

**ВОЛОДИМИР
КУБІЙОВИЧ**

**МЕНИ
85**

**МОЛОДЕ ЖИТТЯ
ПАРИЖ-МЮНХЕН 1985**

Володимир Кубійович

М Е Н І 85

**Видавництво «Молоде життя»
Мюнхен. 1985**

Обкладинка Андрія Сологуба

**Druck: Max Schick GmbH, Druckerei und Verlag
Karl-Schmidt-Str., 13, 8000 München 82**

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

П'ятнадцять років тому я видав книжку спогадів «Мені 70». Те, що не потребувало змін, я майже живцем повторюю в цій книжці, іноді з деяким поширенням. Ці останні п'ятнадцять літ мого життя в сарсельському осередку не являють собою нічого цікавого. Цінна, але теж монотонна праця над «Енциклопедіями Українознавства («ЕУ» 2 й «АЕУ» 2) українською й англійською мовами, вона забирає мені весь час і висмоктує всі сили. Про це й пишу докладніше. Але ще більше місця присвячую тут — і це нове в цій книжці — силуетам моїх друзів, що частинно були друковані за 1983-84 років у журналі «Сучасність». Повторюю майже дослівно те, що писав тоді в передмові до них.

Старші люди, зокрема самотні, часто згадують давні добрі (бо молоді) роки свого життя. Пригадують різні події й осіб, місцевості, в яких доводилося жити; «бачать» обличчя близьких навіть у різних фазах їхнього життя. Так і в мене. А мені минає вісімдесят п'ять. Тож виникла в мене думка, чи не було б цікаво кинути на папір силуети декого з близьких мені в минулому. Я був підбадьорений тим, що одержав пропозицію надрукувати ці мої силуети в «Сучасності».

На написання їх мало вплив і те, що я їх почав писати на княїпівському курорті в Бад-Верісгофені, і то з двох причин: до лікування належить щодня кілька годин ходити — виміряна ситуація «розмовляти» з персонажами силуетів, і друге: Бад-Верісгофен положений на віддалі яких п'ятнадцять кілометрів від сіл, в яких за 1945-47 років жила добра сотня українських утікачів; серед них кілька тих, про кого мова в цих нарисах. Тепер я відвідав ці села і пригадав собі прогулянки і розмови з моїми друзями, і під час моїх самотніх прогулянок в Бад-Верісгофені знову ходив і розмовляв з ними. Після повороту кидав розмови на папір. У Сарселі вони дістали остаточне оформлення.

На підставі яких мотивів зроблено вибір? З якихось ста чи більше осіб, що з ними траплялося мені співпрацювати, обрав я мені найближчих. Роблю це за таким критерієм: пишу лише про тих, хто відійшов у вічність, бо писати про тих, що ще топчуть ряс, якось незручно. Інколи пишу й про осіб, які не відігравали більшої ролі в українському науковому чи громадському житті, але з ними в'язали мене особисті приятельські відносини...

Чимало місця займає розділ, майже мала розвідка, про «ЕУ» 2 (словникова частина «Енциклопедії українознавства»). Хоча й у цій розвідці відіграють ролю спомини, вона присвячена і загальній характеристиці «Енциклопедії». У першому варіанті рукопису чимало місця зайняла аналіза гасел за поодинокими ділянками українознавства. За порадою Івана Кошелівця я цю аналізу пропустив, бо розмір книжки надто розрісся б і вона втратила б характер споминів. Може, колись, після закінчення «ЕУ» 2, я заходжуся коло написання розвідки про неї, якщо з ласки Божої вистачить сил.

Укладалася ця книжка прихватком, коли щастило урвати на неї дециму часу, і з цієї причини у ній трапляються часті повторення, за які прошу у читачів вибачення. Щоб їх усунути, потрібно було б перетисати все наново, але на це бракує мені часу.

На закінчення хочу висловити подяку моему другові Івану Кошелівцеві за поради й допомогу в укладанні цієї книжки, а Андрієві Сологубові за мистецьке оформлення її.

ЯК Я СТАВ УКРАЇНЦЕМ

Часто говорять, що я «твердий лемко», а в гаслі «Кубійович» в Енциклопедії Українознавства (яке я сам склав) написано: «родом з західної Лемківщини». Лемківської крові в мені немає ні краплинки; проте я народився на окраїнах Лемківщини і записаний у метрикальних книгах лемківського села Матієвої.

Мій батько Михайло походив з селянської родини з села Корнева Городенського повіту на Покутті, де жило чимало Кубійовичів (або Кубієвичів). До гімназії він ходив у Коломиї і Стрию, але вже по закінченні шостої класи став домашнім приватним учителем: учив дітей дрібних ділчів і священників, яких вони з різних причин деякий час не могли посилати до гімназії. Ця праця тривала кільканадцять років, і щойно десь на 35 році свого життя батько вирішив стати державним службовцем. Польська адміністрація у Львові визначила йому практику в польській частині Галичини, у Новому Санчі. По двох чи трьох роках безплатної практики батько став дрібним службовцем податкового уряду. У Новому Санчі батько пізнав мою маму, Марію Добровольську, батьки якої мали крамницю ковбасних виробів і додатково харчували службовців-одинаків (т. зв. «домашня кухня»). Попри опір моєї баби — вона не хотіла, щоб її молода доня виходила заміж за старого (16 років різниці) «русіна», по довгих випробуваннях (була умова маминої родини, щоб молоді не зустрічалися цілий рік) дійшло до згоди на цей «мезальянс» у 1899 році. Рік пізніше, 23 вересня, прийшов я на світ.

Новий Санч звичайне польське (до 1900 року — польсько-жидівське) місто на суто польській території, на межі Бескидів і Підгір'я; 1910 року нараховувало 25 000 мешканців. Це нічим не цікаве місто, але... це моє місто! Місто моїх дитячих і юнацьких літ, а навіть перших зрілих років.

Місто гарно положене в розлогій котловині, над рікою Дунайцем. Для мене й моїх ровесників (зокрема для мого приятеля Юзя Вонсовіча) найбільшою окрасою Санчу був Дунаєць. Бистра гірська ріка, з криштально чистою водою, що збирає через свою притоку Попрад також води з західньої Лемківщини. Улітку до 1917 року, а згодом, під час коротких вакацій я годинами лежав на піску або на камінні над рікою і дивився в милому безділлі на силуету Бескидів, які на 600-800 м. підносяться над Сандецькою котловиною. Перед моїми очима, а ще й тепер у споминах бачу профіль головного хребта Бескидів, де вершки підносяться ледве на 50-100 м. над перевалами. Найвищий — Радзєйова з високою чугою, яку видно в погідні дні. Праворуч Прегіба, за якою простягаються найбільше на захід висунені українські села, лемківські: Шляхтова і Явіркі (осідки наших парохій) та Чорна і Біла Вода. У гарні дні з-поза Бескидів визирають високі, гострі і маєстатичні Татри; на південному заході інша група Бескидів — Горце і Могельніца.

У Новому Санчі жило ледве 200-300 українців, але він був деяким осередком західньої Лемківщини, бо південна частина Сандецького Бескиду була всецільно заселена лемками; гостра етнічна польсько-українська межа покривалася з природною межею Сандецької котловини і гір. На шляху з Санчу до Криниць п'яте село було українське — Матієва, до якого довший час належали сандецькі греко-католики (моя метрика була виставлена в Матієві). Лемки деколи заходили і до Нового Санчу: до управи, до суду, на закупи; найбільше можна було їх зустріти на ярмарку в п'ятницю на одній з торговельних площ міста; тут вони продавали свої вироби: дерево і дерев'яні вироби, а також сушені гриби, лісові ягоди, рідше масло та сир.

Деякі лемки (звичайно також наші священики) посилали своїх синів на навчання до польської гімназії в Новому Санчі, і то не лише з Сандецького, але й з Горлицького повіту. У 1900-их роках у Сандецькій гімназії було близько 50 українців. Ми мали окремого священика (він навчав не лише релігії, але й української чи пак руської мови, що не була обов'язковою. Серед українців, які постійно жили в Санчі, більшість становили робітники у великих залізничних майстернях, які приїхали на працю з Східньої Галичини. Далі до десятка українських родин — дрібних державних і приватних службовців. Окремого Божого дому ми не мали, наші богослуження відбувалися в бічній каплиці парохіяльного польського

костюлу; звичайно це були тихі богослуження без співу. Ні хору, ні українських товариств на той час у Санчі не було.

Українське життя зазнало значного зрушення, коли в Санчі поселився радник Василь Яворський. Доти він жив у Бережанах, де був вищим урядовцем і послом до Віденського парламенту. У Відні він мав добрі зв'язки з вищими австрійськими урядовими колами і редагував український кварталник німецькою мовою, який мав інформувати чужинців про українські проблеми. При виборах до парламенту 1907 року В. Яворський не кандидував і незабаром переселився з родиною до Нового Санчу (мабуть, тому, що тут жила його старша дочка, одружена з судовим радником у Санчі). З приходом радника Яворського (його називали Базьом) українське життя в Санчі зазнало значних змін. Заходами Яворського постала філія і читальня «Просвіти», що мала свій власний дім, український банк Лемківський союз. Тоді ухвалено було побудувати в Санчі церкву і розпочато збирання грошей по всій Галичині. Щоб скріпити український стан посідання, В. Яворський стягав до Лемківського банку службовців з Галичини, а до української бурси — учнів з Бережанщини. У читальні «Просвіти» діяв хор і бібліотека; деколи влаштовувано аматорські театральні вистави та інші імпрези.

Але скріплення українського стану посідання мало і некорисні наслідки. Справа в тому, що більшість священиків на Лемківщині (переважно зі старих священничих родів) не мало симпатії до українського руху; вони політично були русофілами і вважали себе «руськими». Незабаром дійшло в Санчі до боротьби між обома течіями. Вона швидко призвела до розбиття русинів і їх організацій. Постали дві бурси: сильніша числом «русская» і дещо слабша «руська» (пізніше назва «українсько-руська», врешті українська); у «руській» бурсі вчили російської мови (учителя запросили з Росії). На будову церкви не вистачило грошей, з неї залишилися лише фундаменти.

Більшість українців, чи пак русинів, у Санчі, проте, належала до українського табору. Вони, побіч бурси, побудували скромну церкву-каплицю, при якій діяв невеликий чоловічий хор. Священниками і рівночасно гімназійними катехитами були українці о. Лешицький. а згодом енергійний о. Онуфрій Гадевич.

Та творення українського центру в польському місті мало свої труднощі: йому бракувало безпосереднього зв'язку з українською територією. Не було доцільно посилати лемківську молодь до

польської гімназії. Ця молодь не володіла польською мовою, польське докільля було для неї зовсім чуже, умови життя в бурсах були досить примітивні. Мабуть, далеко доцільніше було посилати лемківську молодь до української гімназії в Перемишлі (так робили деякі священники), а навіть організувати там для них окрему бурсу. Правда, до Перемишля було далеко (але стягати до Санчу учнів з Бережанщини було ще далі).

У гімназії ніхто з учителів (усі вони були поляки) не робив нам, русинам, труднощів, але труднощі навчання чужими мовами спричинили серед нас великий відсів; так, у першій класі нас було дев'ятеро, до четвертої класи дійшов лише один я. Ясно, що експеримент радника Яворського не вдався. Швидко число українців у гімназії зменшилося. На це вплинуло, крім згаданої селекції, заснування нової гімназії в Горлицях, до якої стягали також учнів з Лемківщини. Зменшення числа греко-католиків у сандецькій гімназії спричинила в 1920-их роках ліквідація шкільною владою самостійного греко-католицького катехита; на навчання релігії доїздив раз на тиждень священник з найближчого українського села Матієвої.

Я вже згадував про предмет «руська мова», якого навчали в гімназії. Це був не обов'язковий предмет для учнів від третьої класи. На це навчання ходили всі українці (лекції відбувалися по полудні), але навчитися можна було мало. Вчили руську мову не фахівці-священники, навчання відбувалося на підставі підручника Барвінського, який був для нас заважкий і нецікавий. Я (і не лише я) вважав це навчання за марнування часу.

З початком першої світової війни українське життя в Санчі зазнало важких ударів. Австрійська влада, яка була повнотою в польських руках, скористала з воєнного стану, заслала кількох українців до концентраційного табору, а навіть, правда, на одну ніч, заарештувала українського лідера В. Яворського. Гірше було на Лемківщині, де переслідувано русофільських священників, а одного з них військова влада навіть розстріляла. Моя мама випадково почула розмову двох польських діячів у Санчі, з яких один висловився: «Вже час зробити кінець сандецьким русинам». Мама побоювалася, що батька заарештують. Згодом говорилося в хаті, що перед арештом врятував батька факт, що з доручення старости він перекладав на польську — чи пак німецьку — мову листи, сконфісковані під час обшуків у наших священників.

З весною 1915 року українське життя в Новому Санчі

відновилося, навіть хвилево скріпилося, бо в Санчі знайшли захист якийсь десяток українських родин з тієї частини Галичини, яка була окупована російськими військами.

По війні, за польської влади, українська діяльність у Санчі знову зменшилася. Не було постійного українського священика, завмерла бурса, помер Василь Яворський. Не діяла також «русская» бурса, а ділянка, на якій лишилися фундаменти церкви і яку 1915 року австрійська влада передала українцям, була за Польщі сконфіскована і передана організації «Дом Жолнєжа». У Санчі я бував після 1918 року лише коротко на свята і якийсь тиждень улітку. Мої відвідини в Санчі закінчилися з початком 1930-их років, коли я забрав свою маму до Кракова.

У Новому Санчі я був переїздом до Криниці в листопаді 1939 року лише один день і вів розмови з німецькою владою в справі українського шкільництва та з нечисленими українськими громадянами. До Санчу приїхало знову кілька родин з Галичини, які тут знайшли захист перед більшовиками, але осередком західньої Лемківщини був уже не Новий Санч, а Криниця. Ми, тобто я й Український Центральний Комітет та Дмитро Паліїв з його приятелями, вели іншу політику, ніж Василь Яворський: створили центр Сандецької Лемківщини на українській території в Криниці. Тут був осідок українського комітету Сандецької округи, діяла українська учительська семінарія і кілька фахових шкіл та бурс для шкільної молоді, відпочинкові доми для українців з усієї Генеральної Губернії. Криниця стала тепер українською криницею.

Востаннє я бачив Новий Санч у липні 1944 року проїздом з Криниці, з якої ми евакуювали українські установи до Кракова. Я переїздив автом через «моє» місто, через міст на Дунайці і гарного вечора глянув востаннє на ріку й обрії гір.

Після відновлення польської влади рештки українського життя в Новому Санчі щезли. Поляки закрили і нашу церковцю. Два роки пізніше (1947) польська влада прогнала з Сандецької Лемківщини все населення, тих лемків, які тут жили споконвіку.

Та це вже пізніші події, а тоді з цим українським світом, як малий хлопчик, я не мав майже ніяких зв'язків. Як це бувало тоді правилом у мішаних подружжях (сини йшли за віровизнанням батька, дочки за материними), мене охристили в греко-католицькому обряді, і я став автоматично русином. Це було звичайне явище, і з боку мами не було ніяких заперечень; навпаки, вона симпатизувала українцям з любови до свого чоловіка й сина і з

високого почуття людяності й справедливості: в українсько-польських сутячак правда була по українському боці. Звичайно, дома розмовна мова була польська, але батько розмовляв зо мною лише по-українськи. Вечірню молитву (як було з ранішньою — не пам'ятаю) проказували зо мною раз мама, а раз батько. Мушу признатися, що мамі приємніше було молитися з мамою: це була молитва до ангела хоронителя малих дітей, коротка і зрозуміла. А українські молитви були довгі, церковно-слов'янською мовою, мені не зрозумілою, а за деякий час прийшло ще «Вірую...» Я дивувався, що в молитві говориться «паки і паки» (польською мовою «пака» — відповідає українському скриня), але з респекту до батька я не допитувався. З батьком, крім неділі, я зустрічався мало, бо він приходив з праці пізно ввечері, а на обід лише, щоб з'їсти, і завжди поспішав до бюро. Я ріс з мамою, домашньою помічницею (польська дівчина з села), менше — з сусідньою дівтурою і моїми кривняками. Українських дітей я не знав. По-українськи говорив я слабо, але знав, що я русин, і таким мене (з деякою погордою) називали й інші. Я мав, може чотири роки (цього не пам'ятаю, але про це розказувала мені згодом мама), коли прибіг від кривняків, які жили в сусідньому будинку, і між мною і мамою нав'язалася приблизно така розмова (звичайно польською мовою): «Мамусю, сьредньо мені болять». — «Чому, чому, що сталося, дитино?» — «Владек і Людвік (мої старші на десять років двоюрідні брати) свизали мені, що польський орел (польський герб) видовбав очі левові (український герб Галичини)». І хлопчина заплакав, а з ним, мабуть, і його мама.

Іноколи питаємо себе, які найдавніші події в нашому житті пам'ятаємо як глибоко сягає наш зір у минуле. Мені здається, що я пам'ятаю перші фрагменти з мого життя, коли я не мав ще й двох років. Але чи я їх справді пам'ятаю, чи знаю з оповідань моєї мами? Було так. На літо 1902 року мама поїхала зі мною і моєю двоюрідною сестрою Фелею до недалеко від Саңча положеного села Бабонь. Ми жили в лісничівці. Я ходив з Фелею на прогулянки, а інколи вона возила мене на візочку і щось оповідала мені. Одного разу ми опинилися над якимось проваллям і з трудом знайшли безпечний шлях.

Бачу велику, теплу й досить брудну кухню, у якій щовечора купали мене і мили в дерев'яному цебрику; я бавився часто в піску, і він попадав у моє довге волосся. У кухні ще була одна небезпека. Увечері приходив до неї чорний баран, він не дуже любив мене і ліз

до мене з рогами. А я ховався під ліжко нашої хатньої робітниці. Барана викидали, і тоді я вилазив зі свого сховку.

З останніх років першого десятиліття мого життя пам'ятаю два епізоди. Коли я мав вісім років, ми жили поряд з кількома жидівськими домами. То були переважно старозаконники у своерідних одягах, мали синагогу і школу (гейдер). Я заприятелював з моїми ровесниками (їх було двадцять у гейдері), ми разом бавилися, грали в гру, що називалася «грюгель», я навчився кількох слів «їддіш», пробував різні жидівські страви, навіть побував у садку біля синагоги, а кілька разів керівник гейдери показував мені й саму синагогу. Ця моя приятна настанова до жидів залишилася й надалі, коли ми переїхали на нове помешкання.

Я закінчив третю класу, коли ми переселилися до «української оази», до дому, власником якого була філія товариства «Просвіти». В одному будинку жив наш священик, у другому містилася бурса і наше помешкання. Коли ми тут уперше осіли, нікого, крім нас, не було, бо тоді були вакації. Цікаво було для мене ходити по великому занежаяному саду, перелазити через тини й переходити залізничні рейки на багнисте оболоння. Але я собі знайшов інші зайняття, не тільки читав без упину — «ів» книжки, але й став «письменником». Почав писати одночасно дві «повіді». Писав їх на єдиній, самітній лавці на узбіччі саду коло напівполаманого стола. Звичайно, писав по-польському, але тематика була українська. Одна тема — «пригоди» юнака, село якого знищили татари і людей забрали в ясир; та мій герой втік і через степи добрався до рідних земель. Чи дібрався він — не знаю, я до цього місця не дійшов. Тема другої «повіді» — український Робінзон Крузо. Наші селяни плвли кораблем через океан (мабуть, до Бразилії); знявся буря, корабель затонув, люди також, тільки два юнаки врятувалися й опинилися на безлюдному острові. Найбільшою трудністю в моїй творчості були діалоги героїв: один сказав... другий відповів... Так не можна писати? Але як? Та скінчилися вакації і моя письменницька робота.

На перше вересня в нашій садбі заряснілося від людей. Приїхав священик з своєю родиною з вакацій, приїхали бурсаки, переважно лемки з західньої Лемківщини. У нашій бурсі, що тоді називалася українсько-руською бурсою, було два десятки бурсаків, переважно з Лемківщини (в «руській» бурсі їх було вдвічі більше). Всі вони ходили до гімназії (я — ще до четвертої класи народної

школи), і зовсім близько я їх пізнав щойно наступного року, коли я став учнем першої класи гімназії.

Добре пам'ятаю, як став учнем гімназії. Щоб потрапити до гімназії, треба було зробити вступний іспит — письмовий та усний. Я зробив письмовий (з польської й німецької мов та арифметики) й чекав. Почали викликати до усного іспиту інших, а мене ні. Я якось занепокоївся і з острахом запитав професора, чи він не забув про мене. А він: — «Ти, Кубійович, іди до хати». Я з тривогою: — «Як то так?». — «Ти написав дуже добре, і тебе звільнено від усного іспиту». З радістю я вийшов і приніс добру вістку до хати. І того самого дня купили мені гімназійну шапку, яку я носив деякий час до «цивільного одягу». Уніформа була готова щойно за тиждень; купили мені пелерину і шинелю. Носити уніформу — була велика радість, адже відрізняла мене від «пролетаріяту» — учнів т. зв. виділових шкіл, тобто вищих клас (V-VI) народних шкіл. Це ношення уніформи мало «демократичну» прикмету: уніформа була однакова — неможливо було краще чи гірше одягатися.

У гімназії я ближче познайомився з нашими українцями (русинами), селянськими синами з Лемківщини. Разом нас було вісім. На науку релігії ми виходили з нашої класи до окремої малої кімнати, призначеної на греко-католицьку релігію. Ясно, що ми, «русини», трималися разом. Проте між мною і моїми земляками була велика різниця: це були селянські діти, а я міщух, до того ж син чиновника (хоч і маленького). Вони розмовляли лемківською говіркою, а — літературною мовою, хоч з багатьма польонізмами і з польськими (а також лемківськими) наголосами. Але єднала нас віра і почуття національної спільноти.

Мені новий рід навчання в гімназії, порівняно з народною школою, не справляв жадних труднощів. Натомість мої земляки мали великі, часом дуже великі труднощі. Вони не володіли добре польською мовою, і їм було трудно пристосуватися до нового побуту; життя в досить примітивних (обох!) бурсах не підносило їх культурного рівня. І мої колеги не могли опанувати шкільну науку. Більшість з них не перейшла до наступної класи і мусіла лишитися в першій класі, а то і платити додаткову оплату. Тому батьки забрали своїх дітей зі школи. У четвертій класі я був єдиним українцем (так було і згодом в найвищих класах). Молодь Лемківщини треба було посилати не до польської гімназії в польському місті, а до нашої гімназії в Перемишлі. Перші це зрозуміли священники, які

переважно посилали своїх дітей до гімназії в Перемишлі і до українського ліцею для дівчат.

У вільні від науки години я переважно читав. Це було моє, і не тільки моє, але й батьків, улюблене заняття. Ось бачу наш вечір. Мама читала і ставила на стіл кошик з яблуками; тато читав, і я читав, і всі їли яблука. Моя лектура — спершу дитячі книжки, десь від дев'ятого року життя — пригодницькі оповідання для молоді, книжки Жюль Верна та інші, а згодом Карла Мая. Я прочитав, мабуть, все, що було перекладене з творів на польську мову, а десь з четвертої класи вже взявся за лектуру й німецькою мовою. Чимало книжок було пов'язаних з польською історичною тематикою. Десь з десятого року я почав читати Сенкевіча (і дискутувати з поляками про козацько-польські війни), згодом — легку белетристику (Родзевічувна, Ожешко). Українських книжок було мало, і вони були нецікаві. Проте, в читальні «Просвіти» я знайшов і щось цікаве, хоч це було писане якось дивно «йоржжиком»; тато мені допомагав, і я прочитав десятки книжок, виданих переважно в Коломиї.

Мама позичала книжки у бібліотеках, і я хотів їх також читати. Але мама на те: «Це не для тебе». І навіть до моєї двоюрідної сестри Фелі (на шість років старшої від мене) говорила мама: «Мені здається, що це не для тебе». Ці зауваги мами були причиною того, що коли вона виходила (звичайно, по полудні на прогулянку з Богданом), я сягав до «заборонених» книжок і дивувався, що там такого поганого було (звичайно, це був секс, але я цього ще не розумів).

Коли я був десь у четвертій класі, радник В. Яворський, якого я інколи відвідував, запропонував мені, щоб я читав велику історію М. Грушевського, і позичив мені перший том. Я уважав читання цього твору за мій патріотичний обов'язок і кожного вечора «відробляв» свою пайку призначених десять сторінок і записував в окремому зшитку зміст того, що прочитав. Звичайно, це була для мене надто важка лектура, і я не завжди все розумів, але... Як приємно було закінчити цей обов'язок і перейти до своєї лектури. Мабуть, я дійшов до третього тому «Історії», прийшла війна, і на «Історію» Грушевського я часу не мав. Але десь на мої іменини 1918, перебуваючи у Коломиї, я одержав від моєї двоюрідної сестри подарунок — комплект «Історії» М. Грушевського — привіз його до Нового Санчу, а згодом і до Кракова.

За місяць перед вибухом першої світової війни я перебував на

Лемківщині в селі Ростока в якості репетитора дітей отця Василя Смолінського; готував його сина Івана й дочку Нусю до гімназії чи ліцею в Перемишлі. Мені це не було легко, бо то були українські школи, а я української термінології і граматики добре не знав. Але це примусило мене «поглибити» знання української мови.

На селі було приємно (неприємні були лише мухи, які перешкоджали мені ранком спати), я дещо пізнав лемків (найбільше бачив їх у церкві в неділі й свята). Робив я багато прогулянок, звичайно, з Івасиком. На прогулянках співав (власитою, вив) українські патріотичні пісні, зокрема «Ми гайдамаки» і «Не пора». Мій гімназійний товариш Марків (він вчився в гімназії і був на клясу вище від мене), який жив у сусідньому селі Новій Весі, перестерігав мене: «Слухай, Володю (так називали мене) не співай тих пісень, бо наші парубки говорили, що тебе поб'ють». Він казав серйозно, і я прийняв серйозно його пораду і перестав співати.

Приємно було в Ростоці, але вже загрожувала війна, і мої батьки повідомили отця Смолінського, що я мушу повертатися до Санчу. Вибух війни був серед польського і жидівського населення Нового Санчу сприйнятий майже ентузіастично: вони були австрійськими (й польськими) патріотами і готувалися бити «москалів».

Але для нас, українців чи скорше — русинів, прийшли важкі часи. Адміністрація, що була повнотою в польських руках, а також військова влада почали переслідувати українців, зокрема москвофілів за їхні симпатії до Росії, а навіть уявний шпіонаж на користь Російської імперії. Отця Сандовського і його сина розстріляли, низку осіб, у тому числі й кількох українських інтелігентів з Санчу, заслали до концентраційного табору в Талергофі, навіть радника Яворського заарештовано; правда, після ночі ув'язнення його випущено, але він вважав за розумніше виїхати з родиною до Відня.

Тим часом у середині вересня австрійсько-російський фронт наблизився до Нового Санчу, а в другій половині листопада відбулася евакуація урядовців і осіб, які хотіли виїхати перед приходом російського війська. І ми всіли одного пополудня до довгого евакуаційного потягу і примістилися у вагоні, призначеному для «40 мужви і 6 коней». Яюсь швидко переїхали через Угорщину й Австрію та заїхали до Відня на південний двірць. Тут ми вийшли, та нами ніхто не зацікувався, не була організована допомога для утікачів. Але нами поцікавився, почувши нашу

німецьку й українську мову, чоловік з опаскою червоного хреста. Виявилося, що це був студент з Коломиї, жид, який вступив на працю до Червоного Хреста, щоб таким чином уникнути військової служби. Він завіз нас до восьмого району Відня і допоміг знайти невелику кімнату в одній віденки, з правом користатися кухнею. Наш будинок лежав далеко в глибині від вулиці, на другому поверті, кімната була на третьому поверсі, пам'ятаю число дверей — 79. Велике скупчення мешканців, без клаптика зелені. Але добре було й це, бо у Відні вже бракувало місця для втікачів.

Я пішов до довідкового бюро і здобув адресу радника Яворського, якого ми з татом відвідали і одержали від нього перші інформації й поради, як нам жити у чужому місті. Найважливіше було Влодзуня примістити в гімназії, щоб він не втратив шкільного року. Ми довідалися, що у Відні є аж вісім гімназій для молоді з Галичини, у тому числі одна українська. Тато пішов зі мною до дирекції однієї польської гімназії. Кляси були в ній уже переповнені учнями, але коли тато показав моє свідоцтво (все «дуже добре»), мене прийняли і звільнили від плати за навчання. Лекції відбувалися по полудні від 3 до 7 години. Все було для мене нове: невідомі товариші й професори (тільки один був з Санчу), але я швидко познайомився з одними і другими. Я помітив, що між моїми новими колегами є багато з обличчя жидів, але скільки їх є, побачив щойно, коли відбувалася лекція релігії. До кляси увійшов «катехит», але він якось дивно виглядав: був у чорному, але світському одязі, мав борідку і якесь дивне обличчя. Я запитав мого сусіду: «Хто це такий?» Відповідь: «Хто має бути? Це професор релігії. Я: «Якої?» Відповідь: «Як якої? Нашої, жидівської». Мене це збентежило, і я швидко вийшов з кляси. У коридорі відшукав нашого, тобто католицького, священика і зголосився у нього. Виявилося, що в нашій клясі на приблизно сорок учнів було ледве четверо християн: три римо-католики і я. Наш катехит був доктором богослов'я і катехитом польської гімназії в Чернівцях. Він мило мене привітав, тішився що має ще учня греко-католика, навіть децю знав українську мову.

Хто були мої нові колеги? Вони походили з різних міст Східньої Галичини, один з Гарнова й один з Кракова. Мені було цікаво довідатися, як виглядає життя в тих містах. Я питав і про українців, але ніхто з моїх товаришів не міг мені щонебудь сказати, тільки один (його батько був небагатим поміщиком в Городенківському повіті) знав децю українську мову. Серед католиків був один

з Дрогобича (Тадей Дзюба, і я з ним заприятелював), один зі Львова й один зі Стрия. Я зауважив, що серед моїх колег було непомірно багато зацікавлення сексуальним життям. Може, це були прикмети жидівської молоді? Мене дещо дивувало, що популярністю тішився наш колега, який через венеричну хворобу попав до лікарні, з пошаною говорили про нього: він — «мигрипра»? А коли повернувся до школи, його вітали як героя.

А тепер про мою науку. У нашій гімназії наука тривала вже два місяці, і я мусів доганяти своїх колег і скласти незначні іспити. Різдвяні свята я використав на навчання. Це не було легко. Я майже не привіз з собою шкільних підручників. Купити їх у Відні не було можливості. Деякі книжки я позичав на короткий час від колег, дещо купував. За винятком нашої господині, зв'язків я з ніким не мав, українців зустрічав під нашою церквою, до якої інколи ходив. На початку липня ми з матюю і Богданом повернулися до Санчу. Я приїхав вже з двома нашівками (ознака 6 кляси).

Мої юнацькі роки, 6, 7 і 8 гімназійні кляси, не мали нічого особливого. З предметів навчання мене найбільше цікавила історія; мене вважали добрим математиком. Мав лекції (до двох годин щодня), гроші щадив на університетські студії (але вони частково знецінилися). У товариському житті, між іншим у навчанні танців, у танцювальних зібраннях я брав скромну участь. Часто заходив до читальні «Просвіти» (допомагав у веденні бібліотеки), відвідував у Лемківському банку радника Яворського і позичав від нього не «Історію» Грушевського, але «Діло» й інші українські видання. Не був спортсменом, футбол мене не цікавив, натомість я любив невеликі прогулянки в гори, двічі був навіть разом з нашим опікуном кляси Петром Зелінським в Татрах. Багато читав з новішої белетристики, книжок на культурні теми і що попало під руки. Українською мовою читав усе, майже все, що знайшов у нашій читальні й у радника Яворського. Загалом у ті роки я найбільше читав, бо згодом, за університетських років читав майже виключно фахову географічну літературу. З моїх товаришів я заприятелював з двома — з Юзьом Вонсовічем і Вацком Мачугою. Обидва вони і я були найкращими учнями в нашій клясі, але дещо з іншими зацікавленнями: Юзька цікавив спорт і військові справи, він був пластовим діячем, любив мандрувати, його лектура — переважно книжки на історичні й військові теми; він був середній на зріст, кремезний, сильний. Вацек — інтелектуал, багато читав творів красномовства, потайки (він мені відкрився) пробував

писати. Я думав, що він піде до університету на гуманістичні студії, але він обрав медицину. Останні місяці його життя були дивні і трагічні. На вакації поїхав до родини своєї мами до Борислава чи до Густаниць, у вересні жив в Санчі і вирішив поповнити самогубство. Оповідав мені дещо, як то було. Сів собі вигідно в фотель, поставив перед собою гарну вазу, до якої спливала кров з підрізаних жил на руці. Його знайшли вже без пам'яті та ще врятували. На моє запитання, чому хотів відійти з світу, не відповів, і я цього не міг збагнути. Але він не сказав цього і своїм батькам, і тому склалися між батьком і сином напружені відносини. А далі все було нормально: пішов на медичні студії, деякий час ми жили разом. У кінці жовтня захворів на грипу, яка тоді шаліла. Я поїхав після першого листопада на короткий час до Санчу і знову до Кракова, щоб забрати свої речі (університет закрито). Пішов до Вацка (він жив у своїх родичів). Дверей ніхто не відчинив, і я подумав: ось покращало Вацеківі, і він гуляє по місту. Зайшов ще до тітки Вацка і питаю: «Де Вацек?» Вона відповідає — «То ви не знаєте? Ми його два дні тому поховали...»

З моїми приятелями я не раз дискутував на українсько-польські теми; попри часто різні погляди, ми жили в приязні. Світову війну ми якось пережили спокійно; не відчували особливих матеріальних і харчових нестатків. Весь вільний час я читав до пізнього вечора і майже кожного дня (тобто вечора) чув голос мами, яка вже лягала до ліжка: «Влодцю, іди спати, шкода нафти» (у нас було гасове освітлення, а на гас давали спеціальні картки).

Різноманітність у моє життя вніс приїзд дочки рідного брата мого батька Стефанії. Вона вже раз була у нас, коли я мав дев'ять чи десять років. Стефуня (так ми її називали) була на одинадцять років старша від мене. Перед війною вийшла заміж за суддю Шмальського. Після вибуху війни він (ми його називали Суньо) був мобілізований і як старшина австрійської армії побував на різних фронтах. Десь на початку 1917 Суньо опинився в резерві свого полку, що тоді стояв у Кракові; невдовзі мав відійти на фронт. Перед тим Стефа відвідала нас у Санчі. Домовилися, що Стефуня приїде на кілька тижнів до нас, її рідне місто Коломия (батьки вже не жили; залишилися дві доні) було під російською окупацією. Я поїхав на кілька днів до Кракова, щоб познайомитися з моїм швагром (присемний пан) і взяти частину речей Стефуні до Санчу. За кілька днів вона й приїхала до нас. Разом — з перервами — жила у нас майже рік. Таким чином наша родина збільшилася.

Моя двоюрідна сестра мала чималий вплив на такого юнака, як я. Це була гарна молода дама, добре і модно вдягнена з манерами галицької столиці Львова, у якому вона деякий час жила (у пансіоні сестер Василіянок). Стефа мене зовнішньо цивілізувала: навчила мене, наприклад, робити манікюр, кращу зачіску, ми розмовляли на найрізноманітніші теми; Стефуня практично зміцнила моє українство: виправляла вади моєї української (як у слові, так і на письмі) мови. Я став до деякої міри кавалером Стефи; ми ходили під руку на прогулянку по місту (мої товариші заздрисним оком дивилися на нас) і разом ходили на вистави театрів, що іноді приїздили до Санчу з Кракова, на концерти, доповіді, до кіна. Мій український кругозір значно розширився. На вакації приїхав Суньо у відпустку на кілька днів до Санчу, згодом подружжя поїхало на курорт Райки й мене до себе запросили. На іменини подарували мені гарний годинник марки «Омега». А тато до Стефи: «Чого ви йому купили такий дорогий годинник; він його і так згубить» (пояснення: не згубив і мав його ще добрий десяток літ). Разом з тим у моє життя увійшла нова особа. Мама інколи побоювалася, що такий молодик, як я, zalюбитьс'я в таку гарну кузину.

На весні 1918 року Стефа поїхала до Коломиї, місто було знову в австрійських руках, але будинки Кубійовичів зазнали деякої руйнації, і їх треба було відновити. Цікаве, що по виїзді Стефці я сумував; а одночасно дійсно бачив і користь з її від'їзду: мені треба було тоді мати більше часу, щоб підготуватися до гімназійної maturи і до виходу в світ.

6 червня 1918 року я став «зрілим» до університетських студій і пішов на велику і довгу прогулянку з Юзьом. А згодом поїхав до Стефці і пробув у Коломиї понад два місяці.

Я вперше побачив життя українців у галицькому місті з його мішаним жидівсько-польським населенням. Коломия стала для мене на деякий час ніби другим рідним містом. Шкодою, що не знайшов партнера на мандрівку по Карпатах; закінчилося все після подорожі до курорту Яремча в долині Прута.

На початку жовтня я прощався зі Стефунею і поїхав до Кракова на університетські студії. Але вже в середині листопада я з'явився до Коломиї, щоб служити в українській галицькій армії. Здається мені, що ні Стефа, ні Суньо не були захоплені моїм приїздом. Що зі мною робити? Хоч я був фізично кволий, таки до нашої армії я вступив.

Дальша доля не була для моєї двоюрідної сестри рожева.

Перед окупацією Коломиї поляками її чоловік, сотник Української Галицької Армії, опинився на Україні і десь на початку 1920 року помер на тиф (мабуть, похований у Лятичеві). Стефа не одержала від польської влади вдовоної ренти, і треба було знайти працю. Деякий час вона жила (як уже раз до війни) у пансіоні сестер Василянок. Одночасно зробила семінарську матуру і здобула диплом учительки для рисунків, а згодом і вищі кваліфікації. Яюсь не одружилася вдруге (а була гарною жінкою), послідовно доповнювала свою освіту на різних курсах, зокрема у Варшаві, і здобула диплом учительки рисунків і споріднених наук у середніх школах. Працювала у Львові в середніх школах. Ми час від часу зустрічалися за моїх подорожей до Львова, інколи я користався з її скромної кімнати.

Коли більшовики зайняли Львів, Стефа не могла зважитися: залишитися чи переїхати на Захід з допомогою німецької переселенчої комісії. Питала мене навколишніми шляхами, що їй робити; я переказував, що ризик мусить взяти на себе, якщо приїде на Захід — допоможу. Яюсь пережила радянські часи. За німецької влади викладала у фаховій мистецькій школі. Наші стежки час від часу зустрічалися: у Криничі й у Баварії, раз випадково у Нью-Йорку. По десятках років я все ще бачу Стефуню зі Санчу 1917-18 років.

Моя мама

З перспективи десятків літ від нашої розлуки і від відходу мами у вічність я відчуваю, що ми обоє — моя мама і я — були найближчі і найбільше любили одне одного. Як звичайно буває у дітей, я не міг моїй мамі віддячитися за її любов до мене. Мама мала насамперед мене, моє життя виповнювало її: мої особисті справи, наука, громадська і політична діяльність. Навіть те, що я став українцем, у великій мірі завдячую моїй мамі. Мама походила з дрібної міщанської родини у Новому Санчі в Західній Галичині. Її батько давно помер, мама Пауліна жила до 1914 року. Мама мала чотирьох братів і двох сестер, і я мав сімох двоюрідних братів і п'ять сестер, та ближче жив лише з шістьма з них. Найбільше зв'язків я мав з моїм двоюрідним братом Казіміром. На шість років старший за мене, він був для мене великим авторитетом, почав навчати мене плавати (тоді мені дванадцять минуло) і вигріватися

над рікою Дунайцем. А далі, коли я був молодим студентом Ягеллонського університету, він уже став молодим ученим і на початку 1930-их років — професором історії й соціології Краківського університету, а згодом і членом Польської Академії Наук. Ми були близькі ще й тому, що Казек одружився з студенткою географії Марією Мразківною (її називали Донею), яка чимало допомагала мені як початкуючому студентові. До української проблеми і до мого українства Казек ставився з повним розумінням. Він був за часів німецької окупації, може, єдиним поляком, з яким я підтримував добрі зв'язки аж до січня 1945. Одного разу, десь на початку 1930-их років, згадував мені Казьо, що його як соціолога цікавило, що в нашій родині є аж три учених — ми обидва і наш двоюрідний брат Тадей (мій ровесник), мистецтвознавець, директор музею і з 1950-их років також академік; рідний брат Тадея Генрик, на чотири роки молодший від мене, був педагогом і за соціалістичної Польщі кілька років головою міста Кракова. Казьо приписував, що на наш хист до науки вплинуло і походження. В архівах Казьо вишукав, що родина Добровольських походить з жидів-вихрестів, які «з доброї волі» переходили на християнство; традиції нашого жидівського походження він знайшов і в розмові з нашою бабунею. І казав мені Казьо: «Влодечку, мати кілька крапель жидівської крові — це добре, і може, цьому ми завдячуємо наш вклад у науку, але лише кілька крапель — не більше».

Коли 1939 року, на філософичному факультеті університету обговорювали позбавлення мене «веніям легенді», Казьо боронив мене і після кожного засідання професорської ради інформував про його наслідки.

Восени 1939 року німці вивезли Казіміра, як і всіх професорів Ягеллонського університету до концентраційного табору. Казя звільнили по трьох місяцях, і він зайшов до нас привітатися. Був сильний мороз, а він прийшов у літньому плащі. Пояснював: у концентраційному таборі він звик до холоду, але це добре для здоров'я. З перебування в таборі був задоволений, бо казав: які цікаві спостереження можна робити, як ув'язнення впливає на осіб різного соціального стану, освіти і національності (поляків, німців, чехів тощо), адже в ув'язненні виходять назверх твої прикмети. А далі: хто зламався психічно — вмирав у важких умовах життя в таборі, хто тримався мужньо — виходив з нього живим.

Звичайно, після мого виїзду з Кракова наші зв'язки зовсім обірвалися, але інколи я щось чув про мого двоюрідного брата:

потішила мене звістка, що 1984 року вшанували 90-ліття Казя в авлі Ягеллонського університету.

Мені здається, що більше своїх прикмет я перебрав від мами, як фізичних, так і в характері й темпераменті. По батькові, мабуть, я маю працьовитість і деяку педантичність. З родиною батька я зв'язків не мав, за винятком моєї двоєрідної сестри Стефанії; але про це я пишу в іншому місці.

Сягаю глибоко назад у мої дитячі роки і шукаю першу силуету мами. Здається мені, що я її знайшов. Мав я тоді яких чотири роки і сидів сам у кімнатці (мене до інших дітей не пускали), а мої старші двоюрідні сестри, що жили недалеко, Маня і Феля, тільки зрідка приходили до нас. Я бавився так званими «кльоцками»: складав з них різні картини, щось будував з т. зв. камінчиків Ріхтера; мав й інші іграшки, зокрема перші мої дитячі книжки. Мама порпалася в сусідній кухні, готувала обід і раз-у-раз забігала до мене щось сказати, попестити, побавити, дати цукерку. Але мені було нудно, я хотів мати товариша і прохав маму: «Купи дитину». І мама задовольнила мене: я дістав маленького братика Юрчика. Та з нього не мав жадної користі. Що робити з таким малим? І воно багато плакало, часто хворіло і, не мавши ще року, померло. Я дивувався, що мама постійно плакала і тато сумний майже годинами ходив навколо стола з закладеними за спину руками. До мами приходила часто бабуня й тітка, щоб її дещо розрадити. Одна з тіток хотіла й мене пожаліти і з сльозами сказала: «І ти втратив братика, втратив». А я їй: «Я знову є самотній!» Мама зажурилася жорстокістю її сінка і якось з болем на мене глянула. З тих років бачу ще, як увечорі тато читає велику газету (це була польська краківська газета демократичного напрямку «Нова реформа») і я розмовляю з мамою про російсько-японську війну. Вона раділа (і я з нею), що малі японці б'ють москалів.

Я любив, щоб мені оповідали або читали казки. Це робила насамперед няня. Її репертуар був досить багатий, але за деякий час він вичерпався, і мені повторювано ту саму казку, з чого я був менше задоволений. Ще гірше було з казками батька: він знав їх мало. І коли я не давав йому спокою, починав знову «казочку»: був Дід-Монька, ламався злегонька. Я був ображений. Але казки оповідали мені і двоюрідні сестри та наша сторожиха, страшні казки з села про чарівниць, вовкулаків, душителів, і ті страшні постаті снилися мені вночі.

Мама завжди водила мене на прогулянки. У неділю ми ішли всі втрех стежками повз лани збіжжя, серед яких було видно маки й волошки, які мені було дозволено збирати, але тільки біля стежки, щоб не нищити збіжжя.

Я любив ці прогулянки (бачу всі шляхи, чотири чи п'ять їх було). Коли батько питав, чи болять мені ніжки, я хотів іти далі, але коли поверталися, почував себе змученим і на ходу засинав. Тато мусів брати візника, і так ми діставалися до хати. Таке повторювалося часто.

У хаті говорили зі мною по-польському, тато виключно по-українському. Від мами знаю (а може, децю сам пригадую) такий епізод. Мама хотіла татові на іменини (в день святого Михаїла) зробити сюрприз; потайки від нього купила український буквар, навчилася читати і до деякої міри опанувала українську мову. І на день св. Михаїла почала бажати своєму чоловікові українською мовою. Звичайно, це була дуже покалічена мова. Батько зробив велику помилку: замість дуже гаряче подякувати мамі, почав сміятися з її вимови. Це маму образило, і вона вже більше ніколи не жила українською мовою, хоч її добре розуміла.

Коли я почав ходити до школи, мій зв'язок з мамою не був уже такий близький, бо я мав нових товаришів, учителів тощо. Наш зв'язок знову поживавшав, коли влітку 1907 (я тоді закінчив першу класу) ми поїхали з мамою (деякий час з нами був її брат — вуйко Стась) до лемківського села Жегестова (був також і курорт Жегестів). Мама багато ходила зі мною на прогулянки, зокрема по лісових стежках. Під час однієї з таких прогулянок я був нечемний, і мама хотіла мене покарати: вдарила парасолькою. Але я був проворний: відскочив убік, парасоль попав не на мене, а на пень і зломився (яка моя була радість)! Я заспівав (тобто завив) бойову пісню і заскакав навколо мами (але на віддалі) бойовий японський танок. Закінчилося компромісом, і ми дружньо повернулися додому (я навіть одержав цукерка). З тих вакацій ще одна картина, дуже яскрава і з докладною датою (28 липня 1907). Це були мої іменини, і ми пішли з мамою сільською дорогою на залізничну станцію по тата, який приїхав з міста (він не мав вакацій) на мої іменини. Звичайно мене найбільше цікавило, який то я одержу подарунок. Що одержу солодоші — це ясне, але яка книжечка? І одержав дві тонкі книжечки про індійські пригоди, які дуже припали мені до смаку.

Тато контролював мою науку і тоді, коли я ходив до народної школи, і згодом у нижчих класах гімназії. Я мав яких дев'ять чи десять років, коли тато питав мене докладно таблицю множення, німецькі слова, початкову граматику, робив також зо мною диктанти (не тільки з польської, але й з української мови). Інколи він не був задоволений з моїх знань. Тоді мама до тата: «Чому ти кричиш на Володця, він ще маленький».

У нашому родинному житті сталися зміни. Влітку 1908 року народився мій новий братик Богдан. Увага мами була скерована насамперед на малятко. Велика різниця віку не дозволяла на мій ближчі стосунки з братиком. Коли він мав яких два роки, йому для забави давали мої дитячі книжки. Правда, я їх уже не читав (я перейшов на іншу лектуру), але моє почуття власности було заторкнене, і коли нікого зі старших не було в хаті, я давав чимало лящів малому.

Плинули роки, я був уже «студентом» (так тоді називали учнів гімназії) і жив щораз більше своїм життям, хоч оповідав майже про все важливіше мамі. Ближче ми жили з мамою під час нашого восьмимісячного перебування у Відні, коли ми тікали «перед москалями». Десь у лютому 1915 року тата покликали до служби в Санчі, але мама лишилася в Відні з нами, щоб не припиняти мого навчання. Тоді я радо і з деякою гордістю виконував обов'язки помічника (мені здавалося, ще й опікуна) мами. Вранці купував і приносив молоко, згодом проводжав Богдана до дошкілля і по дорозі купував м'ясо в крамниці, інколи був для мами перекладачем, бо вона слабо володіла німецькою мовою, а я — непогано. А в неділі ми разом з мамою (на жаль, і з нашим Богданом, бо що з ним можна було зробити?) оглядали гарні квартали міста, зокрема центр його, деякі церкви, пишні парки в Шенбурні (там була резиденція цесаря!), розваговий Пратер (ми навіть утрьох їхали «різендаром»), а в суботи не було школи, і мама оглядала великі магазини — чудо для пані з галицької провінції.

По поверненні до Санчу влітку 1915 ми знову не мали багато часу на наші розмови. Звичайно, мої успіхи в гімназії мама мило бачила, тішилася, як малий Володця перетворювався на юнака, навіть ставав молодим чоловіком. Прийшла гімназійна матура (1918 рік), і я став «зрілим» (до університетських студій) і виїшов у світ. На вакації поїхав до Коломиї, у жовтні 1918 року — на студії в Краківському університеті. Прийшов початок листопада: польська, але й українська держава і польсько-українська війна. Я вирішив

переїхати через Угорщину до Галичини і вступити до Української Галицької Армії. Мама (але й батько) наполягали, щоб я не виїздив (бачили для мене небезпеку), та я не піддався. Мама розуміла, що мій обов'язок як українця вступити до українського війська, і ми добре розуміли одне одного. По довшому часі я повернувся з моєї ілянди й одіссеї під крила мами. Повернувся я хворий на тиф і з ...вошами. Застукав увечері, мама запитала: «Хто такий?» Я відповів: «Влодек». А мама: «Який Влодек?» Мене це здивувало, що мене вже забули. Звичайно, не забули. Мама доглядала мене під час довгої хвороби (поворотний тиф). Дехто зі знайомих мами дивувався, що її син пішов на війну битися проти поляків. Оповідала мені мама, що її товаришки зі шкільних часів так обвинувачували її: «Ти полька, виховала на твоєму лоні гадюку, яка їла польський хліб, згодом твій син пішов на війну з нами». А мама: «Не польський, але австрійський хліб; а пішов до українського війська, бо це його обов'язок, бо правда по боці українців». Така була моя мама!

За деякий час я одужав і вдруге поїхав на студії до Кракова. Тоді прийшли для мами важкі часи: батько захворів на важку і невиліковувану хворобу — на артеріосклерозу; прийшло зникнення фізичних і психічних сил, пам'яті, пізніше наступила й довготривала непритомність. Я час від часу приїздив додому і спершу потішав ще батька, а згодом і маму. А мама знемагала, бо їй тяжко було доглядати важко хворого чоловіка. На весні 1921 року батько відійшов у вічність. Це було полегшення для мами. Але її життя було далі важке: з вдової пенсії трудно було вижити, а я деякий час не міг допомагати; на неї впав важкий обов'язок виховувати сина, якому тоді було тринадцять років. Мама не могла собі дати ради з Богданом і скаржилася мені: «Йому треба сильної чоловічої руки». Я намагався дати мої «великі руки», але рідко. Маму я міг відвідувати не часто: на Різдво, Великдень і на недовгий час улітку (літні місяці були часом моєї найінтенсивнішої праці — збирання матеріалів у терені).

Радісним днем для мами був день моєї промоції 28 червня 1923 року. На цей акт вона приїхала і дуже раділа, побачивши свого сина в чорній тозі, коли він стояв у прекрасній університетській залі перед достойниками сенату. Згодом я познайомив маму з моїми приятелями, зокрема з старшими товаришами-географами, які не раз мені допомагали в студіях. На цих вакаціях я був вперше від довшого часу цілий місяць у мами.

І знову силюєта мами кілька місяців пізніше. На так звані малі вакації — малу перерву в школі між першим і другим півріччям — я поїхав з кількома моїми друзями (переважно студентами і студентками географії та учителями краківських гімназій) на лещатарську прогулянку на найвищу гору західного Бескиду — Баб'ю гору (Бабина гора). Нашим провідником був чоловік однієї з географічок, мистець-маляр, педагог і відомий лещатар Людек Лешко. На другу ніч ми ночували в туристичній хаті на вершині і наступного дня мали повертатися. Але сталося інакше: прийшов гураган, а згодом сильні вітри, і ми мусіли перечекати поганий час. Але по двох днях нам забракло харчів і вже був крайній час повертатися до наших обов'язків. І ми пішли південними узбіччями вершка. Їхали гусаком, попереду Лешко. І... сталося: з вершини зсунулася лявіна (невелика — так звана дошка) і захопила нас легко лише по пояс, мене вкрила всього. Я не міг звільнитися і відчув страх. Та наш провідник зорієнтувався, що мене нема, побігли до близької туристичної хати, повернулися з лопатами і пильно шукали мене. Знайшли. Того ж дня ми зїхали довшим, але безпечнішим шляхом у смугу лісів і під вечір добралися до села. Увечері наступного дня ми були вже в Кракові. Лявіна в районі Бескидів — це було щось нове, досі не відоме. Тому ще того ж вечора Людек зайшов до редакції найпоширенішого в Польщі часопису і подав вістку про нашу пригоду і згадав моє прізвище; ранком ця вістка появилася в газеті. І того ж дня сталися дві пригоди: я побіг до моєї гімназії і виправдувався перед директором (старший пан з титулом шкільного радника), що я пропустив один день праці. І згадав (на доказ показав газету) про те, як мене присипала лявіна. А радник: «Але, пане колего (так він говорив і до таких «шмаркачів» як я), ви не взяли відпустки».

Увечері того самого дня сталася друга пригода. Саме я одягався у вечірній одяг — був запрошений до знайомих на танцювальний вечір — і почув сильний стукіт у двері помешкання, в якому винаймав кімнату; хтось увійшов до коридорчика, я почув добре мені знайомий голос, мама вбігла з сьозами: «То ти ще живеш?» Бідна дорога мама! Прочитала в газеті про мою пригоду, віддала Богдана комусь під опіку і сіла в потяг до Кракова. Було багато radoщів (того вечора я таки пішов гуляти, а маму лишив під опікою вуйка Стася).

Плинули роки. Богдан закінчив гімназію і поїхав до Кракова під мою опіку, щоб студіювати медицину. Мама залишилася

самітня. Скаржилася мені, що сидить самотньо в хаті (товариських зв'язків вона майже не підтримувала). «І не маю до кого слова сказати — хібащо до котика?» Але й цей котик помер. Час свій виповнювала мама переважно лектурою. Атракцією в житті мамі було моє одруження. Вона знала мою суджену, бо та відвідала маму (коли влітку 1926 року перебувала на відпочинку недалеко від Санчу). Звичайно, мама була в Кракові на шлюбі й весіллі; молода пара відвідала маму на Великдень, а за деякий час, коли вона мала стати бабусею, приїхала на довший час до Кракова. Але обидві — і мама і моя дружина — не подобали одна одну, й їхні взаємини були зимні.

Щоб врятувати маму від самотності, я запропонував їй переїхати до Кракова, на що вона радо погодилася. Я підшукав їй скромну квартиру, вони жили разом з Богданом, який був лікарем (але його лікарська практика рівнялася нулеві). Кожної неділі по полудні я відвідував її спершу з однією донею, пізніше з двома. Ми трохи говорили, згодом бабуся бавилася з внучкою чи внучками, а я робив якусь роботу, що її приносив завжди з собою. Так було впродовж яких п'яти років.

Вибух війни відірвав маму на короткий час від синів: Богдан був на Шлезьку, я на відпочинку в Бескидах, і ми обидва з труднощами повернулися пішки до Кракова. Я швидко побіг до мамі.

А вона знову, як кілька років тому: «То ти живеш?» Мама завжди жила в тривозі за мою долю.

Я інформував маму про мою нову посаду; вона була, з одного боку, горда моїм становищем, з другого — може, й відчувала холод польського сусідства, делікатні докори свого брата Станіслава. Розійшовшись з дружиною, я оселився з мамою в гарній квартирі будинку УЦК; мама вела наше господарство й відогравала роль пані дому. Це були, мабуть, найкращі роки в її житті після хвороби батька. Але й мені було мило. Нарешті я мав справжній дім. Мама почувалася на краківській українській базі добре. Вона познайомилася з моїми новими друзями, зокрема з Василем Глибовицьким, який постійно перебував у Кракові (мама і Василь були глибоко релігійні, інколи шкодували, що я був релігійно пасивний); вона пізнала, мабуть, усіх уцеківців, нашим гостем бував Кость Паньківський (улітку 1944 зі своєю дружиною). Всі вони любили «пані добродійку», а мама до них говорила: «Ви приятелі мого сина, а тим самим і мої». Шкодувала мама, що я постійно працюю.

зокрема, що я постійно буваю в роз'їздах, і говорила до мене: «Влодцю, ти живеш на валізі; коли ти відпочинеш?» А я відповідав: «У гробі, мамо, у гробі».

Мої доні часто відвідували мене й маму; Іринка що другий день приходила до УЦК на лекції з української мови, літератури й історії України. Милі були вакації (властиво, єдині спільні) влітку 1943 року. Я з мамою й обома дівчатами поїхав до пансіону в Жегестові. Ми пригадували з мамою наші вакації з 1907 року.

Наступні вакації 1944 припадали вже на грізний час; ми їх провели у Кракові. Восени, коли грозила вже червона навала, я відвіз маму до брата в Семяновіці (він не збирався виїздити). Але мама недобре почувалася у Богдана та у своєї синові і повернулася до Кракова. Мене це журило, бо невдовзі я мусів податися на Захід. На Різдво 1945 я був у дивізії, на Маланку — у Відні, на новий рік у дорозі до Кракова, щоб з рештою уцеківців і найважливішими речами виїхати на Захід, попрощався з мамою назавжди, бо вже було запізно їхати їй зі мною. І на яку долю? І з ким? Всю останню ніч я пакувався; мама не спала. І на другий день по полудні, при уцеківському авті, яким я їхав на Захід, прощалися зо мною три покоління: мама, дружина і старша доня. Ця картина стоїть мені перед очима і сьогодні після стількох років.

Дальшу долю мами я знаю від брата Богдана, з його оповідань під час його відвідин у Сарселі. Маму вигнали з нашого помешкання, і вона зі своїми особистими речами сховалася у свого брата Станислава. Її кликав на допит якийсь вищий військовий достойник (польський чи радянський — не знаю) і випитував про мене, лаяв мене, що я був німецьким коляборантом, зрадником тощо. А мама: «Я на політиці не визнаюся і до політики сина не втручалася. Але хоч і що він робив, розумієте: це мій син». Полковник подякував пані добродійці і відпустив її. Мамі жити дали у кутику брата, і вона була задоволена, що по неї приїхав другий син, Богдан. З його оповідань (і з оповідань його сина) знаю, що мама жила спокійно в домі сина в Семяновіцях. За деякий час наладилася кореспонденція між мамою і мною. Мама не зжилася з родиною Богдана, про що і в листах до мене писала. Питала, дещо наївно, чому я не приїду до неї, нарікала на умови свого життя. Бо для мами, яка мене, можна сказати, надмірно любила, все і всюди було гірше, ніж з Володзем. Розрадою для неї було читання книжок, розмови зі старшими панями в сусідстві і глибока релігійність. Спокійно заснула вона вночі 1976 року.

Я часто питаю себе, чи не повинен я був взяти маму з собою. Але як у невідоме та, здавалося, й небезпечне життя було брати маму? Може, було б добре, щоб вона приїхала до Сарселю, коли вже устabilізувалося моє життя. Не знаю. Я писав до мами про нову товаришку мого життя — Дарію, і вона в листах вітала Дарію, бажала нам щастя. Я думаю, що вони обидві, мама й Дарія, жили б у згоді й приязні.

Стільки літ минуло, а я далі бачу маму, чую її голос і веду з нею розмови; бачу її постать за різних періодів її життя, з пам'яті й з світлин.

Найближча і найдорожча в моєму житті особа — моя мама...

Юзеф Вонсовіч

З моїх шкільних товаришів (з народної школи, гімназії) мало хто залишився в пам'яті. По закінченні гімназії (1918) ми розбрелися, і я зустрічався згодом ледве чи з чотирма-п'ятьма колегами з гімназії. Близьких мені, справжніх товаришів-приятелів, мав лише двох: Вацка Мачугу (помер у 1918 році на грипу) і Юзька Вонсовіча; останнього від першої гімназійної класи (1910) — аж до його відходу з цього світу (1964). Це єдиний неукраїнець, якому я присвячую тепер силуету. А тому що українці не знають, хто такий професор Ю. Вонсовіч, додаю на початку його життєпис на підставі «Польської Повшехної Енциклопедії» (в скороченні):

Вонсовіч Юзеф народився 19 березня 1900 в містечку Ліманова, помер 27 березня 1964 у Варшаві. Географ і картограф, учень і співробітник Е. Ромера, 1921-30 працював у Картографічному інституті у Львові, 1923-34 — один з головних співробітників польського «пшегльонду картографічного»; з 1945 — професор географії Вроцлавського університету; праці з картографії й етнографії; 1929-38 — співавтор статистичного довідника «Світ у числах», автор численних карт і статей у географічних журналах.

Що нас обох в'язало? Приязнь. Що це таке, чому? Зблизило нас те, що ми в гімназії належали до кращих учнів, любили ті самі предмети — історію й географію — а, насамперед, один одного. Ми «іли» книжки, але наша лектура була дещо відмінна: Юзек читав книжки з ділянки історії, політики й передусім польських письменників 20 століття: Жеромського, Тетмайєра, Раймонта, з давніших — Ожешко і багато перекладів. Читав вечорами аж до

пізньої ночі, бо вдень було мало часу: підготовка до школи. Я витрачав дві-три години на лекції, які давав іншим товаришам з математики і молодшим учням: був змушений зміцнювати родинний бюджет, бодай заробити на власний одяг чи взуття. Мама не могла в сусідній кімнаті заснути і десь від 11 години вечора казала: «Владзю, мусиш вже йти спати». А найважливішим аргументом було — «шкода нафти» (нафти підчас війни бракувало, і я читав при малій лямпочці). Були й інші різниці між нами: Юзек любив спорт, зокрема плавання, був завзятим пластуном, а я ледве-ледве плавав, і Юзьо з усмішкою говорив: «Але бо ти — оферма». Юзьо любив і військову справу: багато на цю тему читав і вправлявся в небезпечному «гоббі» в криївці, яку мені з довір'ям показав: мав там два кріси й амуніцію. Гра з вогнем, ішла ж бо війна.

У червні 1918 року ми здобули матуру (звичайно, з відзначенням) і деякий час не знали, що нам робити. Ми (тобто я й мої колеги) мали низку проблем, пов'язаних з цивільним одягом (доти носили гімназійні уніформи); приміром, що робити з руками, де їх подіти, ще гірше — що робити з капелюхами? Дехто з нас, до них належав і я, тримав в одній руці літні рукавички; майже всі ми купили палички (було зайняття для однієї руки), проходжувалися по сандецькому корсо, ще більше стояли в парку, спираючися на палички й оглядаючи молодих дам. Юзек все це вважав за вияви цілковитої глупоти. Зі справжнім жалем сказав мені: «І ти це робиш?» Я засоромився і відповів пропозицією «відсвяткувати» нашу матуру 10-денною прогулянкою на Спиш (тоді в Угорщині), в Пеніні і Горце. Юзек погодився: але що ми будемо їсти? Тоді, влітку 1918, з харчами було трудно, і наші мами не могли нас забезпечити потрібним провіантом. Знайшли розв'язку, запросивши третього товариша на прогулянку, молодшого за нас і мало цікавого, але він зміг «заплатити» за свою участь харчами: його батько був за професією ковалем, а селяни за куття коней платили харчами. Мандрівка була гарна й корисна; вона тривала десять днів, ми зробили 160 кілометрів, і серед ін. відвідали українські села в Малих Пенінах. А кілька років пізніше я в цих самих Пенінах проводив систематичні дослідження над пастушим життям. Після повернення до Санчу Юзьо поїхав на село до своєї тітки, а я вперше «на Україну»: через Львів до Коломиї, до моєї кузини. У жовтні я записався на студії з історії в Ягеллонському університеті, а Юзьо пішов до Львівської політехніки.

Згодом надійшли Листопадові дні, і ми обидва пішли до армії: я до Української Галицької Армії, а Юзьо — до польської. Це зрозуміле, але далі який дивний збіг обставин: обидва ми пішли до артилерії, обидва воювали на середньому відтинку фронту (тобто билися між собою) і — це вже диво — сталася «зустріч» над Зборучем. Про це я довідався в грудні 1919 року. У мене було так: після моєї «пліяди» і короткої «одиссеї» я відновив студії в Краківському університеті, цим разом уже з географії. Я мріяв стати науковцем і на цьому відтинку щось дати Україні («Вчися, вчися, Влодзю», — казав я собі). На різдвяну перерву у викладах я поїхав з посвідкою в кишені, що оклав кількокрівом з математичної географії з найвищою оцінкою. Втомлений їздою, я по обіді під «крилом» мами заснув. А тут хтось мене будить, я зірвався і побачив якогось польського жовніра. Вже хочу бити по пиці, а бачу — це Юзечкова «пика». Приїхав на коротку відпустку з далекого фронту над Двиною і от мене відшукав! Розмови, розмови, про лаші військові «подвиги». Згадає Юзьо: «А на закінчення нашої війни ми дійшли до Збруча і наша батарея зайняла позицію на високому березі ріки, і ми побачили, що на другому боці стоїть українська батарея. Вона кинула на нас картеч, розбила одну гармату, і ми мали втрати в людях. Але й ми відплатили, посилаючи огонь із скорострільів». «Так, Юзьо, — впадаю я, — і ви убили нам одного стрільця, м'я його два дні пізніше ховали». Спонтанно ми з Юзем розділювалися. Це підтвердило нашу взаємну приязнь...

Незабаром я повернувся до Кракова, а Юзьо ще майже два роки воював і щойно тоді продовжував своє навчання у Львові. Жив він з двома іншими студентами у професора Ромера, який їм відступив одну кімнату. Проф. Ромер дав Юзьові також працю рисівника в картографічній фірмі «Атлас», яку він створив. Зрозуміло, що проф. Ромер перетягнув Юзя в політехніці на географію. Так ми обидва стали знову «шкільними колегами» з географії. І знову збіжності зацікавлені: обох нас цікавила не морфологія, а антропогеографія, обидва ми захоплювалися статистичними дослідженнями. Юзьо ішов надто далеко: «Навіщо багато писати. Вистачить дати добру мапу, на якій представлена та чи та проблема. Треба дати добру статистичну таблицю і короткі пояснення». Звичайно, це була односторонність. Але, цінуючи статистику, Юзьо видавав спільно з професором Ціргоффером статистичні збірники «Світ у числах», а я — «Українські статистичні річники».

Ряд років ми зустрічалися обоє в Новому Санчі, куди приїздили під Різдвяні свята на якийсь тиждень. І витворилася така обрядовість. Десь близько десятої години ранку один з нас відвідував другого, вітався з його мамою і: «Підемо». — «На Дунаєць?» — «На Дунаєць». І проходили через все місто, на закінчення його через жидівське гетто і біля руїн замка з 15 ст. сходили вниз на міст, перекинений через наш Дунаєць. Ставши посередині мосту, милувалися швидкою течією Дунайця (інколи він був скований льодом); паралельно тягнувся інший, могутній залізничний міст. Санч лежить у котловині, оточеній різними частинами Бескидів. На півдні і на південному заході вони найвищі (до 1300 м.): Прегиба, за якою положені четверо останніх українських сіл: Шляхтова, Явірки, Біла і Чорна Вода; на південному заході Горц, з якого увечорі видно світла Санчу (добре я його знаю, ночував під ним кілька разів у стайнях).

Скрізь лагідні, спокійні лінії й хребти. Але і тут і там позад за ними вистрілювали гострі високі шпилі — це Татри. Налюбувавшись краєвидом ми поверталися додому.

Згодом Юзьова мама (пізніше й моя) переселилася до Кракова. І ми зустрічалися з Юзьом у хаті моєї родини; пізніше переважно у Львові, звичайно на місці праці Юзя. Тим часом Юзек габілітувався (десь 1932 року, мав щораз вищі посади, врешті став директором Картографічного інституту замість проф. Ромера, який подався на пенсію. Більших праць Юзьо не мав, але написав багато статей з ділянки антропогеографії й картографії, виконав велике число карт. Заробляв багато, а на запитання, що робить з грошми, відповідав: «Складаю»). Темою наших розмов були звичайно й географічні проблеми, зокрема наші особисті праці. Юзьо знав з українських географів Юрія Полянського, а пізніше пізнав і М. Кулицького й не один раз давав йому цінні поради, особливо під час технічної праці останнього над «Атласом України» й гіпсометричною картою. Юзьо знав мої труднощі в Краківському університеті. Докладніше я йому про це розповів, зустрівшись з ним у липні 1939 року. Ми сиділи на лавці в Поезуйтському городі недалеко університету. Реакція Юзя: «То тебе „вилялі“ (викинули)? О, свині!»

Першу радянську окупацію Юзьо пережив без великих змін: був далі доцентом географії (під керівництвом проф. Полянського) і працював у картографічному закладі, але не як директор. Ми побачилися в липні 1941. Тоді, під німцями, ми рідко бачилися. Мене зовсім взяли в полон мої нові обов'язки. Інколи я допомагав

Юзюві якоюсь дрібничкою; розмовляли ми й про недолу польських географів на польських землях; тут, у Галичині, вони не понесли жадних втрат. Проф. Ромер заховався перед німцями (це сказав мені Юзю щойно по війні, коли відвідав мене у Франції) в одному з польських монастирів як монах. (Мало кому відоме, що так сховався перед поляками за польсько-української війни український посол Степан Баран.)

Треба тут додати, що до появи найкращої гіпсометричної карти України (автори — В. Кубійович і М. Кулицький) спричинився і Юзю, бо карта друкувалася під його наглядом (у картографічній фірмі «Атлас»).

Ми бачилися у Львові на «святі», пов'язаному з появою букварика в Українському видавництві, друкованого у картографічній фірмі, до управи якої належав тоді й Юзю.

Після останнього приєднання Західньої України до УРСР Юзя, як і всіх поляків, репатріювали 1940 до Польщі, і всі вони здебільша переїхали на Долішній Шлезьк. Юзю став професором географії й картографії у Вроцлавському університеті, довгий час був і директором Картографічного інституту. Кілька місяців був членом радянсько-польської делімітаційної Комісії (різні дива оповідав про бюрократію радянських службовців). Дуже цікаво оповідав про «виправлення» на плянах міст для туристів: більшовики боялися, що такі мапи допоможуть ворогам обстрілювати під час війни важливі об'єкти (будинки, мости тощо), тому вважали, що треба мапу дещо «виправити». На готовий, добрий рисунок наносилися «поправки»: змінювано (звичайно, незначно) довжину вулиць, дещо переношено об'єкти тощо. «І хай тепер вороги стріляють». І це робилося в картографічному інституті, який очолював Вонсовіч. А вся польська картографія була під радянським наглядом.

Про все це я довідався від Юзя щойно багато років пізніше. З польсько-українських журналів я знав, що Юзю є професором Вроцлавського університету, і написав до нього на адресу університету кілька рядків. Незабаром одержав відповідь. Юзю прислав мені деякі свої праці й інші географічні новини. Писав про своє здоров'я: мав удар серця і якийсь час перебував під наглядом лікаря у поліклініці. Після наших роздумів з Даркою ми запросили Юзя 1963 на місяць наших вакацій: до Сарселю, Парижу і передусім на Рів'єру, до «Закутка», яким тоді відала малярка Іванка Винників.

Юзьо приїхав навіть з маленьким наплечником для невеликих, як писав, прогулянок. Ми зустрілися на східньому дворці: «Мало змінилася твоя піка», по 19 роках привітав мене Юзьо. А він дещо змінився, і виглядало так, що трудно вже було йому носити свій наплечник.

Проминули дні розмов (і Дарка з Юзьом заприятелювали) про наші два десятки років і про наші родини (Юзьо був далі «старим кавалером», але жив у якомусь «географічному» колгоспі), про наші праці, географію, наші батьківщини — про все; але й згадували коротко наше давнє минуле («а було ще 53 роки тому») і нашу післяматуральну прогулянку. Південь дуже сподобався Юзьові, доти він його не знав. Ми робили втрійку невеликі подорожі і прогулянки. Під час однієї з них я упав, дістав ескудат і мусів сидіти в хаті. На короткий час приїхала до нас інженер Оля Репетило з Парижу. Вони з Юзьом ходили на пляж у Каннах, і Юзьо пригадав собі старі часи з Дунайця, дивився залюбки на сонце (у полудневий час у субтропічному підсонні). Не диво, що й обпалився.

Юзьо вже мусів повертатися до Польщі; ми з Даркою ще залишалися. Коли він порався зі своєю валізкою, Дарка глянула на нього і сказала стиха до мене: «Він мені не подобається». Юзьо виглядав втомлено і сумно. На пропозицію Дарки відкласти виїзд радо погодився. Вирішив лікар: він дав Юзьові ліки, і якщо стан здоров'я його не покращав би, ми мали дати його до спеціальної санаторії. Але за кілька днів ми обидва під проводом Олі Репетило поїхали високими альпійськими шляхами, зробили малий відпочинок, щоб побачити могутній льодовик. Оля і я пройшли кількасот метрів. Юзьо з любов'ю і сумом поглядав на льодовик («Не для мене»). Ми мали відвезти Юзя до залізничної станції, звідки він мав їхати до Польщі, а самі далі їхати до Парижу (Дарка ще відпочивала в «Закутку»). За годину перед приїздом на станцію Юзьо питає: «А мій квиток маєш?» Виявилось, що він його залишив у «Закутку». Довелося телефонувати Дарії. Вона і вислала квиток до Сарселю, куди й ми прибули майже одночасно з квитком. А день пізніше Юзьо відїхав. Сумно сиділи ми в куточку і відчували, що бачимося востаннє.

Незабаром прийшла листівка від Юзя. Лікарі взяли його під опіку, але знову — удар серця. І знову листівка, що живе і працює. Та в квітні 1964 року прийшла з географічного «колгоспу» вирізка з преси про кінець Юзя: він ішов сходами університету на лекцію і впав...

ЯК Я СТАВ ГЕОГРАФОМ

Вже у вищих гімназійних класах я роздумував над моїми дальшими студіями і фахом. Батько радив мені піти на богословіє, бо це врятувало б мене від військової служби (в часи такої грізної війни), але незабаром я вирішив стати педагогом, студіювати історію та географію. Мені подобалася учительська професія (я мав уже деякий досвід: п'ять років був репетитором), вона давала мені також змогу працювати науково і багато вільного часу від обов'язкових годин праці.

Мрією мого батька було, щоб я добре закінчив студії з докторатом і дістав цісарське відзначення, призначене для тих, які на протязі всього навчання були відмінниками: це був перстень з написом «кум сумма лявде — імператоріс». Мрія мого батька не могла здійснитися, бо цісарство перестало існувати.

Хоч я став українцем, проте польська мова була мені ближча, ніж українська, я знав краще минуле і сучасне Польщі, ніж України, у моєму оточенні українці появлялися рідко. На те, що я став українцем, вплив мав не тільки батько, але й наставлення мами, яка прихильно ставилася до українства, та антиукраїнські виступи мого оточення з моїх дитячих років.

Ставши «цілим українцем», українською мовою я володів значно гірше, ніж польською. У моїй українській мові було чимало польонізмів, з наголосом я довгий час не міг дати собі ради. Ще гірше було з українською мовою, коли я писав. У своїх працях я почав користуватися українською мовою щойно на початку 1930-их років, і я вдячний проф. Сімовичеві, який виправляв мову в моїх працях, що появилися у виданнях «Просвіти», Наукового Товариства ім. Шевченка і в «Географії України».

Мої записки, зокрема в терені, я робив польською мовою. Аж одного разу (десь 1932 чи 33) я зловив себе: «А чому ти пишеш по-

польському?» і відтоді почав писати українською мовою. Ще довше я думав по-польському і примушував себе думати по-українському; це сталося раптом — одного дня.

У боротьбі обох національностей — української і польської — я брав активну участь не як політик, а як учений. Те, що я став українцем — до чогось мене зобов'язувало. Але в своєму патріотизмі я наслідував польський патріотизм, а поляки були гарчачими і жертвеними патріотами.

Яке було моє наставлення до польськості? Якщо, може, це не була ненависть, то в усякому разі нехіть.

Поляки (я не кажу про дитячі роки) мали до мене деяке співчуття. Вони ставилися (знову таки за винятком мого дитинства) до моїх національних почувань із розумінням. У моїй педагогічній і науковій кар'єрі я не мав жадних труднощів через моє українство. Щойно, коли моя наукова робота почала — в розумінні більшости поляків — бути шкідливою для польської справи, почалися польські репресії: я втратив роботу в університеті й гімназії.

Цілковито змінилося становище по окупації Польщі Німеччиною, коли я очолив Український Центральний Комітет (УЦК) і я «співпрацював» з ворогом Польщі — Німеччиною. Тоді я припинив зв'язки (в тому й суто товариські) з польським оточенням і не відновив їх ніколи. Правда, я не зірвав зв'язків з моїми приятелями: двоюрідним братом Казіміром Добровольським і приятелем з юнацьких років — Юзем Вонсовічем, але це були винятки. Зате моє українство зазнало поразки в родинному житті: попри всі мої зусилля, мої діти та діти мого брата залишилися в Польщі, далекі від українства.

На початку жовтня 1918 року я вписався на філософічний факультет Ягеллонського університету в Кракові. Чому в Кракові? Бо було ближче до дому і в Кракові жив мій дядько, який тоді, як старшина резерви, відбував військову службу поза Краковом і дав мені до диспозиції свою кімнату. Крім викладів з історії, я слухав виклади з обсягу української мови і літератури, які провадив тоді молодий доцент Т. Лер-Сплавінський: це було в програмі українського патріотизму. На ці виклади ходило ледве кілька студентів, між ними студентка з третього курсу, яка до того студіювала у Львові, Кекілія Волянська (згодом заміжня Гардецька), дочка відомого пароха села Криворівні на Гуцульщині. Своїм знанням вона мені дуже імпонувала, і я довідався від неї багато про українське студентське життя у Львові. Місцем

зустрічей українців у Кракові була тоді читальня «Просвіти» (української студентської громади тоді в Кракові не було); серед них були й українські старшини.

Розпад Австро-Угорської імперії перервав мої ледве розпочаті студії. Зрозуміле, що я покинув Краків, попрощався з батьками і, переїхавши через Угорщину до Коломиї, зголосився добровільно до Української Галицької Армії. Військовий лікар, завданням якого було перевірити, чи моя фізична будова дозволяє на службу у війську, заявив, що я надто слабкий до війська, а коли я наполягав, що хочу бути вояком, висловив застереження: «Але на вашу відповідальність».

Великої користі з мене в УГА не було. Я зголосився до артилерії, але в артилерійській клясі в Коломиї не знали, що зі мною робити. За деякий час мене послали до артилерійської школи старшин у Станиславові. Та я не заприязнився ані з гарматами, ані з кінями (мене вчили їзди на коні), а школи я не закінчив, бо наближалось польське військо. Мене призначили до однієї батареї в Бережанській бригаді. Вояки (тим більше підстаршини й старшини) були досвідченими артилеристами, а я не закінчив вишколу, і командир не знав, що зі мною робити. Не думаю, щоб з мене була якась користь, хоч я в червні 1919 року брав участь у Чортківській офензиві і дійшов до Перемищини, а згодом назад майже до Збруча. Потім прийшла хвороба. Але я мав щастя і якось повернувся до батьків, хоч і з тифом. У Санчі не вміли лікувати поворотного тифу, але мене вилікували, а окуліст вилікував мене з важкої хвороби очей.

Студії в Краківському університеті я відновив пізньої осені 1919 року. Того і пізніших років українська студентська молодь бойкотувала польські високі школи. Моя ситуація була дещо відмінна. Я був народжений і жив на польській, а не на українській території і вважав, що маю повне право студіювати в університеті в Польщі. Моїм бажанням було всецільо віддатися студіям, швидко і добре їх закінчити, а згодом буде видно, як я зможу працювати для України. Треба додати, що я був у скрутних матеріальних умовах. Батько був важко хворий, і на більшу допомогу з дому годі було сподіватися, а заробляти лекціями в Кракові було дуже трудно. Жив я більше ніж скромно — часто недоїдав.

Мені вдалося вписатися в університет, і як студент я дістав відстрочку від служби в польському війську. Тепер, після українсько-польської війни, яка властиво тривала далі, українське

життя в Кракові було придушене, і треба було жити обережно. Приклад: я мешкав короткий час у мого дядька, потім з бідною знайшов скромненьку кімнату у якоїсь старшої дами. Але біда: виявилось, що це велика поклонниця Пілсудського, опікуна польських легіонерів, польська політична діячка, а треба було вповнити поліцейну карту зголошення. Подам моє віровизнання «греко католик» — негайно втрачу з трудом здобуту кімнату, опинюся на вулиці, подати «римо-католик» — ганебна для мене річ. Я вповнив «католик», і якось воно пройшло. За деякий час дістав приміщення в студентському гуртожитку, у т. зв. Академічній бурсі (старій університетській установі, яка нічого спільного не мала з Польським академічним домом), і після того, як я подав у переписі населення 1921 року свою національність — українець (а не русин), виринуло питання, чи українець може бути мешканцем цієї бурси. Справу передано сеньйорові бурси, старенькому професорові Людвікові Біркенмаєрові, який по тривалій розмові визнав за слушне, що студент польського університету, польський громадянин української національності має право бути мешканцем Академічної бурси. Там я й залишився до кінця своїх студій.

Як головний предмет я далі продовжував студіювати історію, а як побічний — географію. У той час я вписався до студентського історичного гуртка. Участь у таких фахових гуртках була для початківця дуже корисна: старші колеги могли дати різні інформації і поради в справі студій, гуртки мали свої бібліотеки, влаштовували доповіді з дискусіями тощо. Я вирішив вписатися рівночасно і до географічного гуртка, який був приміщений у Географічному інституті. Прийняла мене симпатична дама, яка вже закінчила студії і готувалася до докторату. Довідавшись, що я хочу стати членом географічного гуртка, вона поцікавилася, чи я маю намір вивчати географію як головний предмет. Присмна і гарна дама, подумав я, чому не сказати їй щось приємне. І я скромненько сказав: «Географію колежанко!» «А, це дуже добре! Чи колега вписав виклади з географії?» Я показав залікову книжку — індекс. «Алеж колега вписав низку зайвих лекцій, не вписав усіх з географії, забув географію. Я колезі допоможу». І допомогла; мій список в індексі зазнав сутєвих змін. Бачу: впіймався. Але це був лише початок. Наступного дня після викладів проф. Савіцького відбулися загальні збори гуртка географії і вибір нової управи. На запит колежанки Доні (кілька років пізніше ми поріднилися: вона одружилася з моїм двоюрідним братом, професором соціології в

Краківському університеті), чи я зумію провадити бібліотеку і чи визнаюся на військових картах, я відповів необережно, що так (я допомагав бібліотекареві «Просвіти» в Новому Санчі, а в Українській артилерійській школі старшин мене навчили картографії). На другий день прийшов я на перший у моєму житті виклад з географії. Савіцький читав тоді лекції з математичної географії, нелегкої ділянки. Лекції розпочалися вже давніше, предмет був трудний, і я майже нічого не розумів. Тоді постала думка, що, може, краще буде висмикнутися з цієї географічної афери, і по викладі я хотів непомітно вийти з залі. Але не вдалося. Колежанка Доня вхопила мене за плече, запізнала з різними своїми колежанками і колегами (цих було менше), мене обрали на бібліотекаря і... я опинився між географами.

Довелося інтенсивно працювати. Чимало допомагала сама Доня й інші колежанки (вони майже всі вже закінчили студії), давали фахові поради, визичали книжки (багато було в бібліотеці гуртка), а з одною з них в'язали мене і ближчі особисті симпатії, і ми довго були нерозлучною географічною парою («Зоська і Влодек»). Якось я дав собі раду і з цією математичною географією, і мені було дуже приємно, коли, зголосившись з іншим студентом (четвертого року навчання, легіонером) до колективу, я дістав найвищу оцінку, а він найнижчу. Крім викладів, я читав багато спеціальної літератури, швидко вирішив спеціалізуватися в географії людини, зокрема географії осель, та написати з цієї ділянки дисертацію. Під кінець першого року я здав першу семінарську працю (на підставі літератури) — «Проблеми горішньої границі людини», за яку дістав оцінку «дуже добре». Улітку 1920 року появилася моя перша друкована ластівка — звіт з прогулянки Географічного інституту в Живецькі Бескиди. Я ходив також на лекції і вправи з географії (проф. Шайноха) та деякі з історії (головне проф. Семковіча).

А тепер згадаю свого професора. Був ним Людомір Савіцький, родом з Відня, де й закінчив студії, був учнем визначного німецького географа Альбрехта Пенка (професор також і українського географа Степана Рудницького). З 1910 року Савіцький був доцентом, а з 1917 року звичайним професором Йгеллонського університету. Він перш за все дослідник морфології й антропогеографії західних Карпат. Добрий педагог і організатор, він згуртував біля себе чимало студентів, заклав Географічний інститут, при якому видавав «Праці», був співтворцем Польського географічного товариства і головою його краківського відділу.

Мав власну книгарню «Орбіс» і видавав шкільні атласи і підручники, що давало йому чималий прибуток, який він вживав також на видавання географічних праць і географічного журналу та на експедиції. Німецьке, чи радше австрійське, виховання (його мати і дружина були австрійки) визначило його реалізм і практичний та ліберальний підхід до життєвих проблем. Політикою він не цікавився, української проблеми не знав і до українців ставився неутраально й ділово; таке було і його ставлення до мене, з деякою дозою приязні. Я йому багато завдячую. Він брав згодом участь в експедиціях до Сіаму і на Малайський півострів; сам організував наукові експедиції (своїм, спеціально сконструйованим автом «Орбіс») до Малої Азії й на Балканський півострів; у поворотній дорозі тяжко занедужав і помер у Кракові восени 1928 року.

Другим професором географії (тоді ще доцентом) був у Кракові Єжи Смоленський, по смерті проф. Савіцького директор Географічного інституту. Цей працював головне в ділянці фізичної географії. У порівнянні з проф. Савіцьким він був набагато менше працездатний, слабкий організатор і людина слабкої волі. Політично — прихильник великої Польщі. На мою наукову творчість він не мав, на відміну проф. Савіцького ніякого впливу. Його ставлення до мене було радше коректне, з початку 1930-их років холодне, а згодом виразно неприязне: ми опинилися в двох протилежних таборах (але про це далі). Проф. Смоленський загинув 1940 року в німецькому концентраційному таборі.

В академічному 1920-21 році я знову опинився поза Краковом і почав учителювати в приватній гімназії в містечку Пшисуха на Радомщині. Причини: мене як учителя звільнено від військової служби (це були часи радянсько-польської війни), я не мав змоги прожити в Кракові (хвороба батька ставала чимраз важчою, він помер на весні 1921 року, і я мусів допомагати мамі і молодшому братові). Я не втратив цього часу: набрав педагогічної практики, і мені залишалося ще багато часу до, можна б сказати, заочного навчання. Я купив різні географічні підручники (інші, більш спеціальні, визичала і прислала Зося), врешті, я відклав дещо грошей на прожиток у Кракові.

Ще за студентських років я розпочав дослідження в терені, і однією з перших була моя виправа в масив Горце.

Горце — гірська група в західних Бескидах; тут я зробив першу працю в терені — про пастуше життя. Було це в липні 1921 року. Я

мав розпочати теренові дослідження в Горцанах, але перед цією роботою, яка була складною і вимагала чимало фізичних зусиль (багато піших мандрівок) я хотів вправитися в теренову роботу — зібрати матеріали про пастуше життя в — недалеко і від Кракова і від Нового Санчу положених — Горцанах.

Горце — це типова середньогірська група — широкі лагідні хребти до 1300 м висоти (найвищі — Турбач 1311 і Горц 1265 м). Головний хребт до 30 км довжини, побічні до 40 км. Колись Горце були вкриті лісами, але з 15-16 вв, за т. зв. вольських мандрівок людина виліснила хребти і замінила ліси на полонини, по-польськи «гале», на яких випасали овець і велику худобу на протязі 4 з половиною літніх місяців. Галі були віддалені від сіл на 2-25 км, найчастіше на 5-10, тобто пастуші мандрівки не були великі. Давніше на гаях випасали овець і велику худобу, тепер переважно овець (11000; великої худоби — 700). Кількість пастухів — 140 (числа на 1922).

В чому полягала моя теренова праця? Я відвідував кожную галю і шалас (так називали господарство на гаях), робив обсервації (височини, положення та інші географічні подробиці) й вів розмови з пастухами, зокрема з їх провідником на овечих гаях («баца»). Чутки про збирання мною наукових матеріалів по гаях розійшлися по цілих Горцанах. Це не було мені корисне, бо мене запідозрили, що я збираю матеріали для уряду, і на їх основі «будуть більші податки». Але мені вдалося, попри все, дістати інформації, я з успіхом пояснював, що вчуся на гімназійного «професора» і мушу збирати дані для практичного опису, щоб дістати свідомство.

Я збирав інформації про минуле (з середини 19 ст.), і то як на гаях, так і по селах у старих газдів. Багато цінних інформацій дав мені старий баца на Турбичу. Він дещо вірив моїм поясненням, а дещо і не вірив та кепкував собі з мене: «Я бачив, як ви, паночку, під смерекою бавилися з дівчиною з нашого села». Розказував він і про свого попередника Булянду, який був бацею до кінця 19 ст. і грізним чарівником: замовляв молоко в овець.

Працював я в Горцанах приблизно два тижні: обійшов усі галі, деколи заходив і до села; зібрав майже сотню інформацій (для контролю про кожную галю від двох, навіть трьох осіб). Докладно записував дані про кожен пастуше господарство на окремій картотці.

Після закінчення мандрівок у Горцанах я поїхав на кілька днів в

Новий Санч до мами, а згодом на головну роботу цього року в «далеких і диких Горганах».

Чотири роки пізніше я зробив ще невеликі доповнення до зібраних матеріалів. Вони ввійшли до моєї праці «Життя пастуше в Магурських Бескидах»,* яка появилася 1925 року в працях Етнографічної комісії Польської Академії Наук у Кракові.

З початком 1921 року я взяв участь у тижневій географічній мандрівці під керівництвом проф. Савицького з долини Прута в східні та центральні Горгани (я був допоміжний як перекладач). І тоді я знайшов тему до дисертаційної праці: «Антропологеографія Горганів». Матеріали до цієї праці я зібрав у терені влітку 1921 і 1922 років. Головна проблема праці: вплив природи на життя людини. Методу праці я знайшов головне в німецьких та французьких працях про Альпи. Зокрема я представив розміщення людини і горішні границі її засягу, різні форми сезонних осель (зокрема пастуше життя), різниці між гуцульськими й бойківськими формами осель, лісове господарство. Праця не появилася друком, але частину її змісту я використав в інших працях. Я пізнав тоді красу теренової праці: самотні мандрівки в гірському, часто тяжко приступному і незаселеному просторі (це були не сотні, а тисячі кілометрів), спостереження і розмови з селянами-верховинцями, нічліги в пастуших стаях, інформації, знайомства з нашими священниками, управителями лісів тощо; і це все на чисто українській території! На підставі праці про Горгани я здобув у червні 1923 року докторат.

Горгани — центральна частина українських Карпат між річкою Свичею на заході і Прутом на сході; майже всі вони положені на території Галичини. Горгани — найменше приступна і найслабше заселена частина Східних Карпат. Вони збудовані з твердого пісковика. Поперечні долини порозтинали поздовжні хребти і перетворили ґраткову будову гір на пір'ясті, а часто й острівні гори. Висота вершин доходить до 1800 м (найвища Сивуля — 1836); верхи зарисовуються виразніше, ніж в інших частинах східних Карпат, вони часто мають форму стіжків. Долини глибоко втяті (до 1000 м), вузькі стрімкі узбіччя. Усі вищі верхи, зокрема на південних узбіччях, вкриті великими (до 5 км²) полями бльоків пісковика (т. зв. грехіт або цекота), продуктом звітріння твердого матеріалу.

* «Zycie pastusze w Beskidach Magurskich».

За винятком долини Прута туристи рідко відвідували Горгани: на їх території не було жадної туристичної хати. Я читав про Горгани статті в різних публікаціях, головне Польського Татжанського Товариства; вони мене манили, але запізнався я з ними щойно з кінцем червня 1921 року. Наш професор Л. Савіцький влаштував географічну прогулянку своїх студентів в Горгани, які і його надили тим більше, що він їх не знав. У прогулянці взяло участь, крім професора, лише сім осіб; серед них одна географка і професор Сільсько-господарського інституту в Пулавах. Проф. Савіцький був витривалий і працьовитий; він хотів, щоб і ми в найкоротшому часі якнайбільше побачили, і не хотів розуміти, що треба дати час і на відпочинок. За його рецептом першу ніч ми «переспали» в потязі до Львова; у Львові мали яких шість годин на оглядання міста (проблема обговорення різних краєвидів на території Львова) і відвідини Географічного інституту, директором якого був проф. Е. Ромер. По полудні — через Станиславів до Делятина. Була неділя, і краків'яни бачили коло церкви гуцулів у мальовничих строях. Далі пішки в гори. Вдодж ріки Прут аж до села Дори; як звичайно, аналіза краєвиду, децю з геології. У Дорі застав нас вечір. Тоді проф. Савіцький до мене: «Пане Володимире, може, ви знайдете для нас нічліг? Звичайно, я пішов до місцевого пароха і попросив його примістити нашу громадку. Отець не був захоплений польським професором і його студентами, але дав у своїй віллі простору кімнату з двома ліжками; дві особи спали на ліжках, а решта на твердій підлозі. Ранком дальший марш долиною Пруту (яких 15 км) з географічними обсерваціями; коротка обідова перерва і далі з повними шлунками 1000 м угору на вершки Хом'яка і Синяка. Ледве ми зійшли як запов вечір. А професор знову: «Пане Володимире, може, щось знайдете». Я знайшов якомсь пастушу стаю, гостинний ватаг напоїв нас молоком і дав для снання окрему колибу. Лише шість осіб умістилося в ній (як оселедці в бочці), сьомий уже лежав у наших ногах, і деколи було чути його зойк: «Колего, уважайте, це моя голова».

На третій день — далі на схід у напрямі села Рафайлової. Ми, студенти, були добре втомлені; якомсь я і професор вирішили, щоб агроном з Пулабського інституту і я пішли до Рафайлової легшою, хоч і довшою дорогою; наш маршрут устійнили на топографічних мапах. Обидва ми йшли собі спокійно і під вечір зайшли до Рафайлової, положеної в глибині Горганів над річкою Наддвірнянською Бистрицею. Тут ми мали зустрітися з рештою товариства. Я

зайшов до місцевого управління лісів, і виявилось, що лісничий був українцем. Він був дуже гостинний. Але нашої географічної громадки не було. Щойно на другий день ранком, коли ми на веранді пили каву, побачили професора і його географів; вони знову ночували на дошках у колибі лісорубів. Тепер у лісничівці трохи відпочили. Але наша географка втомилася дорогою, захворіла і була змушена покинути нас і поїхати до Львова, а згодом до краківської лікарні. Професор скористав з поради лісничого, і ми взяли провідника-гуцула, добре вирядженого (з сукірою тощо). Нічліг був у покинутій колибі, але ми спали на м'якому чатинні, горіла ватра, і ми пили й пили чай. Настрій покращав, і ми легко дійшли до Підлютого на територію митрополичих лісів. Знову я мусів знайти нічліг, цим разом вигідний — в управі лісів. На другий день відбулася невелика прогулянка і поворот залізницею до Кракова.

Я був зачарований дикою красою Горганів і проблемами їх в географії, тож запропонував професорові, що готовий збирати матеріяли до семінарської праці. Професор погодився, я дістав від нього належні поради, взяв десятки військових мап, дістав листа, яким мене рекомендовано особам, що могли б мені допомогти у праці.

Для «заправи», як говорили краківські географи, я два тижні збирав матеріяли про пастуше життя в Горганах і по короткому відпочинку у мамі поїхав туди на теренову роботу. 1921 року я працював у терені близько місяця, 1922 року — два місяці, разом майже 100 днів. Що мене принадило до цієї роботи (крім краси гір) — це велика залежність життя людини від природи; саме те, що Горгани були рідко заселені, було причиною симбіози людини з природою.

Як я працював, що збирав і як це переносив на карти? Розміщення всевидів, горішню границю заселення, економічну залежність осель від природи; багато уваги я присвячував сезонному заселенню: пастушому життю (воно мало спеціальні форми, бо полонини були малі і рідко розміщені), зимарки (заселені пізньою осінню аж до початку зими і на весну), сезонів лісові роботи. Я досліджував також форми осель, будову хат і садиб. Цікава була проблема різниці між антропогеографією східної частини Горганів, заселеної гуцулами, від центральної і західної, заселеної лемками. У центральній частині Горганів великі села лежали на краю гір (Ясінь, Пороги, Перегінсько); інакше у гуцулів,

які густо заселявали долину Наддніпрянської Бистриці. Крім власних обсервацій, я збирав матеріали у селян, зокрема про пастуше життя, від українських священиків, управлінь лісів, лісових підприємств (часто жидів). Деякі знайомства я продовжував шляхом кореспонденції (приміром, з о. Макаревичем в Ясені). Я пізнав біду, майже нужду більшості населення. Ось приклад. Одного дня я ночував у колибі селянина, який сюди прийшов на сінокос. На вечерю була картопля, яку селянин солив солоною водою, що її приносить в коновці з солянки на віддалі 20 км. На купівлю соли він не мав грошей... Я ночував по полонинах. Наші люди мали якесь зрозуміння для моєї праці і симпатизували зі мною. Ось приклад: я ночував на полонині під вершиною Попаді у волярів. Коли ранком прощався з пастухом (як звичайно, я йому подякував за гостину і як дарунок залишив тютюн; гроші були б великою образою), а він на прощання мене перестерігав: «Ви йдете, пане, в доли, але вважайте, бо там ходять шандари». На моє здивування, чому я маю побоюватися жандармів, почув пояснення: «Адже, пане, ви вбили минулого тижня жидів в Перегінську».

У сільських інтелігентів я здобував інформації, зокрема у священиків, а подеколи заходив і до польських. Ніхто з них не гадав, що я українець (я ж студент Краківського університету), і не один раз я чув від поляків гострі оцінки їх сусідів — українських священиків. Одного дня зайшов у селі Ілемні до лісничого, дістав відповідні інформації (також від побережників, яких покликав лісничий), дістав чудовий підвечірок (а коли добре наївся, пані запросила мене на вечерю). У розмові мій гостинний господар нарікав на сусіда, українського священика, і згадав мені, що про такого священика він повинен поінформувати польську поліцію. За кілька днів я відвідав того священика і поінформував його про розмову з лісничим. Так я відплатився за гостину; чи добре зробив?

Не забуду відвідин у польського священика в чисто німецькій колонії Людвіківці. Їх предків притягнув на початку 19 віку на лісові роботи польський землевласник. Німецькі колоністи жили досить бідно, але краще від наших селян, бо були від них працювитіші й ощадніші; вони зберігали далі німецьку мову і звичаї. Коли римокатолицький священик розпочав свою проповідь польською мовою, його вірні вийшли з костьолоа і в такий спосіб примусили польського священика проповідувати німецькою мовою. Священик у розмові зі мною був обурений тим вчинком своїх парохіян; він

широ їх ненавидів, а, з другого боку, нарікав на свою самотність. Коли ж я згадав, що він має сусідів — інших священників, — польський священник був ображений: як можна згадувати про зв'язки з «русинами», це ж вороги поляків і, властиво, схизматики, а не католики.

Деколи збирання матеріалів — мандрівки від села до села, від полонини до полонини — мене томили. Хотілося якийсь час відпочити. Тоді я йшов на верхи, вкриті жерепом, де люди ніколи не ходили. Від моїх приятелів у Кракові я почув, як треба ходити по жерепу по-ведмежому: ідеш по одній деревині від її початку до кінця, баянсуєш і скачеш на початок другої деревини. Якщо не добре скочиш — біда: впадеш між густий жереп і вихрапатися нагору дуже тяжко. Але я радо ходив по тих дебрях і навіть з деякою насолодою думав: якби ти впав і зломив ногу, то вже не міг би врятуватися. А на прощання з Горганями я переночував у ловецькій хатині, близько Підлютого. Вона, правда, була закрита, але через дах можна було зайти в середину, а згодом запалити ватру і оглядати самотню велич гір.

Крім пастушого життя, мене вабило опрацювати іншу ділянку сезонного життя, пов'язаного з лісовими роботами, на які приїздили сотні наших селян. Але на таку працю бракувало часу, і я відкладав її на пізніше.

Про Горгани я міг би написати десятки сторінок. Згадую тут дещо з недавнього натоді минулого. За років моїх мандрівок (1921-22) в Горганях були ще свіжі сліди першої світової війни. У долинах і на перевалах побудовано тоді сотні доріг з дерев'яних колод, і на час моїх мандрівок вони ще добре трималися. На хребтах простягалися стрілецькі рови, а під найвищим вершком Горганів Сивулею, на перевалі Боровка, вершки смерек були постинані гранатами, в лісі стояли десятки бараків для війська, часто можна було прочитати назву військової формації, а навіть прізвище старшини. А на хребтах, положених далі на схід, залишили сліди російської війська. У колишніх військових бараках можна було ще відносно вигідно вочувати.

Після повороту до Кракова я працював кілька місяців, щоб зібрати і впорядкувати матеріали і написати працю, на основі якої я став доктором філософського факультету. До праці була додана велика і докладна антропогеографічна карта. Мій професор говорив, що це єдина антропогеографічна карта в Карпатах і що її треба разом з текстом опублікувати. Тому що репродукція карти в

доброму картографічному заведенні була дорога, ми дали карту до звичайної літографії (я помагав робити рисунки). На жаль, репродукована карта вийшла дуже слабо і не надавалася до публікації. На нову репродукцію не було грошей, і ні карта, ні праця не появились друком. Проте деякі зібрані матеріали я використав у праці про пастуше життя східних Бескидів і в кількох статтях.

На весну 1925 року треба мені було ще зібрати деякі додаткові матеріали про пастуше життя в Горґанах, але вже не на полонинах, а по селах, головне серед старших селян.

У Горґанах був я ще двічі, але не для дослідів. Улітку 1939 року я зробив разом з моїм братом і однією студенткою тижневу мандрівку. Змінилися Горґани за ці сімнадцять літ: вони стали улюбленим тереном для туристів. Але перш за все змінилися умови життя українських верховинців. Над нашим населенням зависла рука польської прикордонної сторожі. Ось малий приклад. Йшли ми втрійку якоюсь долиною недалеко від присілка Осмолода. І зустрів молодого хлопця, босого, в полотнянці з коробкою в руках. Хотів я з ним порозмовляти і привітав його християнським привітом: «Слава Ісусу Христу». Хлопчина відповів і зі здивуванням запитав: «Як то так, що ви пани і по-нашому говорите?» Ми розговорилися і пішли разом з хлопчиною. Він ніс харчі для брата, який працював у лісах. Хлопець нам розказував: «Я зустрів раз старшого (він мав на увазі поляка з пограничної сторожі) і привітав його так, як ви мене тепер привітали. А старший вдарив мене в пику і заверещав, мовляв, по-якому я говорю!» Ми довідалися, що старший брат хлопця був у Карпатській Січі, а коли повернувся додому — поліція його так побила, що ще й дотепер хворіє.

Востаннє я бачив Горґани у вересні 1943 року. Після наради Українського Центрального Комітету в Станиславові я відвідав нашу делегатуру в Надвірній і хотів побачити Горґани. Ми поїхали з кількома працівниками УЦК вузько-рейковою залізницею в долину Наддвірянської Бистриці. У селі Зеленої вітала нас делегація села зі священником на чолі; згодом відбулася розмова, обід у священника, а далі залізничкою аж до її кінця, врешті — пішки на Пантирський перевал. У зимівці жили люди з маржиною, яка зійшла з полонин в Горґани.

Уже на третьому році студій довелося мені опрацювати іншу тему: з географії транспорту. Проф. Савіцький роздав на семінарі до опрацювання різні теми, які стосувалися географії Кракова і сфери його впливу. Я мав опрацювати ізохрони Кракова (ізохрони

— це лінії, які сполучають на карті пункти, до яких можна дістатися з якоїсь центральної місцевини за той самий час). Я простудіював літературу з тематикою про ізохроні (головне англійську і німецьку), змінив і поширив, за згодою професора, тему своєї праці, представив еволюцію ізохрон для Кракова і Львова і т. д. Прийшов важливий день: я реферував на семінарі свою працю, демонстрував карти. Розпочалася дискусія, яку закінчив професор приблизно так: «Пані і панове, я веду вже п'ять років географічний семінар, але такого реферату я ще не чув». Я мав якийсь дивний вираз обличчя, бо розгублено думав, чому професор мене лає. Це він зауважив і додав: «Я думаю — такої доброї праці. Праця мусить появитися друком; прохаю її ще трошки переробити». І 1923 року появилася вона друком польською і англійською мовами як перший том праць Географічного інституту Ягеллонського університету. Вона дістала позитивні рецензії, зокрема в німецькій географічній літературі (у мойй праці були деякі причинки до загальної географії транспорту).

Восени 1922 року я повернувся з екскурсії по Горганах до Кракова, щоб докінчити студії, написати докторську дисертацію і скласти іспити. Відразу ж по поверненні виринула знову фінансова проблема: я майже не мав грошей. Щоправда, я вніс прохання до Краківської шкільної кураторії, щоб дістати місце вчителя в гімназії, але це не було так легко: я ще не закінчив студій і хотів дістати працю в Кракові. Але мені пощастило! Я відвідав у кураторії одного з інспекторів, який був давніше директором гімназії в Новому Санчі, і він пригадав мене. У його гімназіях не було вільного місця, але було воно в іншого його колеги, якому мене мій колишній директор порекомендував. Рекомендація проф. Савіцького, а ще більше коректурні відбитки моєї праці про ізохроні допомогли, і я на другий день здобув посаду учителя в V державній гімназії в Кракові. У той час учитель гімназії мав приписаних 21 годину навчання на тиждень; крім географії, мені призначили ще й лекції історії. Рівночасно я відвідував деякі лекції в університеті, зокрема семінари і вправи, писав дисертацію і готувався до іспитів; до лекцій у школі також треба було підготуватися. Мало залишилося часу на спання, але в 22-23 роки життя можна багато зробити.

Так я став педагогом і був ним аж до 1939 року. Правда, проф. Савіцький пропонував мені стати його асистентом, але мені

не відповідала надто велика залежність асистента від професора і більше, ніж у школі, число годин праці.

Яким педагогом я був? Спочатку ця професія мене цікавила, і я вкладав дещо душі в цю працю, але я завжди ставив на перше місце наукову роботу, а навчання в гімназії уважав передусім як засіб прожитку. Я робив так, щоб школі не присвячувати багато зусиль, енергії і серця. Треба додати, що навчання в школі було для мене єдиним засобом заробітку, також і після 1928 року, коли я став доцентом університету: доцент у Польщі — був високий титул (і шлях до професури) з обов'язком безплатного читання лекцій — щонайменше одну годину на тиждень (я мав звичайно дві). Єдиною матеріальною користю було те, що я як доцент дістав зменшення годин лекцій у гімназії (до 16 на тиждень), які я звичайно відробляв за чотири дні. Побіжно треба згадати, що в Польщі платня вчителя гімназії була низька (моя становила третину платні звичайного професора університету). Щоб збільшити свої заробітки, я деякий час вчив також у приватних дівочих гімназіях, два чи три роки на вищих курсах для учителів народних шкіл у Кракові і на Шлезьку.

Хоч я в учительську професію вкладав мало зусиль, мене вважали добрим педагогом. Я давав молоді чимало знань і вчив їх любови до Землі; модні в 1930-их роках у Польщі виховні проблеми (зокрема т. зв. «державне виховання») мене мало цікавили. Я радо погоджувався, щоб практикували в мене кандидати на учительське звання. Після короткої підготовки вони вчили, а я сидів на останній шкільній лавці, дещо обсервував процес навчання, а рівночасно робив деяку механічну працю: коректи, статистичні таблиці, мапи.

Після здобуття докторського титулу моє життя плинуло спокійним руслом початкуючого амбітного науковця. Ранок забирала школа, решту дня я працював у Географічному інституті, бібліотеках, але таки найрадше дома (у мене була чимраз більша бібліотека з моєї спеціальності). Я спеціалізувався з географії людини (морфологія мене мало цікавила), і тому був (і є, сказати б, «неповним географом»). Я брав активну участь у географічному житті Кракова, був секретарем Краківського відділу Польського географічного товариства (головою був проф. Савіцький), членом географічної, згодом і етнографічної комісії Польської Академії Наук тощо; був у гарних товариських зв'язках з більшістю моїх колег з географії й інших споріднених наук та з проф. Савіцьким і його дружиною. Однак на т. зв. товариське життя я витрачав мало часу, бо й не мав його. З членами української колонії я зустрічався

коло нашої греко-католицької церкви, у домівці «Просвіти» та в деяких приватних домах. Чимраз більше мав зв'язків з українськими студентами, число яких у Кракові швидко росло. Про українське життя інформувало мене «Діло» і «Літературно-Науковий Вісник», які я передплачував. Низку українських журналів переглядав у бібліотеках.

У червні 1924 року я взяв участь у I з'їзді слов'янських географів й етнографів, який відбувся у Празі, при участі всіх слов'янських народів, між ними й українців, головне з празької еміграції. Тоді пізнав і географа проф. Степана Рудницького. На конгресі я мав дві доповіді. Під час конгресу постала з ініціативи проф. Савицького спеціальна Слов'янська комісія для дослідів пастушого життя в Карпатах і на Балканах. Її головою обрано проф. Савицького, мене — секретарем. Тоді я пізнав також молодого доцента Карлового університету д-ра Їржі Краля, який працював над антропогеографічними проблемами Закарпаття («Підкарпатської Русі»). Краль запропонував мені спільну географічну прогулянку по Закарпатті, з чого я скористався. У липні ми відбули разом з двома студентами мандрівку від Волівця до Ясіня. Мій географічний обрій значно розширився.

Було б логічно, щоб я вів далі дослідів в Карпатах, але якоесь потягло мене Полісся. На підставі студій літератури й карт я сподівався знайти на Поліссі цікаві зв'язки між життям людини і природою. Разом з братом Богданом (16-літнім учнем гімназії) ми поїхали до Берестя, щоб у польському воєводстві дістати дозвіл на студії в терені, і я зробив перші кроки по Поліссю: пройшов пішки з Пинського до Вігонівського озера (українсько-білоруське пограниччя), далі до Луниця і Давидгородка. Але я, як людина гір, не міг звикнути до зовсім іншого довкілля і людей; до того ще мій брат захворів і я — здезертирував. Після повернення з Полісся я вирішив повернутися до праці в Besкидах і уточнив собі тему дослідів: пастуше життя на території Карпат у Польщі, — за винятком Татр. По кількох днях відпочинку в Новому Санчі, де далі мешкала моя мама з братом, я поїхав у середній Besкид і розпочав систематичні дослідів у верхів'ях Сяну. Як пам'ятка по короткій любові до Полісся залишилася моя стаття про розміщення населення на Поліссі, опрацьована передусім на підставі картографічних і статистичних матеріалів. На жаль, я її видав (мабуть, 1926 року?) у другому «Звіті» гуртка («кола») географів Ягеллонського універси-

тету, тобто в зовсім локальній публікації, і не маю ні цього «Звіту», ні відбитки моєї статті.

Наступні два роки були роками дуже інтенсивної праці над пастушим життям Бескидів, зокрема три з половиною місяці дослідів у терені в 1925 році (я дістав тоді коротку відпустку). У 1926 і 1927 роках появилися як висліди студій дві монографії (до них ще повернуся), і вони були моїми габілітаційними працями. Тим часом я ще написав монографію про географічні проблеми Нового Санчу, так що перед внесенням прохання на габілітацію на філософічному факультеті Ягеллонського університету я, крім менших статей, мав чотири більші друковані праці.

Справу габілітації ми обговорили з моїм професором ще під кінець 1924 року, і він дав згоду на пропонувану мною тему. Після розмов з іншими колегами проф. Савіцький радив мені обмежити засяг мого «веніям легенді» до антропогеографії Східної Європи. За це промовляти як моя національність, так і перспективи: як спеціаліст з цієї ділянки, я зможу легше дістати наукову посаду, може, навіть катедру. Над географією Східної Європи я досі не працював, і мені треба було вгризтися в спеціальну, головне російську літературу. Під час II з'їзду слов'янських географів й етнографів, який відбувся 1927 року в Польщі, я мав змогу пізнати деяких радянських географів, наприклад, російського професора Миколу Баранського (спеціаліста з економічної географії) та Володимира Геріновича, професора ІНО у Кам'янці Подільському, — єдиного українця з центральних і східних земель на конгресі.

Як я вже згадував, справа моєї національності і участі в УГА не становили поважніших перешкод у процесі габілітації. На той час у Краківському університеті працювало чотверо українців: мовознавець Іван Зілинський і письменник Богдан Лепкий — обидва викладачі на створеній тоді Слов'янській студії; доценти — відомий історик і політик Степан Томашівський та спеціаліст адміністративного права Юрій Панейко.

У червні 1928 року успішно відбувся мій габілітаційний кільоквіюм, а згодом пробна лекція на тему: «Розміщення населення в європейській частині Радянського Союзу», яку я ілюстрував на швидку руч вирисованою картою. Лекція вийшла зовсім добре, і мені було приємно почути щирі привітання відомого професора англійської мови і літератури та публіциста Романа Дибоського (він перебував шість років у Росії). У зимовому

семестрі 1928-29 року я розпочав як доцент лекції з антропогеографії Радянської України.

Ці місяці принесли доволі великі зміни в моєму житті: я розпочав теренові досліді на Словаччині, став доцентом (пропозицію факультету затвердив польський міністер віровизнань і освіти в серпні 1928 року), помер мій професор, я одружився.

Доцентура в одному з кращих університетів Середньої Європи відкривала передо мною шлях до дальшої університетської і наукової кар'єри, полегшувала міжнародні зв'язки і вхід до українського світу науки.

Смерть мого метра була для мене ударом. Правда, по науковій лінії я пішов своїм шляхом, але в особі проф. Савицького я мав протектора, у видаваних ним «Працях» Географічного інституту появились більшість моїх робіт, при його великих організаційних здібностях і знайомствах можна було створити якийсь осередок географічних дослідів Східної Європи. Про наслідника проф. Савицького на посту директора Географічного інституту я писав і писатиму.

З початку 1929 року я одружився з своєю товаришкою праці — ми вчили в тій самій приватній гімназії. Моя дружина була полька, виросла і жила в Кракові, українські проблеми знала лише від мене і ставилася до них, скажім, неутрально. Це подружжя не було розумне і не принесло щастя ні одному з партнерів. Я заповів моїй майбутній дружині, що вона мусить зважати на те, що першою дамою мого серця назавжди залишиться Україна, вона погодилася, що наші діти будуть хрищені в церкві, але... незабаром прийшло до конфліктів: між нами став мур — приналежність до двох, чимраз більше ворожих націй. Мішане подружжя не було корисне і для дітей: двоє дочок, за національну душу яких велася між батьками боротьба. Старша була хрищена в церкві (молодшу охристила мама в костьолі потайки від мене під час моєї відсутности). Обидві доні розмовляли зі мною виключно українською мовою, я був їх учителем українознавства (згодом інші). Карту України, яка висіла у моїй кімнаті, Іринка навчилася читати швидше від українського букваря («тут є великий, великий Дніпро, а тут море з козаками, а тут мешкають татарушки, що крадуть дітей, а тут ходить тато і потому пише книжки»). Діти мали українські журналіки й книжки (вони вже не були такі нудні, як у часи мого дитинства). Іринка швидко «поїдала» українські книжки, які здебільша (разом з фаховою літературою) визичав я в бібліотеці НТШ у Львові. Але...

хоч як це дивно — моє одруження з полькою не те що не наблизило мене до поляків, але було поштовхом до більш інтенсивної діяльності на українському фронті; думаю що це було до деякої міри наче сплатою боргу українству за моє одруження з полькою. Але треба бути справедливим: чим далі я поринав в українську роботу, для моєї дружини поставала неприємна ситуація — читати в краківській пресі статті про антипольську діяльність її чоловіка, переживати моє усунення з університету, мою діяльність після упадку Польщі та співпрацю з ворогами Польщі. Ми розійшлися 1940 року, а в 1944 році взяли судову сепарацію (католицька церква не визнає розводів); моя колишня дружина залишилася в Кракові і змінила прізвище.

З 1928 року поширився терен моїх дослідів на Північні, тобто Слов'янські Карпати (їх крайки замешкували також румуни й угорці). Це були головне досліди над пастушим життям. Разом з тим почалися мої екскурсії на Словаччину, Закарпаття, Буковину й Мармарошину. Я пізнав нові країни: заселені українцями Карпати, а також Словаччину. На Словаччині я розпочав досліди влітку 1928 року (перед тим вивчив дещо словацьку мову і запізнався з географією, історією й тогочасною проблематикою Словаччини) і швидко встановив зв'язки з чеськими і словацькими науковими установами і дослідниками у Празі, а передусім у Братиславі, де був тепер директором Географічного інституту при університеті Коменського проф. Краль, та в осередку словацького національного відродження Турчанському Святому Мартіні (тут були центральні словацькі установи: культурноосвітня Словацька Матица і наукове Словацьке музейне товариство). Я працював у бібліотеках цих обох міст, був запрошений на доповіді до Братиславського університету, став дійсним членом Наукового товариства ім. Шафарика в Братиславі та Словацького музейного товариства, публікував ряд праць чеською мовою в Братиславі, деякі статті словацькою мовою. Мої приятні зв'язки з науковими колами на Словаччині, зокрема з проф. Кралем, деякою мірою компенсували охолодження зв'язків з польським науковим світом.

ЯК Я СТАВ УКРАЇНСЬКИМ ГЕОГРАФОМ

Маючи вже позицію в польському географічному світі, я почав шукати зв'язків з українською наукою, зокрема з Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові.

З українськими ученими я вперше ближче зацікавився в Кракові, де, як я вже згадував, у 1927-30 роках працювало нас, українців, п'ятеро, а в Гірничій академії мав катедру металургії відомий учений проф. Іван Фещенко-Чопівський. Наша п'ятірка сходилася звичайно двічі на місяць в одній краківській каварні. Ці зустрічі мали радше товариський характер. Ми були різного віку (я був серед моїх колег «дитиною»), мали різні фахи, різні темпераменти і належали (або симпатизували) до різних політичних течій. Мені найбільше імпронував проф. Томашівський — своїм глибоким знанням і поглядами на історію, широким світоглядом і знанням світу, а навіть гострою (часто й односторонньою) критикою української політики; від нього можна було багато навчитися. Проф. Зілінський був добрим фахівцем і педагогом (виховав низку учнів, з яких деякі далі науково працювали); проф. Лепкий був передусім письменником, блискучим викладачем, але стояв доволі далеко від суто наукової проблематики і наукового доросту не виховав. Добре пам'ятаю, як характеризував проф. Томашівський наших колег. Яюсь у розмові з мною він висловив думку, що було б добре, щоб ми, українці — викладачі Ягеллонського університету, внесли меморіал до міністерства освіти в справі заснування українського університету в Польщі: «Може, це матиме якесь значення, бо наші політики нічого не здобули. Але хто цей меморіал підпише? Я — так, ви, молодий колего — мабуть, так, але інші? Зілінський питає в Нітша (директор Слов'янської студії), Лепкий — УНДО, а Панейко — воєводу» (проф. Панейко був у той час вищим службовцем Краківського воєводства). За деякий час нас,

професорів чи доцентів, залишилося в Кракові лише трос, бо проф. Томашівський помер, а проф. Панейко дістав катедру у Вільні; під кінець 1930-их років там став лектором української мови mgr. Юліян Генік-Березовський.

Чимало справ в'язало мене з українськими студентами, яких було доволі багато в Кракові: до 500, а навіть 600. Серед них близько десятки студіювали географію, і вони створили Географічну секцію при Українській студентській громаді. Зрозуміле, що я був з нашими молодими географами (деякі були старші віком за мене) в тісних зв'язках, також і тоді, коли, ще не будши доцентом, допомагав їм порадами у виборі тем семінарських праць (деякі з них стали опісля кандидатськими і докторськими), слідкував за їх поступом і деколи інформував про них проф. Савицького, а згодом Смоленського. На мої лекції, крім географів, ходили й українці з інших фахів, зокрема коли тематика лекцій торкала українську проблематику і коли, під кінець 1930-их років, почався бойкот моїх викладів з боку польських студентів.

Серед праць українських студентів-географів були кілька, які стали причинками до вбогої географічної літератури західноукраїнських земель. Щоб ці праці не щезли без сліду, Географічна секція видала 1930 року «Науковий збірник Географічної секції при Українській студентській громаді в Кракові». Це був перший географічний збірник на західних українських землях, а другий на світі (першим були «Записки Українського науково-дослідного інституту географії та картографії», що появився 1928 року в Харкові за редакцією його директора Степана Рудницького, який 1927 року переїхав з Праги на Радянську Україну). Задум видати збірник був реалізований частинно засобами самих авторів, які в більшості покрили кошти друку своїх статей. Збірник вийшов за мою редакцією; це був перший вияв моєї організаційно-видавничої діяльності. Невелике число збірників ми розпродали, багато розіслали до географічних установ світу, ще більше розіслало НТШ у Львові разом з своїми іншими виданнями. Цікаво подати зміст цього зовсім уже призабутого збірника: Володимир Кубійович, «Мапи осель і господарських культур Східніх Карпат»; Іван Декайло, «Оселі яру Серета»; Павло Баб'як, М. Габлинський, Теодор Музичишин, «Приріст населення у східніх Карпатах в рр. 1880-1910»; Петро Біланюк, «Кути — антропогеографічна студія»; Марія Рабій, «Очерк антропогеографічний Самбірського повіту»; Микола Кулицький, «Зимаркові оселі на галицькій

Гуцульщині». Збірник мав 116 сторінок, до нього були додані численні карти й світлини, статті мали резюме німецькою або французькою мовами. Завдання, яке мав би виконати збірник, подане на кінці передмови: «Відаючи цей збірник нашим фахівцям і тим з нашої суспільности, яких проблеми тут порушені заінтересують, висказуємо надію, що сей скромний збірник започаткує численніше як дотепер видавництво географічних праць і є доказом, що мимо малого числа наукових працівників і важких матеріальних відносин можна працювати і видавати, коли є сильна воля».

Не один з авторів збірника міг би і далі працювати науково, але зовнішні умови на це не дозволяли; винятком був Микола Кулицький, який незабаром став моїм близьким співробітником і другом.

Поволі число українців, які студювали географію в Кракові, зменшилося, а Географічна секція перестала існувати. Натомість, за моєю порадою, постав Український краєзнавчий гурток, з членами якого ми відбували спільні засідання і кілька мандрівок, зокрема двотижневу по Лемківщині 1938 року. Наші студенти мали тоді змогу пізнати не знану їм українську окраїну; ми вели розмови з селянами й священниками, роздавали «літературу» (книжки для дітей), а дехто з учасників тієї мандрівки підтримував зв'язки з Лемківщиною і далі. Ближче знайомство привело й до пізніших «краєзнавчих подружж» між учасниками мандрівки. У плянованій на 1937 рік екскурсії на Холмщину, Підляшшя і Полісся взяли участь лише чотири особи, серед інших — Юліян Генік-Березовський. Кілька українських студентів-географів брало участь у моїх дослідях у Карпатах. Багато допомагало при збиранні матеріалів про національні відносини у Східній Галичині, за що не один з них мав прикрощі від польської поліції.

Поява невинного збірника Географічної секції з статтями чисто географічного змісту викликала гострий протест проф. Смоленського. Він був невдоволений за згадку в передмові, що праці, друквані в збірнику, «були опрацьовані в Географічному інституті, в якому студенти географії працювали під кермою директора Інституту проф. Л. Савіцького, а відтак проф. Смоленського. Всі теми були опрацьовані під кермою редактора збірника...» (тобто моєю). Проф. Смоленський застерігся в географічному журналі «Вядомосьці Географічне», що він не має нічого спільного з тою «русською брошурою». Цей мій перший «промах» був темою

немилої розмови з деканом факультету, причиною дискретного усунення мене з управи Географічного товариства, на що я зареагував зменшенням до мінімуму своїх особистих зв'язків з проф. Смоленським, а також іншим польськими географами.

Треба згадати, що більшість польських географів мала виразно антиукраїнське наставлення. Це стосується в першу чергу найвизначнішого польського географа Е. Ромера, професора географії у Львові, і його учнів: проф. А. Ціргофера у Львові та С. Павловського в Познані. Деколи, зокрема при дискусіях на доповідях і конгресах, доходило й до безпосередньої полеміки між мною і польськими географами. Кілька прикладів. Проф. Смоленський мав у Кракові прилюдну доповідь про надвишки і недобори поляків у Галичині («Сходня Малопольська») і висловив тезу, що на великій території поляки становлять уже більшість. Дискутанти виявляли радість з такого швидкого зростання польськості на кресах. У дискусії я звернув увагу, що доповідь не представляє справжнього стану, бо він узяв за підставу своїх тез висліди польського перепису 1931 року, який є невірний, тому невірні і його тези. «Мені здається, — говорив я, — що завданням науки є досліджувати справжні, до речі, дуже цікаві і складні національні відносини в Галичині». Інший приклад. У добу т. зв. нормалізації українсько-польських відносин виступив проф. Ромер з сенсаційною доповіддю і брошурою (1936 рік?) про польський стан посідання в «Сходней Малопольсьце» і бив на сполох, що український стан посідання постійно збільшується на всіх майже відтинках життя і що це треба припинити; при цьому проф. Ромер умисне перекручував факти і фальшував урядову статистику. Я відповів йому довшою статтею в польському журналі в Варшаві «Політика» (її згодом передрукувала українська преса) і закинув фальшування, не гідне вченого.

Рівночасно з охолодженням моїх відносин з польською наукою дійшло до ближчої співпраці з українською, тобто з Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові, до якого я завжди ставився з великою пошаною. Після габілітації я склав візиту голові НТШ проф. Кирилові Студинському і децю розчарувався. Крім кількох чемностевих фраз, я почув з уст голови багато нарікань на відносини в НТШ, навіть про прикру фінансову безгосподарність. Це не було підбадьорення для молодого українського вченого, який прийшов з найкращими намірами віддати свої сили на працю для української науки. У порівнянні з відносинами в польських

наукових колах мене вражав деякий примітивізм у НТШ, брак ініціативи й праці, зв'язаної із справжніми національними потребами. У великій мірі цей стан був виправданий важкими фінансовими умовами, в яких опинилося товариство, і відпливом низки вчених на еміграцію й на радянську Україну. Але я все таки горнувся до Львова і до НТШ. 1931 року я став дійсним членом НТШ в його Математично-природничо-лікарській секції, незабаром очолив новопосталу Географічну комісію. Мило згадую її членів: мого приятеля проф. Юрія Полянського, який був тоді директором Природничого музею НТШ, д-ра Володимира Огоновського, д-ра Ігоря Федіва, Стефанію Пашкевич і Олену Степанів-Дашкевич; з молодших — Івана Теслю і, очевидно, Миколу Кулицького. Зокрема вдячний я обом географам, які допомогли мені увійти (або зручно і, сказати б, делікатно втягнули мене) у львівське русло, починаючи від участі на з'їзді українських географів-педагогів у Львові 1930 року, на якому я виголосив доповідь.

Я брав участь у всіх важливіших улаштуваннях НТШ: загальних зборах, з'їздах українських лікарів і природників, засіданнях моєї секції й Географічної комісії, збірник якої ми видали 1935 року. Мені було приємно бути представником НТШ на II Українському науковому з'їзді, який відбувся 1932 року в Празі, на IV Конгресі слов'янських географів й етнографів у Болгарії 1936 року, почасти й на Міжнародному географічному конгресі у Варшаві (1934).

Моя наукова праця у 1928-34 роках тривала паралельно в двох напрямках: над антропогеографією Карпат і демографічними проблемами, які стосувалися як всіх українських земель, так і українських земель під Польщею. Я мав звичай працювати рівночасно над двома темами. У той час я закінчив свої теренові досліді над пастушим життям Карпат і, за винятком Словаччини, опублікував їх висліди в 1934-37 роках. 1932 року появилася чеською і французькою мовами моя більша синтетична праця про розміщення культур і населення в північних Карпатах.

Після виїзду проф. Рудницького до Харкова, а зокрема після його арешту 1933 року, я вважав своїм обов'язком продовжувати його працю: бути не лише українським географом, але й географом України. Рудницький цікавився головне морфологією, але він дав і основи антропогеографії України, зокрема нарис української

етнічної території і національного складу її населення. Я поклав собі завдання дати обширнішу і сучасну картину географії людини на Україні, зокрема (за найновішими статистичними й іншими джерелами) представити національні відносини. Так постали мої праці про розміщення населення на Україні та його еволюцію, нариси про джерела до статистики про людність українських земель, докладні географічно-статистичні нариси про них, відповідні статистичні зіставлення та (разом з М. Кулицьким) етнографічні карти. Ці праці стосувалися до всіх українських земель, без огляду на політичні кордони, які їх ділили. Завершенням моїх робіт над географією України були синтетичні праці: «Атлас України і сумежних земель» (1937), «Географія України та сумежних земель» (1938), написані частинно з іншими співробітниками (обидві праці вийшли в Українському видавничому інституті у Львові), та зіставлення в «Українських статистичних річниках», співредактором яких я був. З 1938 року я працював над другим томом «Географії України і сумежних земель». Тим працям віддавав я з 1934 року весь час і енергію; на продовження розпочатих уже праць з географії Карпат не було покищо часу.

Більшість згаданих праць мала не лише наукове, але й політичне значення: моя мета була дати своїм і чужинцям (найважливіші публікації появилися також чужими мовами, головне англійською) інформацію про географію і людність України з всеукраїнського погляду. Ясне, що такі праці мусіли допровадити їх автора до конфлікту з польськими колами. Вже 1934 року моєї особі присвятив чималу статтю найбільший польський щоденник «Ілюстровани кур'єр подзенни» в Кракові, відомий з свого шовінізму; стаття була відгуком на мій виступ на Міжнародному географічному конгресі в Варшаві, де я після своєї доповіді роздавав присутнім етнографічні карти України.

На додаток я обрав собі небезпечну тематику: критичну аналізу польського перепису 1931 року, зокрема національних і віровизнаєвих відносин у Галичині. У низці статей, які появилися переважно у «Віснику» у Львові, я ставив під знак запиту вірність польської урядової статистики, давав докази, що вона фальшива. Рівночасно я вважав доцільним перепроводити в Галичині докладні наукові студії над складними проблемами національних відносин при допомозі збирання матеріалу в терені, в першу чергу на Поділлі. Я плянував створити при НТШ Інститут національних дослідів на взір польського «Інституту справ народовосьцьових».

Мені було зрозуміле, що підставою практичної політичної роботи мусить бути знання відносин. Ми всі знали, що польська національна статистика на наших землях фальшива, але ми не знали фактичного стану. Ми не знали змін національних відносин, не студіювали проблеми латинників, українців з польською розмовною мовою, ніхто нічого не знав про українсько-білоруську межу на території Польщі і т. д. Багато з цих проблем можна було дослідити, а тоді мати серйозніші підстави до оборонної акції перед польським наступом, а може, навіть перейти до контрнаступу. Я погоджувався безкоштовно керувати такою клітиною, але вона мусіла мати фонди на оплату бодай одного наукового співробітника. Цих фондів НТШ не мало, а мої розмови з послом і віцедержавним Польського союму Василем Мудрим і митрополитом Андреем Шептицьким (я думав, що перехід греко-католиків на римо-католицизм також вимагає дослідів) не знайшли відгуку. Отже довелось на власну руку опрацювати наукові запитники в справі еволюції національних відносин і роздавати їх різним студентам, щоб зібрати відповіді в своїх рідних селах. У деяких селах ми провели навіть пробні переписи населення. Я згадував уже, що дехто з студентів був через це репресований, а місцева поліція звернулася з скаргою на мене до ректорату Ягеллонського університету. Я (не перший раз і не останній) був переслуханий сенатською комісією. Результат? Стверджено суто науковий характер анкети, але мені висловили догану, бо я не дав студентам відповідних посвідок-уповноважень, і вони через це потерпіли.

Події на Карпатській Україні знайшли відгомін у низці моїх доповідей та статей, в яких я представляв географічні підстави і умови того, як нам здавалося, зародку української держави.

Врешті, треба додати, що в 1934-39 роках ми разом з М. Кулицьким видали кілька підручних і стінних карт України й Галичини, про що буде мова нижче.

Моя діяльність — географа України: доповіді, виставки карт і діаграм, виступи за кордоном, а передусім праці, — мусіла допровадити до конфлікту між мною й університетом, доцентом якого я був. У польських високих школах працювало невелике число українців, але вони не порушували проблем, які мали політичний характер. Узяти б хоча й Краків: і проф. Лепкий, і проф. Зілинський були українськими вченими і патріотами, але політичної проблематики не зачіпали (хоч проф. Лепкий став сенатором), і ніхто з поляків не мав до них претенсій; вони ж були «чистокровні

українці». А я? Людина з мішаної родини, з польського довкілля, вихованець польської школи й університету, його доцент; замість бути вдячним польській суспільності, — виступає (в розумінні великої частини поляків) проти польських інтересів. Дехто з приятелів мені поляків відчував до мене жаль, дехто вважав мене зрадником, але мало хто розумів, що я працював об'єктивно над українською проблематикою і саме тому, що говорив правду, попав у конфлікт з тодішньою польською верхівкою, яка стала на ясну лінію знищення українства. Наступила між мною і моїм польським довкіллям глибока прірва: я жив двадцять років у Кракові, але це місто стало для мене чужим, я був доцентом польського університету, але працював лише для українців і майже не утримував зв'язків з університетом і його професорами, я використовував титул доцента для української роботи. У 1939 році дійшло до розв'язки цього «боляка».

Прелюдією була більша стаття, яка появилася в кінці 1938 або на початку 1939 року в органі Польського воєнного міністерства «Польська збройна». В ній піддано доволі спокійній аналізі мої твори (додано репродукції деяких діаграм), але висунено закид: автор вважає за українські землі територію, яка входить до складу польської держави. І друге: як він може бути доцентом польського університету? Ситуація була ясна: належало застосувати до мене репресії (у тодішній ситуації мене могли заслати до концентраційного табору в Березі або й, як мене інформував знайомий прокурор, обвинувачувати в намірі відірвати частини Польської держави від «цілоти», за що грозило кілька літ тюрми), а їх треба було розпочати від усунення мене з університету. На підставі діючих приписів це не було так легко. Було дві можливості втратити «веніям легенді»: якщо доцент не читав лекцій на протязі двох років або якщо більшість членів факультету, до якого він належав, вносила міністрові освіти пропозицію відібрати доцентів «веніям легенді». Під тиском воєнного міністра на засіданні філософічного факультету врешті була поставлена справа мого усунення. У цій справі відбулося кілька засідань; про їх перебіг я мав докладні інформації від проф. Зілинського і від мого двоюрідного брата. Виступали проти мене головне мої професори Смоленський та історик Владислав Семковіч. Проф. Семковіч приніс на засідання «Атлас України» і заявив приблизно так: «Це цінна праця, ми, поляки, такого атласу не маємо. Але він шкідливий для польської держави, і тому — хоча в моїх жилах пливе руська кров — я

тверджу, що Кубійовича треба усунути з нашого університету». Але були й інші голоси. Визначний польський хемік проф. Кароль Дзевоньський, який мене майже не знав, висловив приблизно таку думку: «Якщо ви, панове, твердите, що праці доцента Кубійовича є на високому рівні, але вони шкідливі для польської держави (я цього не бачу), то подумайте, що ця здібна людина буде робити, коли її дії не будуть стимульовані все таки тим, що він є нашим доцентом. Чи не було б краще дати йому можливість виявитися в якості професора географії Східної Європи й створити для нього таку катедру?»

Більшістю двох третин голосів мене було позбавлено «веніям легенді». Але залишено мені ще «хвірточку». Декан (ним був проф. Смоленський) запропонував, щоб я підписав заяву, що не буду два роки читати лекцій в університеті і тоді втрачу автоматично «веніям легенді». Цю «хвірточку» я відкинув: «Якщо викидаєте мене з університету, то хай уже голосно, не буду я вам улегувати справи». Це був своєрідний скандал: перший (і останній) раз у Польщі позбавлено доцента «веніям легенді»! Дальші події пішли швидким темпом: постанову факультету сенат переслав до міністра освіти, той її затвердив, і повідомлення про це рішення появилось в пресі всієї Польщі з більшими чи коротшими коментарями (звичайно з висновком: «Врешті, дійшли з ним до порядку»). Принагідно згадую, що за весь час цілої афери ніхто з університетської влади не вважав за потрібне вислухати мої думки. Про моє усунення з університету появились повідомлення й у закордонній пресі. Майже рівночасно міністерство оголосило мене в «стані нечинному» як учителя гімназії.

Як раніше, так і тепер я плянував наукову роботу на ряд літ заздалегідь. Я дивився також реально на потенціяльних видавців і — по змозі — на гонорари (я мусів десь заробляти, моя офіційна платня була менш ніж скромна). Як звичайно, я працював одночасно над двома темами. Праця над другим томом «Географії України» зайняла б ще рік часу. Був в пляні і третій том: «Географія української діаспори» (це могло бути здійснене лише спільними силами гурту авторів). Реальною заробітчанською роботою була б згадана вже «Географія світу» — також праця на кілька років (і постійний гонорар).

У розмовах з проф. І. Крип'якевичем ми обговорювали тему «Українського історичного атласу» (мрія Івана Петровича), в якому я був би співредактором. Але я мав ідею опрацювати ще докладний

атлас Галичини. Багато праці, але видавця ми мали і патріотична галицька публіка такий атлас радо купувала б.

Про пастуше життя я хотів написати дві праці: одну про пастуше життя на Словаччині (видавець — Словацька Академія Наук) і про пастуше життя в Північних Карпатах (це по-німецькому). Я мріяв написати монографію про Південні Карпати і про Україну, обидві німецькою мовою; з виданням не було б труднощів. Пляни на десять років! Але — прийшла війна, а по війні... «Енциклопедія Українознавства».

Можна сказати й більше. Моя праця на українському відтинку була з 1932 року не тільки відважна й легковажна: адже я жив у державі з військовою диктатурою. Разом з цим я «поховав» можливість нормальної наукової кар'єри і поринув у невідоме. Я злегковажив і свої родинні обов'язки, за винятком одного: докладав зусиль, щоб доні мої були українками.

Під кінець липня я відбув гарну дводенну прогулянку з українськими студентами в сусідні Бескиди, а згодом поїхав до Львова на загальні збори НТШ, щоб принагідно полагодити справи, пов'язані з друком другого тому «Географії України». Ми вже майже домовилися з видавцем Іваном Тиктором, що він видаватиме велику популярну географію світу, яку я писатиму. Я відбув частинно позитивні розмови з директором Ревізійного Союзу Українських Кооператив сенатором Остапом Луцьким у справі організації Інституту національних дослідів України та про субвенції від РСУК.

Не забуду такого випадку: я відвідав тодішнього ректора Греко-католицької богословської академії у Львові, теперішнього кардинала Йосифа Сліпого, і він показував своє діло: музей і бібліотеку академії. А на закінчення зауважив, що все це може незабаром пропасти, бо сюди прийдуть більшовики...

Улітку я жив у недалекій від Кракова підгірській місцевині Мисленіцах і працював над останніми розділами другого тому «Географії України». Тут і застукала мене війна. Це було щастя, бо 1 вересня прийшла до мого помешкання поліція, щоб мене вивести до Берези Картузької. Я повернувся до Кракова ще перед приходом німців, але вже після евакуації з міста польської цивільної влади і поліції. Визнаю, що в ці останні місяці я був доволі необережний: мені треба було рятуватися перед польськими репресіями і виїхати нелегально за кордон. Але якось удалося: я мав щастя!

УКРАЇНСЬКІ ПРОФЕСОРИ У КРАКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

У 1920-30-их роках було нас, українців, у Краківському університеті п'ятеро: Іван Зілінський, Богдан Лепкий, Юрій Панейко, Степан Томашівський і я (у гірничій Академії мав катедру металургії відомий учений проф. Іван Фещенко-Чопівський). Два перші з названих мали катедри: перший — української мови, другий — української літератури. А до створення цих катедр дійшло так. Коли доля Галичини ще не була дефінітивно вирішена, Польща законом 1922 року зобов'язалася найпізніше до кінця 1924 року заснувати український державний університет. Про це багато писалося, а ще більше говорилося. Осідком університету мав бути — за різними припущеннями, — Львів (або хоча б його передмістя), Станіславів, Краків (всезнайки твердили, що він буде приміщений у великому будинку каси шадничої). З великої хмари малий дощ. Після остаточного рішення Ради амбасадорів віддати Галичину Польщі справи українського університету перестали бути актуальними. Натомість 1924 року засновано в Кракові при університеті Слов'янську студію (її очолював польський мовознавець К. Нітш) з кількома катедрами, серед них з 1926 року і згадані катедри: руської (української) мови та української літератури.

До того часу І. Зілінський був учителем гімназії у Львові, а Б. Лепкий жив на еміграції в Берліні. У Кракові вони були спочатку викладачами, згодом надзвичайними професорами університету. Що ним став Б. Лепкий — то було винятком, бо він не мав докторату і не був ученим, але мав прізвище як письменник і до 1914 року був пов'язаний з Краковом як учитель однієї з гімназій і лектор української мови.

С. Томашівський був з 1928 року доцентом історії України; катедри для нього не було, але він діставав платню як учитель однієї

з краківських гімназій, але в ній не вчив (мав платну відпустку). Ю. Папайко був доцентом Краківського університету й вищим службовцем воеводства. Нарешті, я з 1928 року був доцентом університету й учителем гімназії.

Мені найбільше імпонував проф. С. Томашівський своїм глибоким знанням і загальною концепцією історії, широким світоглядом, гостротою (може, дещо односторонньою) критикою української галицької політики, зокрема УНДО. Його обурювало нельояльне наставлення до нього противників з групи УНДО. Зокрема боліла йому фальшива інформація кореспондента «Діла» у Варшаві про його доповідь в Інституті національних дослідів на тему українсько-польських взаємин. Ця доповідь подавала, за твердженнями звітодавця «Діла», фальшиві інформації й була шкідлива для української справи. Реакція Томашівського була така: він дістав від управи Інституту стенограму своєї доповіді і весь цей матеріал подав до прилюдного відома. Фактично Томашівський вважав, що не можна ставитися до польської держави з повною неґацією, лише треба розумно воювати за свої права.

Я був на студійній подорожі по Чехо-Словаччині і там довідався, що Томашівський важко захворів; приїхав до Кракова вже після його відходу на п'ятдесят шостому році життя. Похоронний обряд довершив його учень, історик і священник О. Хрущ.

Наш гурт професорів у Кракові зменшився до трьох, бо Панейко дістав катедру у Віленському університеті. Дещо більші зв'язки з ним в'язали мене щойно кількадесят років пізніше, коли він опинився по другій світовій війні в Німеччині і став професором, а якийсь час і ректором Українського Вільного Університету.

Далеко менше можу написати про І. Зілинського. Це був солідний учений, цінений польськими науковими колами. 1932 року появилася польською мовою в виданнях Польської Академії Наук його праця «Фонетичний опис української мови». Він був добрим педагогом і виховав десятки учнів; кілька з них захистили в нього докторські дисертації. Мене з Зілинським в'язали українські справи й товариські взаємини.

Найвизначнішою українською постаттю в Кракові і одною з визначніших на Західній Україні був Богдан Лепкий. Він жив двічі в Кракові: у 1894-1914 роках, і вдруге — з 1926. Був передусім письменником, натомість стояв доволі далеко від суто наукової

проблематики й наукового доросту не виховав. На його блискучі виклади ходили радо українські студенти з різних фахів, а також і не-українці. З боєм говорив відданий Б. Лепкому Юлій Генік-Березовський: «Мене цікавить українська література, а не українська мова, але не можу робити докторату з української літератури, бо проф. Лепкий не може керувати моєю дисертаційною працею». У висліді він нерадо взяв докторську тему у проф. Зілинського. Лепкий радо бачив у себе відвідувачів і гостей, і завжди їх було в нього багато. Радо виступав публічно; був у добрих зв'язках з польськими колами, був співробітником Українського наукового інституту в Варшаві. Я його рідко відвідував, бо в мене не було ні часу, ні конкретних справ до нього. Пригадую собі як Лепкий хизувався появою своєї тетралогії «Мазепа». Моє скромне (може й помилкове) враження: кращі були його оповідання з селянського життя на Поділлі і з життя галицьких священиків та спомини; тут він виявлявся краще, ніж в історичному епосі. Ще один деталь зі споминів: Лепкий згадував мені, що пише свої твори найрадше вечорами і вночі при світлі малої гасової лампи.

У політичному житті Б. Лепкий не брав участі; своїми поміркованими поглядами був радше зближений з УНДО. Воно виставило його кандидатуру на члена польського Сенату, і 1938 року Лепкий став сенатором. Одного разу ми обидва розмовляли на цю тему, і проф. Лепкий звірився мені, що деколи на засіданнях Сенату він брав слово в справі українських культурних потреб і цим допомагав українській справі.

Побіжно згадаю: коли на філософічному факультеті на кількох засіданнях дискутовано справу позбавлення мене «веніям легенді», я дуже скоро дізнався про ці дискусії від двох осіб: мого двоюрідного брата Казіміра Добровольського (проф. історії і соціології, академіка Польської Академії Наук) і від Зілинського. Обидва боронили мене на засіданнях факультету; Лепкий радше не втручав у цю справу.

Після окупації Кракова німцями обидва наші професори не взяли участі в засіданні професорів всіх високих шкіл у Кракові. Воно відбулося без німецького дозволу і тому всі професори були заарештовані німецькою поліцією й майже всі заслані до концентраційних таборів. Мабуть тому, що наші професори ухилилися від участі в тому засіданні, в списках професорів Ягеллонського університету, які появились після 1945 року, не згадано ні Зілинського, ні Лепкого, ні мене.

За воєнних років і Зілинський, і Лепкий опинилися без праці та матеріальних засобів, а я намагався їм допомагати. Зілинський став членом Українського Центрального Комітету в Генеральній Губернії, був референтом культурних і шкільних справ. Він дуже ретельно працював, зокрема цінні були його зв'язки з німецькою шкільною владою. Звичайно, це не була праця за його фахом. Мабуть, більше йому відповідав пост заступника директора, згодом і директора Українського видавництва, який я йому запропонував. Я мав до колеги Зілинського лише одну претенсію, щоб він не присвячував аж так багато часу видавництву. Вистачало, прохав я його, зайти до видавництва на 2-3 години, а весь час присвячувати докінченню діла його життя — творові з української діалектології.

Улітку 1944 року, коли ми евакуювали видавництво до Відня, Зілинський виїхав з дружиною до Праги, де закінчував студії його син Орест. 1945 року я бачив його востаннє. Згодом, за чехословацької влади, співпраця з німцями в Кракові не пошкодила Зілинському, і він став професором Карлового університету в Празі. Про долю Зілинського я довідався від його сина Ореста, який під час літніх вакацій був нашим з моєю дружиною Дарією гостем у Давосі в Швейцарії.

Лепкому ми допомагали авторськими гонорарами: видали в Українському видавництві збірку його оповідань і споминів, а також закупили кілька рукописів, хоч покищо їх не видано. Я перебував у Львові, коли з початком липня 1941 року Богдана Лепкого не стало.

До професорського складу Ягеллонського університету можна ще зачислити Юліяна Геника-Березовського, який у 1937-39 роках був лектором української мови. Родом з шляхетського села Березова на Коломийщині, Юліян перебував з другої половини 1920-их років у Кракові, студював славистику, зокрема україністику. Вже тоді відзначався як мистець-декляматор, особливо в мистецькому читанні творів В. Стефаника, О. Федьковича, М. Черемшини. Пристойний, з гарним голосом, жвавий та інтелігентний, дуже товариський, він був відомий і загально цінений в «українському Кракові» (зокрема був частим гостем Лепкого), але й серед польських славистів. Початок нашого знайомства припав на час, коли я вже був доцентом. Юліян симпатизував мені і час від часу мене відвідував. Розкішні були його оповідання про родинне село, про звичаї його мешканців, про його родину, зокрема про

діда, який його виховував, за що Юліян згадував про нього з любов'ю й пошаною. Шкода, що тих прегарних оповідань він не поклав на папір.

Після закінчення студій у Кракові Юліян пробував стати учителем української мови в середніх школах, але безуспішно; він виступав з читанням по містах Галичини, керував Народним університетом у Березові і знову повернувся до Кракова. Заходами Лепкого і Зілинського був створений при Слов'янському інституті лекторат української мови і його обійняв Юліян.

Звичайно, моє ставлення до Юліяна було зовсім інше, ніж до моїх старших колег. У нас не було великої різниці віку (яких шість років), і це улегшувало наші приятні зв'язки, які переходили в дружбу. Дуже любили його мої діти. Гарні й незабутні переживання лишилися мені в пам'яті від нашої спільної двотижневої прогулянки по північно-західних окраїнах українських земель, що відбувалися в липні 1937 року. Це мала бути прогулянка більшого числа українських краківських студентів, об'єднаних у краєзнавчому гуртку з метою пізнати забуті нами окраїни. Але легко було деклямувати про забуті землі, про потребу допомоги їм у культурній праці, а трудніше було це реалізувати. Наші студенти поїхали на вакації до своєї любові Галичини, а в прогулянці взяло участь лише четверо: крім мене й Юліяна, його молодший брат і ще один студент-географ. З прогулянки повернулося лише двоє: географ десь загубився, а брат Юліяна захворів на важке запалення легенів.

З містечка Угнева в Галичині ми пішли на Холмщину, ночували у селян (один раз у колишнього сенатора Любарського), завізалися з важкими умовами життя нашого населення під польською владою. Незабутні були відвідини Тимоша Олесіюка — лікаря й демографа, в його родинному, тепер уже зовсім спольщеному містечку Вишничях на Підляшші. Ми обидва були знайомі через листування, і я написав, якого дня його відвідаю, орієнтовно над вечір. А прийшли ми десь під північ й опівночі вечеряли, а зі сходом сонця пішли на «нічний» спочинок. Два дальші дні виповнилися розмовами на демографічні теми і поточні справи, зокрема про українське життя на Підляшші. Тиміш Гнатович імпував мені своїм знанням і зрілою політичною думкою; я вважав його за одного з найбільш зорієнтованих в українській проблематиці. Але він був теоретиком і в практичному житті, також і на Підляшші, не брав участі. Наша дружба продовжувалася за

війни і відновилася на американському континенті у Техасі й Каліфорнії.

За кілька днів після відвідин Тимоша Олесіюка ми перейшли біля Дорогичина Буг і походили по українсько-білоруському пограниччю (Більський повіт), населення якого було національно не визначене і не знало, до якої мовної групи воно належить. Ми дійшли до Біловезької пуші і «розмовляли» в заповіднику з зубрами. А далі перейшли все Полісся від Пинського на південь, звідтіля повз гарні озера на північно-західній Волині (Світязь та інші) і закінчили нашу мандрівку в Берестечку, де шукали козацьких могил, але переполоханий монах не хотів знати, що такі існують. Разом ми пройшли пішки близько 500 кілометрів.

Минули місяці й роки, і знову постають із пам'яті нові силюети... Різдво 1939 року. Я зустрів під нашою церквою в Кракові Юліяна, а він мав новину для мене. Професор Лер-Сплавінський, славіст і ректор університету, який симпатизував Юліянові, поінформував його, що до філософського факультету знов прийшла з Варшави вимога схвалити звернення до міністерства освіти, щоб воно викинуло мене з університету. Заклопотано говорив Юлько, що це дуже поважна справа.

Пізньої осені 1939 року прийшов мені Юліян на допомогу при творенні Українського видавництва. Ми (чи я) не мали грошей на влату наших паїв (на мене припало 13 паїв з усіх 20) як спільники, і цю суму, 10 тисяч злотих, визичив мені Юліян; ми йому за деякий час гроші віддали, але за той час вони втратили на вартості через девальвацію.

На еміграцію подався Геник до Грацу і був лектором української мови в тамошньому університеті. Ми бачилися востаннє влітку 1945 року за достоту фантастичних обставин. Я приїхав з Форарльбергу, де жив у своїх приятелів Голодів, до Інсбруку, щоб попрацювати в Географічному інституті університету. Одного дня виправився на малу прогулянку в гори, підїхав високо гірською залізничкою і там побачив Юліяна, який приїхав до Інсбруку в якихось справах і теж вибрався на прогулянку. Чи не чудо? І яка радість!

Згодом ми утримували зв'язок лише кореспонденційно. Геники переїхали до Канади. Там не було легко. З «віршиків», як писав Юліян, не можна прожити. Якось він дістав тимчасову працю лектора української мови в Торонтському університеті. А потім... трагічний фінал. Якісь родинні ускладнення були причиною, що

Юліян запав у психічну депресію і десь зник. Знайшли його хворого в лісі, привезли до лікарні в Торонто, але він вже не повернувся до здоров'я і відійшов у вічність... У мене лишився жмут його листів, зокрема довгий, з гумором написаний, в якому він розповідав про життя науковців, прибулих з Європи, і про евентуальні перспективи їхнього влаштування в Канаді.

У 1941-44 роках Юліян спільно зі своєю дружиною мав у центрі Кракова крамницю з парфумерією, і це давало їм достатній заробіток. Гарні вакації і відпочинок я завдячую Юліянові 1942 року. Він запросив мене в гості до себе, власне до своєї тітки й її чоловіка в його рідному Березові. Юлько з гумором називав свого вуй «начальником», бо той став волосним старшиною. Гарна околиця і погода, чудова кухня, прогулянки в сусідні гуцульські Бескиди, розмови і відвідини знайомих і сусідів — все це, мабуть, були мої найкращі місяці воєнного часу. Сорок один рік тому, а було, як вчора...

На закінчення цього циклу коротка силуета Івана Феценка-Чопівського, який у 1922-39 роках був професором Гірничо-гутничої академії в Кракові. Я пізнав його вперше 1922 року, коли він у річницю відновлення української держави в залі Старого театру виголосив палку й зворушливу промову. Згодом ми час від часу бачилися; з кінця 1920-их років він перебував постійно в Катовицях і до Кракова лише доїздив. Востаннє я бачив Феценка-Чопівського в кінці 1944 року в його помешканні в Катовицях. Коли я почав говорити про кінечність його виїзду на Захід перед приходом більшовиків, він заявив, що не виїде, бо вже літній, утомлений, і нарікав, що німці його нещодавно на короткий час заарештували. Це сталося під час репресій проти УНО: Феценко-Чопівський був головою його відділу в Катовицях. Не допомогли мої вмовляння, щоб виїхав. Такий самий був вислід і розмови з іншим діячем УНО В. Садовським у Празі. Обох заарештували більшовики, і на заслання вони загинули.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА В 1920-30 РОКАХ

До Наукового Товариства ім. Шевченка я ставився з віддалі, з Кракова, з великою пошаною і респектом, але впізнав його щойно на весні 1927 року, коли з учасниками II Конгресу слов'янських географів й етнографів (він відбувся в Польщі) приїжджав на одну сесію до Львова. Звичайно я був у тій групі, яка в своїй прогулянці по Львову відвідала й НТШ. Нас гарно привітали (і почастували старим напоєм — медом), я представився голові НТШ, яким тоді був проф. К. Студинський, і дістав від нього запрошення взяти участь у конференції НТШ, на якій він розповідав про свої враження з подорожі на Радянську Україну. Учасники конференції (ними були майже виключно члени НТШ) довідалися про буйний розквіт УАН, про розмови проф. Студинського з проф. М. Грушевським, з наркомом освіти Миколою Скрипником та ін. Ця інформація підбадьорювала українських учених, які працювали в сірій дійсності польської окупації. Нав'язані були тісні зв'язки, серед іншого трьох членів НТШ номіновано дійсними членами УАН і низку українських діячів УРСР дійсними членами НТШ, домовлено висилати всі видання з УРСР до бібліотеки НТШ.

Хотілося б тут написати цілу статтю про НТШ, але обмежуюся короткою силуетою НТШ за кільканадцять років — з 1927 до 1939, як я його бачив і з ним співпрацював.

До НТШ мене спочатку практично притягала бібліотека з її скарбами, що стосувалися й географії та статистики України. Зокрема після моєї габлітації в Ягеллонському університеті з географії Східної Європи (1928) я часто відвідував Львів. Уже 1930 року мене обрали дійсним членом НТШ. Я брав участь у важливіших подіях НТШ, очолював Географічну комісію, пізнав особисто майже всіх дійсних членів і з деякими встановив дружні зв'язки.

Звичайно, я порівнював українських науковців з польськими (у Кракові), і при всій моїй любові до української науки й НТШ мушу

сказати, що мене разив деякий провінціалізм її носіїв. Вони жили відокремлено від неукраїнських наукових установ; не підтримували зв'язків з польським науковим світом (а деякі можливості були), перерви зазнали зв'язки з сильним культурним центром у Відні; НТШ не брало участі в міжнародних з'їздах тощо. Мене прикро вразило, що під час III Конгресу слов'янських географів й етнографів, що відбувся в Югославії (1930), голова конгресу генерал Босковіч запитав мене: «А де українці з НТШ? Ми б вас гарно прийняли». Але провід НТШ був «важкий», і поїхати за кордон видавалося чимось важким (хоча українці не мали б труднощів з виїздом, навіть дістали б від польського міністерства освіти субвенцію). На той час я вже частіше приїздив до Львова, а коли став доцентом, зложив візиту голові НТШ проф. К. Студинському і здекларував свою відданість українській науці і готовість співпрацювати, якщо це можливе. Проф. Студинський подякував мені й почав розповідати про труднощі НТШ та про незадовільну працю його управи, про брак фінансів. Мені, що горів любов'ю до НТШ, було прикро таке чути. Та це не послабило моїх почувань до НТШ.

Після того, як я став дійсним членом НТШ, воно виделегувало мене своїм представником на II Український конгрес у Празі (1932, я мав тоді ледве 32 роки), на Конгрес слов'янських географів й етнографів у Болгарії (1934) тощо. Бракувало у керівництва НТШ ініціативи і після розгрому української науки в УРСР на початку 1930-их років, коли на НТШ впали знову обов'язки представляти українську науку. Не мало НТШ щастя і до проводу. Після К. Студинського головою НТШ стали В. Левицький (1932-35) та І. Раковський (з 1935). На їх вибір вплинуло головне те, що це були емерити (колишні гімназійні вчителі), які мали час і не одержували в НТШ винагороди, але обидва не були українцями, а це відбивалося негативно на якості їхнього проводу. НТШ не мало фактично наукового секретаря, яким був за часів головування проф. М. Грушевського В. Гнатюк. Врешті треба додати про важкі умови життя та праці українських учених. Тоді у Львівському університеті не було для них місця, вони працювали переважно в середньому шкільництві, дехто (5-6 осіб) у системі НТШ: в бібліотеці й обох музеях; на наукову працю залишалося мало часу.

Роля і значення НТШ між двома війнами значно змаліла в порівнянні з 1914 роком. На Західній Україні і на еміграції існували, крім НТШ, й інші українські наукові установи (Богословія у Львові,

високі школи й наукові товариства у Празі, українські наукові установи в Берліні й Варшаві), але українська спільнота в Галичині не цінувала науки, її цікавила перш за все політика й економічне життя. Не приваблювала українська наука також молодь. Але й НТШ стояло переважно здалека до актуальних потреб української нації. Тож деякі культурні почини, приміром, поява «Української загальної енциклопедії», були реалізовані поза НТШ. А коли я пропонував управі НТШ видати мій «Атлас України», мені відповіли з подивом: «Де є гроші?» Коли ж я знайшов видавців і запропонував НТШ дати свою фірму, розпочалися торги про число дарових примірників для НТШ і навіть про гонорар. Це теж було поладжене, і тим робом виставка карт України у Львові й на провінції відбулася під патронатом НТШ.

А все ж таки? Попри ці його негативні прикмети, я шанував НТШ. Крім бібліотеки, треба не забути працю музеїв, зокрема Культурно-історичного (Я. Пастернак) і Природничого (Ю. Полянський). Попри фінансову скруту, виходили безперебійно «Записки НТШ» (1920-30 — 34 томи), «Хроніка» та ін. Познакою деякого прогресу була поява журналу «Сьогочасне й минуле», видання під фірмою НТШ мого «Атласу України і суміжних країв» та «Українських статистичних річників» (українською й англійською мовами).

У 1920-30-их роках виявили свою наукову діяльність молоді історики (всі дійсні члени НТШ): І. Витанович, В. Андрусак, Р. Зубик, археолог Я. Пастернак, літературознавець Є. Ю. Пеленський та інші. Історично-філософичну секцію очолював невтомний І. Крип'якевич; до Львова переїхав з Праги філолог В. Сімович. Моїми заходами був створений Інститут національних дослідів. Мені здавалося, що НТШ перебороло кризу і що українська наука під проводом НТШ посувалася вперед. Та прийшла війна, ліквідація НТШ радянською владою, брак дозволу на працю і ліквідація майна НТШ німецькою владою...

ЇРЖІ КРАЛЬ

До міжвоєнної доби належить і моє знайомство та співробітництво з Їржі Кралем. Їржі Краль (1893) — чеський географ, професор університетів у Братиславі й Празі, дослідник географії (зокрема антропогеографії) Закарпаття (т. зв. Підкарпатської Русі), дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка; мій друг і видавець ряду моїх праць. Я познайомився з Кралем на першому з'їзді Слов'янських географів й етнографів, який відбувся в червні 1924 року в Празі. Краль був секретарем комітету, який підготовлював з'їзд. Краль мав доповідь про антропогеографію Закарпаття, яку ілюстрував гарними діяпозитивами. Після доповіді ми й познайомилися; Краль запропонував мені взяти участь в його прогулянці по Закарпаттю, на що я з приємністю погодився.

Краль був тоді доцентом географії в Празькому університеті. Походив з відомої чеської родини. Під час нашої прогулянки по Старому місту він з деякою гордістю показував мені пам'ятну дошку на честь його батька, відомого чеського філолога, на тому будинку, в якому він жив. Їржі Краль спершу студіював філологію, згодом перейшов на географію, був одним з перших чехів, які відкрили «екзотичну» Підкарпатську Русь. Оповідав мені про свої перші мандрівки по Закарпаттю невдовзі після зміщення чехословацької влади. Краль ллянував зібрати (переважно в терені) матеріяли до географії поодиноких гірських груп на Закарпатті. Вже 1923 року появилася його розвідка про Чорногору, згодом про Полонину Рівну, Свидовець і (разом зі мною й іншими) про Боржаву. Науково-популярний характер мала книжечка «Podkarpataska Rus», яка появилася перед нашим конгресом. Цінною була його бібліографія матеріялів про Закарпаття.

Від Краля я одержав рекомендацію до чеської влади: на початку липня 1924 ми зустрілися на залізничній станції в селі

Волівчул і пішли в гори, а увечорі опинилися на полонині Боржава. З Кралем були два студенти-географи з Празького університету, — один з них був українець, учень С. Рудницького, якого добре знав і Краль, другий — чех. Наша екскурсія тривала десять днів, і ми пройшли майже все Закарпаття з заходу на схід, аж до долини Тиси. Там ми розпрощалися: Краль поїхав з своїми супутниками «рихліком» (спішним потягом) до Праги, я пішки пішов до Ворохти, потім поїхав до Нового Санчу (до мами), а далі — на роботу на території Полісся. Під час мандрівки ми добре познайомилися і розмовляли на різні теми, головне на географічні. Наше знайомство продовжувалося кореспонденційним шляхом, при чому Краль писав до мене чеською мовою, я по-українськи, але латинкою.

Вдруге ми побачилися щойно під час II Конгресу слов'янських географів й етнографів, цим разом у Польщі. Я познайомився також і з дружиною Краля, гарною пані Мілею. Перед виїздом з Кракова до Праги вони були моїми гістьми.

Частіше ми зустрічалися з Кралем з 1928 року, коли після моєї габілітації в Ягеллонському університеті я вирішив поширити свої студії про пастуше життя на всі Північні Карпати, далі на Словаччину і Закарпаття. На той час Краль уже був професором географії в Університеті Коменського в Братиславі. Його цікавили мої студії на території Словаччини, і кілька разів він товаришував мені в мандрівках. Місцем нашої зустрічі (була середина серпня 1929) стала знову залізнична станція в північно-західній Словаччині у Врутках. Зібралися ми учотирьох (мене супроводили Микола Гулицький і Мечислав Клімашевський, згодом відомий польський географ). Мандрували по мальовничій Малій Фатрі і по Ораві й розпрощалися на залізничній станції в Оравському Підграді. У наступні роки Краль ще двічі супроводив мене під час моїх дослідів на території Словаччини.

Разом з тим наші зв'язки стали тіснішими у спільній конкретній співпраці. Що нас в'язало? Краль цінував мою наукову роботу і був радий, що я веду досліді на території Чехо-Словаччини, ставши до деякої міри чеським ученим. Як професор Університету Коменського в Братиславі, він не тільки був педагогом і ученим (у 1930-их роках він відносно мало публікував), але насамперед організатором: він редагував і видавав (переважно власним коштом) географічні праці («Zemopisne Prace») і був задоволений, що у них появляються висліді моїх дослідів (два томи праці про пастуше

життя на Підкарпатській Русі чеською і німецькою мовами, спільна з Кралем і М. Мальхор праця про Боржаву й інше). Краль втягав мене в річище наукової роботи на Словаччині, на його пропозицію мене обрано дійсним членом Наукового Товариства ім. Шафарика в Братіславі, я мав виклад в Університеті Коменського; 1931 року жив кілька тижнів у Братіславі і працював у бібліотеках, зібрав матеріали про антропогеографію Словаччини. Одночасно я мав, хоч значно менші, зв'язки з суто словацьким культурним осередком у Турчанському Святому Мартіні, був членом Словацького музейного товариства й опублікував кілька статей в його виданнях.

Я був щиро вдячний Кралеві за допомогу в справі публікації моєї досить великої праці «Розміщення культур і населення в Північних Карпатах», яка вийшла чеською й французькою мовами, в працях Університету Коменського. Це одна з важливіших моїх праць; здається мені, що зокрема цінна є карта 1:1 000 000, що представляє, так би мовити, поширення культурного краєвиду, ріллі і населення. Я вислав рукопис праці польською мовою, і Краль витратив сотні годин на переклад манускрипту на чеську мову, подбав про фаховий переклад на французьку мову і про репродукцію карт у славному картографічному Військовому інституті в Празі. Принагідно сказавши, праця над картами і статистикою (тоді не було комп'ютерів і я не мав навіть машини до обрахунків) вимагала багато труду (у техніці допомагали мені, звичайно за гонорар, два українські студенти). Я працював інтенсивно по яких дванадцять і більше годин щодня (мав тоді відпустку), поспішав, щоб швидко міг поїхати на Закарпаття. Мабуть, 5 червня 1931 я закінчив роботу, послав її рекомендованим листом до Краля і того ж дня увечорі з важким наплечником поїхав через Львів-Стрій на Закарпаття. Увечорі наступного дня вже ночував на полонині.

Завдяки праці на території Чехо-Словаччини і приязні з Кралем я здобув нову базу праці і тоді ж, коли моя університетська кар'єра в Польщі була загальмована, Краль пропонував навіть Словацькому музейному товариству заснувати катедру чи інститут дослідів над географією Словаччини (я мав бути її керівником), але на плянах і закінчилося.

Влітку 1935 року я бачився з Кралем, коли збирав у Празі матеріали до мого «Атласу України». На літо, або хоч на його

частину, він виїздив на відпочинок з родиною до містечка Бєла під Безденом, де Кралі мали невеличку посілість. До них я був запрошений; пізніше ми обоє зробили невелику прогулянку в Судети, на найвищу гору в Чехії — Спіжку.

За час одномісячного перебування в Празі я не мав більше часу оглядати місто, однак для мене вона найкраще слов'янське місто і найбільший центр слов'янських студій: Золота Прага! Я полюбив Прагу, шанував чеську культуру й чеську науку, приваблювала мене Словаччина і молодий словацький народ. У демократичній країні чехів дихалося вільно після життя в Польщі з її прихованою військовою диктатурою і поліційним режимом. А Король був гарячим демократом, щирим чехом, але й слов'янином, прихильником українців (і «підкарпатських русинів»).

Зміни політичних відносин у Чехо-Словаччині і введення широкої автономії для Словаччини мали для Короля некорисні наслідки. Університет у Братиславі підлягав тоді міністерству Словаччини в Братиславі, й міністер не затвердив Короля на його посаді: його вважали надто чехом, і він (мабуть, це його помилка) не хотів викладати словацькою мовою. Довелося Королеві кидати розбудований ним верстат праці і повертатися до Праги. Важкою була доля Короля, як й усіх чеських учених за німецької окупації в добу т. зв. Протекторату. Почавши з 1941 року, я кілька разів побував у Празі і завжди відвідував родину Королів. Наша дружба дала тривала, хоч про важку дійсність мало говорили.

Ось наша зустріч на новий 1945 рік. Я приїхав раннім ранком із розбомбленого Берліну до Праги. На головних вулицях, у ресторанах, готелях переповнено веселих п'яних панів, які зустрічали новий рік. У готелі з трудом одержав місце. На новорічному обіді я був гостем Короля у родинному оточенні, де панував сум та страх: що принесуть найближчі місяці. Чимало чеських учених загинуло в підвалах гестапо, а ті, що лишилися, жили в тривозі.

Ми розмовляли з Королем про прихід радянського війська; коли я змалював страхіття радянського режиму, Король з сумом відповідав: «Але гірше, ніж за німців, не може бути».

Останнього разу ми бачилися з Королем на провесні 1945 року. І прощалися. Я прохав Короля переховати у нього мої матеріали до антропологеографії Словаччини: докладні записки з території, частину рукопису про пастуше життя в Ораві тощо. Якби я не міг

використати своїх матеріалів (я їхав у невідоме), могли б це зробити інші. Краль на це погодився.

Краль і я по закінченні війни написали один до одного дві-три листівки, обережно сформульовані (я з Мюнхену). Далі зв'язки припинилися. Я мав інформації про Краля від одного чеського ученого з Праги, який переїхав до Франції, і докладніші від д-ра Сіропалка, українського географа з Праги. Від них і довідався, що Краль був професором географії в Празькому університеті (цікавила його проблема географічних підстав заснування Праги). Після комуністичного перевороту 1968 року його усунуто з університету як «буржуя». І в страху перед обшуком Краль знищив усе, що могло б його компромітувати, в тому числі й мої матеріяли про пастуше життя на Словаччині. Болюча втрата для мене (я хотів зберегти мої матеріяли в Празі, а треба було взяти з собою, мабуть, появилася б моя книжечка). Кілька років пізніше в Парижі був з доповідями в Слов'янському інституті відомий чеський етнограф і професор Празького університету та дійсний член НТШ д-р Їржі Горак. Я йому оповідав про долю моїх матеріалів. А він: «Що Краль зробив! Адже матеріяли можна було передати до нашої академії наук. А це матеріяли історично вартісні, бо тепер пастуше життя має зовсім інші форми».

Шкода! Але мій ясний спогад про дружбу з Їржі Кралем не захитався під впливом цього сумного епізоду.

УКРАЇНСЬКІ ГЕОГРАФИ В ГАЛИЧИНІ

Якщо я пишу про українських географів у Галичині, то думаю про географів, які дали наукову продукцію. Осіб, що закінчили географічні студії і викладали географію в середніх школах, було значно більше — кількадесят.

До 1914 року ми мали в Галичині лише одного географа — першого географа України Степана Рудницького. Але з 1914 року він жив і діяв на еміграції. Я з ним познайомився на I Конгресі слов'янських географів й етнографів у Празі (1924), але тісніших зв'язків з ним не мав.

Складалося так, що по війні більшість українських студентів з Галичини студіювали географію в Ягеллонському університеті в Кракові, бо у Львові катедру географії очолював Е.Ромер, неприязно, а то й вороже наставлений до українців. Студії українських студентів географії в Кракові припадали переважно на 1924-35 роки. Вони й створили Географічну секцію при Українській студентській громаді і видали згаданий вище збірник.

Не один з авторів збірника міг би й далі працювати науково, але зовнішні умови на це не дозволяли; винятком був Микола Кулицький, який незабаром став моїм близьким співробітником і другом і якому я присвячую окрему увагу. Число українців, що студіювали географію в Ягеллонському університеті, невдовзі зменшилося, і Географічна секція перестала існувати.

Олена Степанів-Дашкевич відома своєю участю в Українських Січових Стрільцях й Українській Галицькій Армії. Була ще ученицею С. Рудницького; закінчила університет у Відні. Була насамперед педагогом й істориком (її тематика: історія міста Львова). До другого тому «Географії України» вона написала розвідки про географію Львова й Києва. Педагогом була також Стефанія Пашкевич. Мені вдалося притягнути її до написання гарного нарису в «Географії України» про морфологічні краєвиди України.

Ясно, що найвидатнішим львівським географом був Юрій Полянський, але про нього мова окремо.

До цієї ж генерації географів належав Володимир Огоновський, автор кількох розвідок з фізичної економії й економічної географії України. Близьких стосунків я з ним не мав. Він є автором статті «Степ» у другому томі «Географії України».

Натомість я мав чимало зв'язків з Ігорем Федевим (1895-1965). Це багатогранна постать: вояк УСС, студентський діяч, педагог і видавець. Мав за собою географічні студії у Відні й Празі (учень С. Рудницького). Його улюбленою темою була географія Чорного моря, і на цю тему він написав декілька статей до «Географії України», а також до «Енциклопедії Українознавства». Близькі були наші зв'язки на видавничому полі: І. Федів був членом Українського видавничого інституту, який видав мої головні твори «Атлас» і «Географію». Я йому відплатив і запросив до співпраці в Українському видавництві у Кракові, в якому він був членом дирекції і в 1942-44 роках очолював краківський відділ. На еміграції ми бачилися кілька разів в селах Кавфбойренщини і в Монреалі.

У Львові закінчив студії Іван Тесля, географ і педагог. Студіював географію, зокрема геофізику у Львівському університеті. Був учнем визначного польського геофізика Г. Арцтовського і під його керівництвом опрацював кілька робіт та був науковим співробітником очолюваного ним Інституту геофізики і метеорології. Він уклав карти про клімат в «Атласі України» й написав статті з кліматології та гідрогеографії в «Географії України» та в «Енциклопедії Українознавства». У 1939-44 роках Тесля був референтом шкільного відділу Українського Центрального Комітету (деякий час його керівником). Наша співпраця й дружба тривала і по війні, коли Тесля переїхав (1948) до Канади і за деякий час поселився в Оттаві. Відтоді датуються його статті й гасла в «Енциклопедії Українознавства» і про українських поселенців у Канаді. Ми бачилися за кожного мого перебування в Канаді.

Серед географів, з якими я співпрацював, перше місце належить Миколі Кулицькому. Присвячую йому більше уваги не лише тому, що нас довгі роки в'язала праця і приязнь, але й тому, що постать його тепер призабута (в «Енциклопедії Українознавства» гасло про нього має ледве п'ять рядків). Микола був родом з Глинян, з заможної міщанської родини (батьки займалися хліборобством і пасічництвом). Від мене він був лише на три роки молодший, але це віком, — студіями значно більше. Десь у середині

20-их років він розпочав студії географії при Ягеллонському університеті. Мені звернув на нього увагу, як на доброго рисівника, його старший колега Павло Баб'як. Я познайомився з Миколою і прохав його зробити деякі рисунки моїх карт. Виявилось, що Микола був не тільки добрим рисівником, але й картографом і мав деякий нахил до наукової роботи. Влітку 1928 року, почавши збирати на Словаччині матеріяли до праці над пастушим життям, я запропонував Миколі товаришувати зі мною в мандрах, на що він охоче погодився. Він був не лише милим товаришем мандрівок, але й допомагав у збиранні матеріялів; другим моїм товаришем був Мечислав («Матек») Клімашевський, який згодом став відомим польським геоморфологом і в 1960 році — ректором Ягеллонського університету. На деякий час приєднався до нас і мій приятель Їржі Краль, чеський географ і професор університету в Братиславі.

І пізніше Микола товаришував двічі в моїх теренових дослідях, то вже на Закарпатті. Це були давні добрі часи, коли так приємно було мандрувати по чудових полонинах, розмовляти з верховинами... Микола часто співав веселі пісеньки (наприклад, про дівчину, що продала козакові «райтки»...) Було колись...

Ці спільні мандрівки були й для Миколи корисні: він навчився збирати матеріяли в терені. Тоді я запропонував йому тему докторської дисертації: студію про зимарки на Гуцульщині, — й опікувався його працею. Цю працю й прийняв професор Є. Смоленський. Микола десь 1931 року склав головний докторський іспит з географії й геології. Але... далі сталася катастрофа. При другому побічному ригорозі з філософії він провалився. Це не було б «трагедією», бо іспит можна було повторити (і на цей, другий раз, звичайно, всіх пропускали), але тим часом змінено закони, і Микола мусів би повторювати частину студій та робити вдруге іспити. Цього зробити він не міг і покинув Краків. Щойно по війні Український Вільний Університет на пропозицію Ю. Полянського і мою прийняв до відома, що Микола має за собою головний ригороз, і він міг зробити на цей раз з успіхом іспит з філософії й здобути титул доктора УВУ.

З переїздом Миколи до Львова, наша співпраця продовжувалася над картами Галичини й України, згодом над «Атласом України», врешті — над картами до моєї «Географії України». Я втягнув Миколу (він був дещо «важкий») в українське географічне

життя, він заприятелював з Юрієм Полянським, Федевим й іншими. Але я познайомив його також з моїм другом доктором Ю. Вонсовічем, і той, як фаховий картограф, часто давав Миколі цінні фахові поради. Ці картографічні роботи давали скромну матеріальну базу для Миколи.

Тут не місце писати ближче про наші спільні карти, підписані нами обома. Це були підручні карти Галичини й України та стінні фізичні карти України. Моїм завданням було плянування карт, зауваження до проєктів Миколи і коректи; також фінансові проблеми: знайти видавця або самому видати карти (тобто подбати про фінанси і збут). Значно легше було перевидати ці карти (зі змінами) в 1940–43 роках, бо це зробило Українське видавництво, воно й виплатило нам обом гонорари. До найкращих фізичних карт України взагалі належать наші стінні й підручні карти України (1 : 1 500 000 й 1 : 2 500 000 — у мене лишився ледве один примірник), які ми випустили 1942 року під назвою (з уваги на німецьку цензуру) «Фізична карта Чорноморських країв», і вони друкувалися у відомому картографічному заведенні, колишньому Картографічному інституті професора Є. Ромера.

Але найбільше праці мав Микола з моїм «Атласом України», моїм найвизначнішим твором. Першим завданням було вирисувати великі стінні карти й діаграми на виставку (їх площа займала понад 150 м²), щоб популяризувати ідею атласу і знайти видавця. Я мусів зробити чернетки цих карт; на мені також лежав фінансовий тягар. А коли я знайшов видавця (Український видавничий інститут), треба було зробити всю технічну картографічну роботу, щоб витрати на видання «Атласу» були якнайменші. На це пішло понад рік праці Миколи (1936 і початок 1937).

Далі прийшло картографічне оформлення моєї «Географії України». Це була картографічна, в основному технічна робота Кулицького. Натомість він не мав за собою суто наукових праць, за винятком двох чи трьох статей. Востаннє перед війною я бачив Миколу на початку липня; я жив тоді в його скромній квартирі у Львові. На початку війни Микола одружився з дочкою природознавця і діяча НТШ Миколи Мельника. Після окупації Львова більшовиками я допоміг Кулицьким виїхати за посередництвом німецької переселенної комісії й поселитися у Кракові, де Микола провадив невеличке картографічно-статистичне бюро при Українському Центральному Комітеті. З осені 1941 року ми перенесли це бюро до Львова і значно його поширили. До завдань Миколи

належало також збирати статистичні матеріали про національно-віроісповідні відносини в Галичині (тисячі карток, написані ним, є в моєму архіві). Тобто Микола мав (як на умови війни) спокійне життя і працю серед бурхливих подій того часу.

Становище змінилося на весні 1944 року, після першої евакуації Львова. Микола переїхав до Криниці і тут важко захворів на запалення легенів. Щоб одужати, він поїхав ще раз до своїх Глинян (найкраще прийти до здоров'я, казав він, на «нашій пасіці»). Далі прийшла нова евакуація, етапи емігрантів: Криниця-Словаччина-Мюнхен і села Кавфбойренщини в Баварії. Там ми зустрічалися на весні 1945 року й жили побіч один одного десь до 1948. Але Микола змінився, жив в якомусь іншому світі: блукав по лісах, з насолодою порався коло кількох грядок городини (моя дружина Дарія називала його «огірковою душею»); наукою не цікавився. Де блукали його думки — не знаю, хоч ми з ним часто розмовляли. Микола брав участь у збиранні матеріалів про національні відносини Галичини по таборах переміщених осіб для керованого мною Інституту національних дослідів при НТШ; це була остання ланка нашої співпраці.

Коли завдяки моїй «коляборації з німецькими нацистами» прийшли для мене дещо важкі дні, знайшлися особи, які намагалися втиснути клин між Миколою і мною. Казали, що я Миколу використовую і що справжнім автором спільних карт є Кулицький. «Побачимо, — говорили різні люди, — що зробить Кубійович в ділянці картографії без Кулицького». Микола видав одну підручну карту сам. А Кубійович? Теж видав 1953 року свою найціннішу карту «Етнічні групи Галичини», а 1968 року з Аркадієм Жуковським підручну карту України українською й англійською мовами.

На початку 1950-их років Микола з Лесею і двома дітьми виїхав до США. У виїзді й підшуканні праці (у великій картографічній фірмі в Чикаго) допоміг йому його дядько, український діяч в США В. Галан.

Ми бачилися востаннє 1957 року в Чикаго. Пізніше наше листування урвалося. Від моїх приятелів у Чикаго я мав відомості, що Микола зовсім відійшов від українського життя (я вже сам помічав, що він боїться, ніби його українське походження пошкодить йому в його праці в картографічній фірмі). Він навіть написав мені листа, в якому застерігався, щоб не перевидавати наших спільних карт і не вживати його прізвища.

Кулицький не витримав життя на еміграції. А коли Леся (вона завжди листувалася з Дарією) померла по тяжкій хворобі, Микола десь зник. Були чутки, що помер. Трагічний кінець... А я все бачу його, життєрадісного в спільній мандрівці по полонинах, і чую його дзвінкий спів про дівчину і козачка в райтках...

1939-1945 РОКИ

Упадок Польщі та її окупація німцями, прилучення Галичини й Волині до Радянської України, а невеликих наших західніх окраїн (Лемківщини, Підсяння, Холмщини і Підляшшя) до німецької колонії — Генеральної Губернії, змінило зовсім мій життєвий шлях. Про наукову працю в Кракові не можна було й думати, і я деякий час мав намір знайти її в Німеччині. Але події склалися інакше: я поринув у громадське життя, очолив єдину українську легальну установу в Генеральній Губернії, що її за деякий час названо Українським Центральним Комітетом, і разом з тим став речником українців перед німецькою владою. Моє життя було пов'язане майже шість років з цією установою, і тому писати про ці роки мого життя — це майже тотожне з писанням історії Українського Центрального Комітету. А тому що подія до вибуху війни Німеччини з СРСР я присвячую окрему книжку*, а подія з липня 1941 року до весни 1945 року треба було б присвятити другу (може ще це зроблю**), тому про ці роки писатиму відносно коротко.

Осінь 1939 року

Після окупації Західньої України більшовиками і устійнення німецько-радянського кордону на річках Сян і Буг наплинуло до Кракова кілька тисяч українців, утікачів з Галичини і випущених з польських тюрем українських політичних в'язнів, врешті, члени Українського Легіону — військової формації під проводом полк. Романа Сушка, яка увійшла у вересні до Галичини разом з

* «Історія Українського Центрального Комітету в Генеральній Губернії». Чикаго, Видавництво Миколи Денисюка, 1970.

** Цим подіям присвячені праці Костя Паньківського: «Від держави до комітету». Нью-Йорк—Торонто, 1957, і «Роки німецької окупації». Нью-Йорк—Торонто, 1965.

Південною німецькою армією, а згодом була розв'язана. Я брав участь у праці Українського комітету допомоги біженцям і полоненим, що його від жовтня очолював д-р Володимир Горбовий, адвокат з Долини, діяч ОУН. До Кракова прибули серед утікачів визначніші українські політичні і культурні діячі, так що Краків став осередком нової української політичної еміграції, тим більше, що він став і осідком німецького генерал-губернатора. Тому краківський комітет набрав центрального значення, і до нього приїздили за порадами та з проханнями допомоги в клопотаннях перед німецькою владою представники місцевих комітетів, які швидко постали всюди, де лише жили українці. Я зустрів серед біженців чимало знайомих із Львова й пізнав інших; м.ін. установив ближчі зв'язки з провідником Фронту національної єдності редактором Дмитром Палієвим, а за його посередництвом з проф. Гансом Кохом, колишнім сотником УГА, директором Інституту Східної Європи в Бресляв, а тепер старшиною німецької армії в групі «Абвер» (Оборона) в Кракові і референтом українських справ в армії.

Проф. Кох звернувся до мене з пропозицією опрацювати довідки про українців, які опинилися в Генеральній Губернії (їх було близько 500 000, а разом зі спольонізованими українцями на Холмщині і Підляшші до 700 000), національну статистику і докладні етнографічні карти. З подібними пропозиціями звернулися до мене й інші німецькі установи. Я це радо й робив, бо воно було пов'язане з моїм фахом, і ці географічні нариси мали значення й для всіх українських акцій, зокрема в стосунках з німецькою владою. У кінці жовтня 1939 року я виготовив проєкт мережі українських шкіл на території Генеральної Губернії і представив його з відповідним меморіалом німецькій шкільній владі; це відкрило мені двері до дальших заходів у шкільних справах. З початком листопада я дістав, завдяки проф. Кохові, підтримку уряду пропаганди для виїзду в терен для співпраці з німецькою адміністративною владою по повітах у справі організації українського шкільництва. Я об'їхав лише західню Лемківщину, відбув ряд конференцій з німецькою владою й українськими місцевими установами та влаштував збори нашого громадянства в Криниці. Аварія авта не дозволила на продовження подорожі. Приємно було бачити спонтанну організацію українського шкільництва на Криниччині: польські учителі

вийздили, а поверталися українські, яких польська влада перенесла була на польські етнографічні терени.

Як я став провідником?

Після мого повернення до Кракова, я не застав уже проф. Коха (його призначено до німецької переселенчої комісії у Львові), а його місце (т. зв. «Кохштелле») перебрав старшина німецької армії проф. Теодор Оберлендер і колишній полк. УГА, згодом малий поміщик у Галичині Альфред Бізанц. До українських справ мав стосунок також д-р Гайнріх Курц, колишній урядовець у німецькому консульстві у Львові, а тепер референт культурних справ у відділі Народної освіти й пропаганди. На той час перебував уже в Кракові полк. Р. Сушко зі своїми найближчими помічниками — інж. Осипом Бойдуником та ін. Полк. Сушко очолював на терені Генеральної Губернії Організацію Українських Націоналістів, яка в новій політичній ситуації посіла в українському політично-суспільному житті провідне місце. Довоєнні політичні партії самоликвідувалися або не виявляли ніякої діяльності. З політичного погляду було шкідливе, що ніхто з українських політичних діячів не виїхав з польським урядом на еміграцію, щоб боронити українські інтереси по другій лінії фронту. Мене чимало дивувала поява в Кракові нерозлучної пари: колишнього віцемаршала польського союму Василя Мудрого і представника ексильного уряду УНР у Варшаві проф. Романа Смаль-Стоцького; перший з них хотів репрезентувати українців перед німецькою владою й зложив меморіал, а другий старався відновити діяльність Українського Наукового Інституту у Варшаві.

З полк. Сушком я ввійшов швидко в ближчі стосунки і працював переважно в його квартирі на Зеленій вулиці (т. зв. «трійка»); я пізнав також проф. Оберлендера, полк. Бізанца, д-ра Курца. Полк. Сушко й інж. Бойдуник виступали з проєктом створення громадсько-суспільної організації для українців у Генеральній Губернії, яка мала б (як це вже було в Німеччині) дістати назву Українське Національне Об'єднання (УНО). Це мала б бути єдина організація та репрезентація українців у Генеральній Губернії з культурними, економічними і допомогливими завданнями. У середині листопада відбулася в Кракові нарада голів українських комітетів з провінції, на якій висловлено згоду на

постання організації і виготовлено меморіал до німецької влади з побажаннями, здійснення яких забезпечило б національне існування української меншини в Генеральній Губернії. Цей меморіал був переданий кілька днів пізніше генерал-губернаторові д-рові Гансові Франкові. Речниками делегації були полк. Сушко і я. Франк погодився в принципі на наші бажання та дав згоду на створення єдиної української громадської організації; подробиці ми мали обговорити з керівниками різних ресортів німецької влади.

Тепер одною з найважливіших проблем було опрацювати докладно статут УНО та устійнити його провід, передусім його провідника, який у провідницькій системі, в якій ми жили, був найважливішою особою. Намічення цієї особи було в руках полк. Сушка. Після деяких суперечок щодо особи голови УНО полк. Сушко висунув мене як кандидата на провідника (досі я був передбачений вести в УНО шкільні та культурні справи). Було багато об'єктивних моментів, що спричинили виставлення моєї кандидатури. Серед суперечок між табором націоналістів і ненаціоналістами було зручно висунути на чоловіче місце непартійну людину, але з відомим прізвищем науковця, автохтона, який знав відносини на цих українських окраїнах, що тоді увійшли до ГГ, і перебував багато років у Кракові, тодішньому осередку української еміграції. Нарешті, коротка моя праця за останні два місяці виявила деякі мої здібності в'язати людей з різними угруповань для конкретної будівничої роботи та вести розмови з німецьким установами. Після коротких роздумів я дав полк. Сушкові згоду зайняти пропоноване мені місце, хоч і розумів усі труднощі, які стояли передо мною. Я не мав досвіду ні в громадсько-організаційній, ні в політичній, ні в адміністративній роботі, надто мало знав людей і українські відносини та був свідомий, що на неозначений час треба буде відійти від наукової роботи. Так потреба хвилини продиктувала моє рішення. Послідовно я віддався новій праці цілком та вклав у неї всю свою енергію і весь час, залишаючи зовсім на боці наукову роботу й особисте життя. Нині визнаю, що я не оцінював повністю усіх труднощів моєї роботи і того, що я потрапив у колеса машини, з якої мені вискочити вже не було змоги.

У кінці листопада 1939 року відбулося під проводом полк. Сушка зібрання визначніших громадян з наукового, церковного, політичного й господарського життя, яке схвалило пропозицію

полк. Сушка створити УНО, затвердило проєкт статутів цієї організації і намітило мене на його голову. До складу проводу входили такі особи: д-р Богдан Гнатевич — мій заступник і діловий керманіч (він властиво ніколи не перебрав цих функцій), інж. Осип Бойдуник — організаційний керманіч, інж. Михайло Хронов'ят — господарський керманіч і мгр Ярослав Рак — керманіч справ молоді. Найважливіші реферати — ділового керманіча й організаційний, а також реферат молоді припали членам ОУН. Проф. Зілінський і я були позапартійні, і тільки нас двоє до війни жили в Кракові.

Початок праці централі

Нова централія розпочала працю, не чекаючи на формальне затвердження владою. Використовуючи авдієнцію в генерал-губернатора і його деклярацію, ми послали на неї у всяких справах і розмовах з урядовими колами та привчали німців і своїх до того, що існуємо. З конференції з генерал-губернатором я добре запам'ятав собі його вислів: «Панове, будете мати стільки, скільки собі здобудете, але здобуйте розумно». Ми скоро навчилися, що німців треба ставити перед доконаними фактами, але не перебирати мірки. Таким чином, кілька місяців наша централія діяла не «де юре», а «де факто».

Праця централії не була легкою. З одного боку, вона мала розв'язати ряд пекучих справ, з другого — ми мали мало досвіду, бо в краю не було подібної центральної установи, ми не мали на початку фінансової бази, бюрового апарату, а навіть відповідного приміщення. Нічого дивного, що кваліфіковані сили не поспішали працювати в такій установі. Найбільше труднощів мав сам провідник установи.

Але рівночасно праця в новій установі мала багато перспектив: ми мали відновити національне життя на наших забутих окраїнах і бачили на очах позитивні висліди нашої роботи. На численних конференціях з представниками комітетів я так з'ясував на прями нашої праці: «Перед нами два завдання — зміцнити окраїни та фізично і морально зберегти еміграцію. Ми повинні працювати так, начебто лінія Сяну і Бугу має існувати назавжди, але водночас так, ніби вона кожної хвилини має зникнути. Себто ті, які прийшли ззовні на наші окраїни, мусять у них одразу врости і присвячувати

ім якнайбільше зусиль, щоб їх скріпити і відробити занедбані десятиліття. Та одночасно мусимо працювати так, начебто маємо скоро повернутися на схід, себто мусимо працювати швидко й інтенсивно, щоб чимскоріше підняти національне життя окраїн і щоб керму його віддати в руки місцевих громадян, яких тим часом мусимо підшукати і перевчити». Це були загальні напрямні праці, а покищо з безлічі завдань, які стояли перед нами, треба було вибрати лише деякі з уваги на слабкість нашої централі.

Я швидко вростаю в роботу. Моїми добрими учителями були діячі з різних середовищ, але з націоналістичним віддінком : інж. Бойдуник з ОУН, Василь Глібовицький (з літа 1940 року мій заступник) — «католицький націоналіст», провідник Фронту Національної Єдності Паліїв; з інших — інж. Хронов'ят. Я вдячний за співпрацю моїм співробітникам з пізніших місяців — інж. Атанасові Мілянцєві, магістрові Михайлові Дужому, о. д-рові Михайлові Сапєлякові, магістрові Михайлові Ценкові, Юліянові Татомирові, інж. Романові Голодові, д-рові Миронові Коновальцєві, Романові Мицикові і численним іншим. Праця в централі була важка, але різноманітна, я бачив успіхи, відчув смак громадської роботи, полюбив її і віддався їй повнотою. Я вперше міг віддати свої сили й весь час українській справі. Звичайно, мої останні зв'язки з польським середовищем були порвані.

Наша праця

Не місце тут писати про це докладно. Все таки варто згадати про умови моєї праці й найважливіші події.

Ми жили під німецькою владою. Українська політична проблема тоді в Берліні не існувала, тут, у Генеральній Губернії, українців толерували і робили їм деякі поступки. Влада не затвердила статуту УНО, і лише влітку 1940 року, врешті, оформлено нашу організацію як централю Українських допомогових комітетів (УДК) — Український Центральний Комітет (УЦК). Це була зовсім незадовільна форма — така сама, як її мали поляки і жиди, але в цих вузьких рамах ми мали далеко більшу свободу рухів, ніж ті дві етнічні групи. Крім цього, ми дістали дозвіл на творення Українських освітніх товариств (УОТ), які заступали колишні читальні «Просвіти»; їх централю становив відділ культурної праці в УЦК.

Ще довго до остаточного правного оформлення централі в формі УЦК ми мали низьку досягнень, які подекуди були зв'язані й з моїми особистими заслугами.

Як згадано, форма української організації, накинена нам німцями — УЦК, була дуже скромна й незадовільна. УЦК був під цілковитим німецьким контролем. Копії нашої кореспонденції ми мусли слати підвідділу Населення і суспільна опіка уряду Генеральної Губернії й до політичної поліції (С. Д.). Звичайно, ми вели також кореспонденцію, копії якої зберігалися окремо. Крім того, ми підтримували зв'язки з представниками всіх галузів німецької влади, зокрема господарства, церковних справ, культури, шкільництва і назагал мали успіхи.

Повторюю: українська справа в Генеральній Губернії не була поставлена як політична. Цілковитим інакше було в Галичині. Губернатор Галичини д-р Вехтер бачив українську політичну проблему і шукав можливостей українсько-німецького співжиття, при чому він не звертав уваги на своїх зверхників у Кракові. Відповідно й роля Українського Центрального Комітету на території Галичини була значно більша, ніж у Кракові: Але про це далі.

Про окремих німецьких діячів у Генеральній Губернії див. окремий розділ.

Уже в грудні 1939 року нам вдалося дістати дозвіл на заснування Українського видавництва як спілки з обмеженою порукою. По суті це була суспільна установа (вона не платила дивіденду). Я мав 65% уділів (гроші позичив спілникам мгр Юліян Генік-Березовський) і був весь час головою надзірної ради. Українське видавництво розвинуло многогранну діяльність: видавало шкільні підручники, всякого роду книжки, газету «Краківські вісті» і кілька журналів.

Великі труднощі праці УЦК впливали з прикмет української етнографічної території в Генеральній Губернії: невеликі смуги, але розтягнуті майже на 1000 км уздовж і не суцільної. Це були вузькі смуги, положені на захід від рік Бугу і Сяну, які являли собою радянсько-німецький кордон. Це були такі географічно-історичні краї: Холмщина і Підляшшя, майже вся Лемківщина, західне Посяння (Засяння) і маленькі скрайки північно-західньої Галичини, які межували з Холмщиною. Це були різні краї як з географічного, так і з історичного погляду; їх заселявали різні українські племена. Спільне мали ці окраїни те, що вони були

українсько-польським пограниччям і що впродовж століть українсько-польська межа пересувалася на схід, а польський стан посідання значно збільшився. Не зазнали українці втрат тільки на Лемківщині, але лемки мали свої особливості, які значно відрізняли їх від інших українців. Ступінь національної зрілості українського населення був різний, назагал невисокий, а Польща скріплювала локальні окремішності; з цього виринала проблема партикуляризму і регіоналізму. Нові емігранти творили, правда, найактивнішу частину українського громадянства, але робили на окраїнах ряд помилок, які впливали з незнання терену; це створило проблему «тутешніх» і «зайдів».

Я особисто був у тій корисній ситуації, що знав окраїни з літератури та мандрівок і стежив за подіями на них. Добре знав західню Лемківщину, менше Засяння, пішки пройшов усю Холмщину й Підляшшя і познайомився з деякими холмськими діячами.

Труднощі були й інші: у нові, зовсім відмінні політичні умови, як і в провідницьку систему, важко було вживатися. До праці бракувало відповідних — жертвних і кваліфікованих людей. З перехресування позитивних умов праці і труднощів поставала низка проблем, від розв'язки яких залежали успіхи нашої праці.

Багато зусиль я вклав у церковні справи, зокрема Православної Церкви на Холмщині і Підляшші, бо релігійна проблема мала для українців цих окраїн особливу вагу. Саме тому польська влада почала обмежувати релігійну свободу православного населення, а з 1937 року масово нищити православні церкви. Після приходу німців українці відкрили низку закритих польською владою церков, а в Холмі постала Православна церковна рада.

На церковному відтинку Український Центральний Комітет мав у практиці й чималі успіхи. Після двократної інтервенції УЦК у генерал-губернатора відбулася передача православного собору в Холмі (19.5.1940), що мало й символічне значення. У справі оформлення Православної Церкви на території Генерал-Губернаторства я вів розмови з відповідними референтами церковних справ в уряді Генеральної Губернії, з українськими православними діячами в Холмі й у Варшаві, зокрема з проф. І. Огіснком, архимандритом Видибодою-Руденком та іншими, але також з митрополитом Діонісієм. При УЦК діяла Головна церковна православна рада, секретарем якої був о. Микола Малюжинський, а

з червня 1940 року — проф. І. Огієнко. Завершенням моїх зусиль було відновлення діяльності Автокефальної Православної Церкви, завершене згодою генерал-губернатора, щоб митрополит Діонісій перебрав провід Православної церкви в Генеральному Губернаторстві (вересень 1940 року) і висвячення нових православних владик — архієпископа Іларіона (проф. Івана Огієнка) для Холмщини і Підляшшя та архієпископа Палладія (Видибіду-Руденка) для Лемківщини. На території греко-католицької Лемківської Апостольської Адміністрації вдалося подолати москвофільський дух з номінацією о. Олександра Малиновського генеральним вікарієм апостольського адміністратора, о. Якова Медвецького, а по смерті цього останнього (січень 1941) його наслідником.

Іншими важливими подіями були: тритижнева подорож проводу УЦК (інж. Бойдуник, інж. Хронов'ят і я) до Варшави, на Підляшшя і Холмщину; культурно-освітній з'їзд у Кракові (16-17 березня 1940); врешті, загальний з'їзд представників усіх комітетів у Кракові (13-15 квітня 1940), який одночасно затвердив мій вибір на провідника української централі в Генеральній Губернії.

Після остаточного оформлення УЦК та його проводу наша праця йшла відносно спокійно, але завжди швидким темпом. Вона мала свої світла й тіні. Нашу роботу унеможлилювали нові політичні умови і приплив утікачів. Можливість роботи на неперевораному терені викликала своєрідний ентузіязм, який охоплював місцевих діячів, новоприбулу інтелігенцію й широкі маси. Національне відродження Лемківщини, Холмщини і Підляшшя давало скоро буїні плоди. Провідницька система в своєрідних, воєнних умовах мала ту добру прикмету, що дозволяла доцільно плянувати суспільне життя і скоро плани реалізувати.

Велике значення для моєї й усього УЦК праці мали взаємовідносини з ОУН. УЦК був загальною і єдиною громадською легальною і непартійною установою і тим самим мав обслуговувати всіх українців та притягати їх до співпраці. У практиці я мусів зважати на дійсність, тобто на силу різних установ і організацій, у першу чергу на ОУН. Я очолив громадську централю на пропозицію полк. Сушка (але без ніякого зобов'язання), і більшість членів проводу УЦК належали до ОУН. У перші місяці діяльність ОУН і його членства була на різних відтинках українського суспільного життя дуже позитивна: їм була притаман-

на велика жертвність, ідейність, активність, любов до праці та бойовитість. Але з часом видно було і слабкі сторони: мале фахове знання, невелике політичне вироблення, брак витривалості і послідовності в праці, нахил до нелегальщини там, де її не треба було, нерозуміння специфічних відносин у терені. Українські комітети часто поставали з ініціативи ОУН, а вже завжди при її співдії. З часом, коли праця в комітетах вимагала більше фаховості, вони часто не могли впоратися зі своїми обов'язками, їх треба було замінити фахівцями, що спричинило невдоволення. Чимало націоналістів, які працювали в системі УЦК, виконували рівночасно свої функції в ОУН; вони автоматично підлягали двома диспозиційним осередкам: політичному — ОУН, і громадському — УЦК; поставали конфлікти, які не були корисні для праці на окраїнах. Попри це, моя співпраця з ОУН (чи її представником полк. Сушком) була назагал гармонійна, таж само й з членами ОУН, які були членами проводу УЦК. Але, бувши затверджений на провідника всіх комітетів, я зміцнив свою позицію і звернув насамперед увагу на загальне добро українського населення і доклав зусиль, щоб УЦК не став прибудівкою ОУН.

Великий вплив на українське життя в Генеральній Губернії мав розкол ОУН на «мельниківців» і «бандерівців» та запекла боротьба між ними. Вона перенеслася й на комітети. Сотні людей відтягнуто було від конструктивної роботи, малосвідомим лемкам і холмщанам показано і негативні сторінки українства. Свою поставу до цієї події я визначив виразно в статті «За оборону ідейности і жертвенности», поміщеній у березні 1941 року в «Краківських вістях», в якій я плямував анархізм молоді та жирування на найцінніших чеснотах — ідейності й жертвенності. Хоча УЦК не витворював політичних ситуацій — їх витворювали німці й ОУН, але УЦК і я мусіли відповідати за них. Багато членів ОУН покинуло працю в УЦК й УДК, деяких треба було звільнити і замінити місцевими силами, у низці комітетів треба було санувати відносини, треба було вислухувати вічні нарікання німецької адміністрації тощо. Тому що члени ОУН, які були в проводі УЦК, були прихильниками полк. Мельника, а й я співпрацював з ним, — УЦК дістав не зовсім заслужену «мельниківську» марку.

Попри згадані труднощі, баянс праці на окраїнах був позитивний. За два роки ми могли лише переорати лемківські і холмські перелоги, тому наша праця була дещо екстенсивна і поверхова. Ми звернули особливу увагу на молодь і підготову

місцевого провідного елемента. На весні 1941 року вже всі українські оселі в Генеральній Губернії мали українські школи і кооперативи, збільшилося число душпастирів (головне православних), 80% сіл мали УОТ, 50% пручені молоді, 50% дитячі садки; деякі міста, в яких до війни українське життя було зовсім придушене, стали українськими осередками.

Хоч після окупації Галичини й Волині німцями більшість втікачів, які спричинилися до відродження українського національного життя на окраїнах, повернулися до своїх міст і сіл, однак національна праця тривала без більших перебоїв далі, головне власними силами. Національне відродження цих наших західних окраїн — це найкраща і найбільш ясна сторінка праці УЦК і моєї власної, і вірю, що вона не була даремна, що свідомість допомогла нашим братам з західних окраїн на нових землях, на які їх після війни в 1945-4 роках переселено.

Напередодні вибуху німецько-радянської війни

Ознаки наближення війни Німеччини з Радянським Союзом викликали серед українців у Генеральній Губернії нервозну атмосферу: наближалися події, в яких могла вирішитися доля України. Звичайні турботи і праця на окраїнах зійшли на дальший плян. Ми доклали зусиль, щоб праця йшла звичайним порядком, аде також робили підготовку до наступних подій.

Одною з найголовніших подій у той час була дова ділова конференція в квітні 1941 року проводу УЦК (В. Глібовицький, А. Мілянчик і я) з генерал-губернатором Франком і низкою його найважливіших співробітників. До цієї конференції дійшло з огляду на війну з СРСР, про наближення якої напевно знав Франк. Німцям ішлося про те, щоб мати по своїй стороні прихильність українського населення, на території якого мала відбуватися війна, і тому виявили готовість іти назустріч нашим бажанням.

Темою конференції були всі важливі справи українського населення в Генеральній Губернії, що вимагали позитивного полагодження німецькою владою. Їх з'ясовано в докладному меморіялі, на який ми дістали напередодні війни (21 червня 1941) відповідь, здебільша позитивну. У меморіялі ми порушили докладно такі проблеми: публічно-правне становище української групи в Генеральній Губернії, українська етнографічна територія,

обсада постів в адміністрації, самоуправі тощо українцями, церковні, культурні, господарські справи, проблеми молоді (вимоги окремої організації) і суспільної опіки. Ясна протиукраїнська політика Гітлера після перемог на східньому фронті не дозволила на реалізацію більшості цих вимог.

Щоб оминати в час вибуху війни масової і хаотичної втечі українців з окраїн, ми організували під проводом інж. Р. Голода відділ праці, який реєстрував фахівців і ділив їх на місцях. Ми також підготували перебудову УДК. Хоча в останні дні перед вибухом війни, а ще більше з її вибухом сотні молодих людей, в основному члени ОУН, покидали працю в громадському житті, все таки вдалося врятувати життя на окраїнах від завалення.

Напередодні війни обидві групи ОУН намагалися об'єднати біля себе загаль громадянства в надії організувати похід на схід і перебрати там владу. Так постала акція концентрації сил під проводом полк. Мельника, в якій деякий час і я брав активну участь. Сильнішою була акція консолідації прихильників С. Бандери, яка довела напередодні війни до створення т.зв. Українського Національного Комітету (УНК), який мав бути єдиним виявом організаційної волі української еміграції до часу відновлення діяльності української держави в Києві. Його очолював д-р В. Горбовий.

Липень-вересень 1941

До акції консолідації не приступив ні я, не зважаючи на пропозиції її організаторів, ні УЦК, бо він був неполітичною загальногромадською установою. Після постанови Українського Консолідаційного Комітету, який вважав себе єдиним репрезентантом українців у Генеральній Губернії, дійшло між УЦК і Українським Національним Комітетом до деяких зударів. Але роля УНК швидко скінчилася, бо після окупації Львова німецькими військами і «акту проголошення Української держави» 30 червня членами ОУН, очолюваної С. Бандерою, УНК виконав свою ролю і став зайвим.

Після вістки з Львівської радіостанції про постанову у Львові українського уряду з Ярославом Стецьком на чолі я (хоча мав сумніви) скликав всіх співробітників УЦК, привітав постанову українського уряду і закликав до лояльності до нього. Найближчі дні виявили, що події 30 червня виглядали інакше, як це ми почули

на хвилях етеру. З радістю я довідався, що мій друг проф. Ю. Полянський посів відповідальне становище посадника міста Львова.

Два дні пізніше я поїхав до Львова (після цієї першої подорожі прийшли в коротких відступах часу й далші), щоб побачити дійсний стан у Галичині та поінформувати нашу громадськість, зокрема митр. Шептицького про стан справ на західних окраїнах, про УЦК та про німців. Цей обов'язок я виконав: відвідав першу особу в Галичині — митрополита, згодом президента Костя Левицького, який очолював тоді посталу Раду сеньйорів, проф. Ю. Полянського й інших, мав доповідь у ратуші для ширшого кола осіб про організаційні форми українців у Генеральній Губернії. Відбув розмови з проф. Кохом, який тепер перебував у Львові, пізнав низку українських діячів, серед них д-ра Костя Паньківського.

Картина, яку я застав у Львові, не була відрадна. Ніякого справнього українського центру для Галичини не було (не кажучи вже про уряд Я. Стецька), Рада сеньйорів — радилка; конкретно діяла управа міста Львова і представництва обох ОУН. Існувала «також» німецька влада — військова й поліційна. Пригноблюючи враження справило на мене засідання Ради сеньйорів, на яке мене запрошено, зокрема самовпевнений і з погрозами виступ крайового провідника ОУН — Легенди (Івана Климова), прикро було довідатися про людські жертви, спричинені гострим конфліктом обох ОУН.

Щоб уможливити поворот емігрантів з Генеральної Губернії до Галичини (на переїзд треба було мати дозвіл німецької влади, який УЦК міг виклопотати), ми заснували у Львові представництво УЦК під назвою «Бюро праці для українців у Генеральній Губернії і Райху» під кермою інж. Мілянича.

У половині липня я довідався (вперше від проф. Коха) про намір прилучити Галичину до Генеральної Губернії. Про це я повідомив негайно митр. Шептицького, президента Костя Левицького, проф. Полянського і керівних діячів обох ОУН та організації гетьманців, щоб вони відповідно реагували. Телеграми з протестами від митрополита і Ради сеньйорів до міністрів Ріббентропа і Розенберга вислані були за посередництвом УЦК. Після перетворення Ради сеньйорів на Українську Національну Раду і створення її Генерального Секретаріату під проводом д-ра Паньківського я далі служив своїми порадами і конкретною допомогою, не втручаючися у внутрішні справи цих установ. Ще більше я міг бути

помічним після перебрання 1 серпня 1941 року цивільної влади в Галичині генерал-губернатором Франком.

Напередодні цього акту я повернувся до Кракова. На вимогу президента Головного відділу внутрішніх справ в уряді генерал-губернатора д-ра Вестеркампа поширити діяльність УЦК на Галицьку область я відповів відмовою, звертаючи увагу на політичні особливості в Галичині. Відмову і її причини я подав на письмі (11 серпня 1941) і запропонував німецькій владі прийняти делегацію з Галичини, яка представила б свої бажання. Про це все я поінформував у найближчих днях особисто президію Національної Ради і виготовив відповідний меморіал у справі політично-правного становища Галичини та вислання з ним делегації до Кракова. Все це було схвалене.

Принагідно згадаю, що мої подорожі до Львова були дуже неродо бачені з боку ОУН під проводом С. Бандери. Я дістав погрозу, щоб не їздив до Галичини, а після прилучення Галичини до Генеральної Губернії розкинено летючки — дослівно від Берліну до Житомира, з обвинуваченням, що це я спричинив: намовив до цього Франка і за це дістав дачу в Криниці. А коли я раз сказав кільком діячам ОУН(б), що вони певно ж свідомі того, що це неправда, вони не перечили: «Так, так, але...»

Делегація Української Національної Ради в складі д-ра К. Паньківського, проф. Василя Сімовича та інж. Марка Бачинського приїхала до Кракова і при моїй співучасті відбула конференцію з начальником уряду справ населення і суспільної опіки радником Вайнравхом. Проте він відмовився прийняти меморіал, що порушує суто політичні проблеми, які вирішує лише Берлін. Делегація змінила меморіал, під яким і я мусів підписатися, і дістала обіцянку, що Галичина матиме на деякий час своє окреме, незалежне від УЦК представництво. І справді — у половині вересня вийшло розпорядження уряду генерального губернатора про створення у Львові «Українського Крайового Комітету» (УКК), який мав такий самий статут, що й УЦК, але був від нього незалежний.

Ситуація д-ра Паньківського як голови УКК не була легка: він мусів баянсувати між нереальними вимогами Національної Ради і німецькою дійсністю. Але подібне було і моє становище. Правильно пише д-р Паньківський у своїй книжці, що Українська Національна Рада бачила в мені інтруза, який бажав швидше «включити» Галичину в обсяг діяльності УЦК, але уряд ГГ думав,

що я вкладаю замало енергії в усвідомлення галичан про неминуче підпорядкування Кракову.* Уже в Кракові я підписав договір з делегацією Національної Ради про приязні взаємини з УЦК і Генерального Секретаріату та що я заступатиму його інтереси перед німецькою владою в Кракові. Це саме стосувалося згодом і до взаємовідносин УЦК і Українського Крайового Комітету. Д-р Паньківський переборов успішно вимоги Національної Ради обсадити керівні пости визначними політиками та заслуженими громадянами; він дібрав їх за принципом фаховости. Для скріплення УКК ми відрадили з УЦК кількох співробітників.

Від жовтня 1941 до лютого 1942

Від половини вересня я перебував переважно в Кракові, але часто їздив і до Львова, і навіть «за кордон»: на Волинь, до Києва, Берліну й Праги. Щоб національне життя на західних окраїнах не понесло втрат, УЦК відбув обласні конференції УДК, з'їзд культурно-освітніх референтів, Лемківську конференцію, з'їзд комітетів, що діяли на території корінної Польщі тощо. Назагал наш стан посідання на окраїнах не зменшився, за винятком найслабшої країни — Підляшшя. Наші інтереси на Холмщині і Підляшші відстоював т. зв. дорадник губернатора в Любліні — директор Володимир Тимцюрак, а з початку 1942 року д-р Лонгин Голейко. У Берліні поширилися (у зв'язку з напливом українців, що їх вивозили на роботи з Галичини до Німеччини) завдання представника УЦК д-ра Анатаса Фіголя, який дипломатично вів різні, часто складні справи.

Спільно з УКК треба було ладнати деякі важливі справи, як справи полонених, голоду та видавничі. Для справ полонених, колишніх вояків Радянської армії, які жили (частіше — вмирали) в жакливих умовах у німецькому полоні, був уповноважений Роман Данилевич, який вишукував і відвідував табори полонених не лише на території Генеральної Губернії, але й у Райху, Райхскомісаріяті, а навіть у прифронтовій смузі; праця ця часто була й ризикована. Завдяки цій діяльності вдалося звільнити тисячі полонених. Але разом з їх мандрівками у рідні села (мусіли йти пішки, не було транспорту) ішов і тиф...

Обидва комітети вели спільну боротьбу з голодом, спричинене-

* «Від держави до комітету». Нью-Йорк--Торонто, 1957, стор. 88.

ним осінніми повенями в Передкарпатті і Лемківщині. Ця акція була інтенсивна ранньою весною 1942 року. Рівночасно з харчовою допомогою (вона натрапляла на перешкоди з боку німецької влади) ми переселили з голодуючих теренів тисячі дітей у райони Покуття, Поділля а навіть Холмщини. Цією акцією енергійно керував зі Львова Дмитро Паліїв, а після того, як німецька поліція заборонила йому жити в Галичині, — д-р Іван Черкавський, мгр Ярослав Дзіндра, Кекілія Паліїв та інші. Але найбільше визначилися в боротьбі з голодом такі наші селяни, які жертвували харчі, перевозили дітей на місця призначення, приймали їх на кілька місяців у свої родини.

Багато енергії треба було вложити в оборону власного видавництва книжок і преси. До часу прилучення Галичини до Генеральної Губернії Українське видавництво в Кракові мало монополію видання українських друків. Тепер німці самі почали видавати у Львові пресу для українців («Львівські вісті») і для поляків, а навіть хотіли «купити» Українське видавництво. Вони знали, що видання українського друкованого слова принositиме в Галичині добрий дохід (терен діяльності обіймав тепер не півмільйона, а чотири мільйони населення). Для нас оборона власного видавництва була абсолютною konieczністю. На території Галичини цю акцію вів сам президент Кость Левицький і д-р Паньківський, у Кракові я. Я ставив справу доволі гостро і заявив, що негативне для нас поладження видавництва змусить мене відійти з УЦК. По кількох місяцях торгів справа закінчилася компромісово: Українське видавництво могло поширити свою діяльність на Галичину, створити свою філію у Львові, де дістало до диспозиції дві друкарні, і видавати новий журнал «Наші дні»; натомість «Львівські вісті» залишалися далі власністю німецького видавництва.

Під час подорожей до Львова я часто відвідував митр. Шептицького, інформував його про всі важливіші справи й не робив ніяких більших дій без згоди цієї великої людини. Мене обрано було членом Української Національної Ради, і я склав заяву, що визнаю її як свого морального зверхника. Але Національна Рада була лише толерована галицькою німецькою владою. По смерті її президента д-ра Костя Левицького (12. XI. 1941) вона майже не виявляла діяльності, а в лютому мусіла її зовсім припинити. Незабаром прийшло й до злиття УКК з УЦК. Але раніш згадаю коротко про мої подорожі по Волині й до Києва.

Восени 1941 року я відвідав кілька разів Волинь. Я хотів не лише пізнати відносини на Західній Волині, але й організувати в Рівному, як у Львові, представництво УЦК у формі відділу праці; на Волині ще більше, ніж у Львові, були потрібні фахівці зі знанням німецької мови, які могли б працювати в німецькій чи місцевій адміністрації. У той час на Волині діяла лише військова влада і локальна українська адміністрація (м.ін. обласне українське управління), яка була під впливом ОУН під проводом С. Бандери. По всій Волині відбувалися масові українські маніфестації, які підносили патріотичний дух, вимагали українізації Православної Церкви, але конкретної роботи було обмаль. Представником УЦК на Волині став д-р Матвій Стахів, але він швидко покинув цю працю; його наступником був мгр Ярослав Кальба.

Останній раз я був на Волині (в Рівному) разом з полк. Бізанцом. Ми обидва і мгр Кальба відвідали 12 листопада 1941 року заступника райхкомісара України — президента Даргеля. На нашу готовість дати йому до диспозиції українських фахівців, ми дістали відмовну відповідь. З пруською брутальністю він розповідав про різні свої пляни та висловився, що йому потрібна допомога українців лише сапою і мотикою. Він знає, що українці радо горнутьесь до допоміжної поліції, бо хочуть мати зброю, але він радить нам бути обережними. «Я маю тут між іншим труднощі в справі мови моїх розпоряджень до населення. Вони проголошені покищо по-німецькому і по-українському. Але мої обласні комісари («гебітскомісари») інформують мене, що населення не розуміє української мови». На мою заувагу, що його інформація для мене як географа дуже цікава, і тому я питаю, яку ж це мову розуміє населення. На що дістав відповідь: «Російську. Але, ви розумієте, з політичних міркувань по-російськи я не можу видавати наказів. Найкраще буде, якщо я робитиму це лише по-німецьки». — «Алеж, пане президенте, німецької мови населення не розуміє і не зможе виконувати ваших наказів». — «То я їх розстрілюватиму». Ясно, що наше представництво на Волині перестало існувати.

Під час нашого спільного з В. Глібовицьким перебування у Львові ми вирішили з д-ром Паньківським поїхати до столиці України Києва, що її нещодавно окупували німецькі війська. Ми дістали подорожні документи (вони були не зовсім задовільні) від полк. Бізанца і разом з киянином проф. Юрієм Биченком (1940-41 ректор Львівського університету) виїхали 27.09 через Рівне і Житомир до Києва. І жовтня ми вже повернулися до Львова.

Короткотривала подорож, а скільки переживань! Вперше я міг поклонитися нашій столиці, побачити Софіївську площу і собор, Печерську Лавру, милуватися незабутнім виглядом з київських гір на Дніпро і широкими просторами центральної України. І як контраст: горить Хрещатик, тисячі убого одягнених людей покидають пожежею охоплені квартали, німці «евакуують» тисячі жидів...

У Києві ми відвідали міську управу і мали розмову з її головою проф. Олександром Оглоблином; ми могли довідатися про найважливіші пекучі проблеми мешканців Києва. Мене спеціально цікавила доля українських наукових установ і наших учених. З розмови з проф. Оглоблиним, а ще більше з проф. Кохом, який тепер мав пост у Києві, не можна було стати оптимістом, якщо йдеться про долю науки під німецькою окупацією.

По дорозі ми ночували в селянських хатах, вели розмови з селянами (чоловіків було мало) й учителями, відвідали редакцію газети «Волинь» у Рівному. Великі і болючі, на ціле життя незабутні враження. Але не місце тут більше про це писати. Вони представлені також в розділі книжки Паньківського «Поїздка до Києва».

3 березня 1942 до осені 1943

У лютому 1942 дійшло до ліквідації Українського Крайового Комітету у Львові і поширення діяльності УЦК на терен Галицької області. З початком березня почав працювати у Львові «Діловий осередок» УЦК під кермою д-ра Паньківського, який рівночасно був заступником провідника УЦК. Попри деякі застереження німецької влади в Кракові, Львів став фактичним осередком праці цілого УЦК; сюди ми перенесли, між іншим, відділи культурної праці і молоді.

Умови праці на території Галичини, яка пережила національний і політичний ренесанс і свою державність у 1917-23 роках, були зовсім інші, ніж на занедбаних західних окраїнах «старого» ГГ; додаймо, що польський елемент зійшов на час дволітньої радянської влади на другий плян. А тепер єдиною організаційною формою українців у Галичині мали бути допомогові комітети (їх називали тут окружними — ОУК), та центральна їх була в Кракові. Однак Галичина мала в Генеральній Губернії спеціальну позицію з огляду на те, що була заселена іншим населенням, ніж решта областей Генеральної Губернії; тому що вона належала 150 літ до Австрії та з уваги на політику губернатора Вехтера, який мав деякі

впливи в Берліні, намагався створити німецько-українську симбіозу, а навіть виділити Галичину з Генеральної Губернії. З його амбітними плянами було пов'язане створення Української Дивізії. Покищо в руках українців була адміністрація краю на нижчих щаблях, допоміжна поліція, кооперація тощо; лише українці мали гімназії і своє видавництво, культурно-освітню і (з обмеженнями) молодіжну організацію; лише в Галичині діяли високі школи. Але рівночасно не була полагоджена справа реприватизації майна, дошкульна була сваволя, а то і злочинність німецької адміністрації і поліції. Коли вже існувала дивізія, відбулася в Кракові нарада Гімлера і Франка, щоб південну частину Поділля заселити німцями...

Моя особиста позиція — негаличанина — після поширення діяльності УЦК не була легка. На щастя, наша співпраця з д-ром Паньківським склалася гармонійно, попри деякі різниці в поглядах на актуальні справи, наші різні темпераменти та спроби своїх і чужик порізнити нас. Ми виступали назовні завжди однозгідно, і це передусім завдяки поставі д-ра Паньківського; нас зв'язала доля, і наші особисті взаємини переросли на приятель, яка залишилася й надалі.

Мені здавалося (і ми всі в проводі УЦК були з тим згідні), що в ці важкі часи найважливішим нашим завданням було робити так, щоб у цій жахливій війні український народ, хоча б тут, у т. зв. Генеральній Губернії, зазнав якнайменше втрат, щоб скріпити наш стан посідання, зокрема в напівпустілих (після нацистського винищення жидів) містах, а навіть творити деякі культурні цінності. Треба визнати, що зі всіх українських земель ми в Генеральній Губернії мали покищо найкращі умови життя. Майбутнє не було нам відоме, дальша німецька окупація могла принести для нас жахливі наслідки, але ми мусіли робити те, чого вимагала поточна хвилина. Але майбутнє не було б світле; не один раз я чув від приятель до нас наставлених членів партії чи СС у розмовах при чарці (мені по змозі наливали в чарку води): «Ви такі симпатичні люди і так добре до нас ставитеся, а якби ви знали, що вам готується...» Але нашим обов'язком було боронити легальними способами українські інтереси в німецькій дійсності; ми мали надію, що інші наші патріоти роблять це в Уфі, ми шкодували, що нас немає в Лондоні.

Як виглядало в той час моє життя? Було виповнене працею. Я мав два помешкання й бюро (у Кракові й Львові) і двічі або тричі на

місяць їздив з одного міста в друге; часто їздив у терен до комітетів, час від часу до Берліну і Праги. Моя мама, яка провадила моє господарство, говорила: «Влодзю, ти мешкаєш у валізіі». На особисте життя не було часу, я навіть занедбав своїх донь і маму. Я встрявав майже в усі ділянки УЦК, часом брав деякі справи у свої руки (наприклад, переселення дітей у час голоду, допомогу для робітників у Райху, справи молоді, науки, дивізії). До моїх обов'язків належали конференції й інтервенції у німців (у Львові це завдання виконував переважно д-р Паньківський, у Любліні — д-р Голейко), офіційні відвідини Франка (наприклад, новірічні привітання). Я не був добрим бесідником, але мусів часто виступати з промовами. Мені ніяково було слухати урочисті привітання і незаслужені похвали (при нагоді моїх ім'янин); я намагався лише виконувати свій обов'язок. Багато часу треба було віддати і Українському видавництву, в якому я був головою надзірної ради, і справам науки.

Не тут місце писати про многогранну працю УЦК, вона докладно й сумлінно представлена в праці Паньківського. До засягу нашої праці належало все громадське життя, а навіть дещо з «високої політики», якою керували німці; рівночасно ми мусіли зайнятися обороною нашого населення перед німцями. Ми розгорнули такі ділянки праці, які до війни були майже невідомі, у першу чергу з ділянки суспільної опіки: масову допомогу молоді середніх і високих шкіл (КОДУС), ми заклали десятки бурс (їх називали виховними інститутами), щоб уможливити фахову і загальну (гімназії) освіту якнайбільшій кількості молоді, сотні постійних (а не лише сезонних, як це було до війни) дитячих садків по селах і містах; постала масова організація «Виховні спільноти української молоді» і т. д. і т. д. У відділі культурної праці, що замінив колишню централю «Просвіти», ми ввели нові, більш доцільні методи. Ми намагалися активно реагувати на проблеми, які виринали перед нами: нести допомогу політичним в'язням, виселеним з військового полігону, голодуючим, робітникам, вивезеним до Німеччини, юнакам, яких примусово забирали до протилетунської оборони, тощо.

Наші методи праці були доволі відмінні від вживаних в Галичині до війни. Більшість з них ми вивчили вже в «старому» ГГ; деколи ми виходили з форм часів більшовицької окупації (наприклад, перебрали й перебудували інститути народної творчості і народної освіти). Для контакту з широкими колами

громадянства існували різні об'єднання праці, переважно на базі довоєнних самостійних товариств; ми творили для конкретних завдань різні секції, комісії; відбували численні з'їзди у Львові, Кракові і на провінції. Як у «малому» ГГ, так і тепер нам бракувало відповідальних людей до обсади в різних ділянках життя. Тому ми влаштовували різні фахові курси для підвищення кваліфікації вже працюючих людей і для підбору нових. В УЦК переважав молодий елемент.

Але, мабуть, вже забагато пишу про УЦК. І тому закінчу цей підрозділ згадкою про тих, з ким в'язала мене не лише спільна праця, але й особисті приятні зв'язки, що залишилися часто до сьогодні. На жаль, багато з них вже відійшли у вічність. Про деяких я вже писав. Не щастило моєму другові В. Глібовицькому; він переїхав до Львова, але за деякий час поліція безпеки не дозволила йому працювати на території Галичини; мабуть, їм не відповідав «націоналістичний католик». Василь Омелянович працював далі в УЦК в Кракові, згодом в Українському видавництві, але примусове обмеження його діяльності викликало в нього депресію, а далі й нервову хворобу. Також не міг працювати у Львові мій другий приятель — Дмитро Іванович Паліїв; з безділля в криницькому екзилі врятувала його створена дивізія «Галичина», в якій він відіграв велику роль. Моїми і д-ра Паньківського дорадниками були ред. Михайло Добрянський і д-р Мирон Коновалець, а з-поза УЦК — мої приятелі проф. Полянський і д-р Микола Шлемкевич. В організаційній діяльності працювали д-р Ценко, а згодом д-р Атанас Фіголь. У многогранній праці відділу Суспільної опіки найбільш жертвенно працював д-р Петро Саноцький (керманичем був о. Михайло Сопуляк). Відділом культурної праці керував мгр Михайло Кушнір; інститутом народної освіти — Степан Волинець, народної творчості — о. Северин Сапрун; у шкільних і молодечих справах, крім П. Ісаєва (він жив в Кракові), працювали проф. Зенон Зелений, проф. Северин Левицький, ентузіястка Пласту Кекілія Паліїв; студентськими справами і КОДУС-ом керував перш за все д-р Богдан Лончина, який деякий час був і моїм секретарем. Відділ фінансів вів інж. Омелян Тарнавський, його заступником був д-р Володимир Пушкар; господарського відділу пильнували Остап Котик-Степанович та інж. Петро Конюх. Видавництво у Кракові очолювали проф. Зілінський і д-р Ігор Федів; у Львівському відділі працювали Михайло Матчак, М. Шлемкевич, а також проф. Василь Сімович і проф. Іван Крип'якевич; редактором газети «Краківські

вісті», яка була півофіціозом УЦК, був мгр Михайло Хом'як. Всім їм я вдячний! І ще одна рефлексія: як на протязі цих воєнних часів змінилося і збільшилося коло моїх знайомих, моїх приятелів! І з цього погляду це зовсім новий період мого життя.

Наша й моя праця мали найкращі успіхи до літа 1943 року. Її вершком було створення дивізії «Галичина». З осені цього року прийшов період анархії, занепаду життя, а згодом друга більшовицька окупація. Але заки дійдемо до цих проблем, згадаю немаловажний епізод — мій меморіал до Франка у справі німецьких зловживань і мою участь у постанні дивізії «Галичина».

Як кожного року, так і в січні 1943, разом з кількома іншими колегами проводу УЦК, я склав новорічні привітання генерал-губернаторові Франкові. Було у звичаї підносити дарунок, цим разом був ним мистецький альбом у гуцульському стилі. На привітання Франк (йому товаришили кілька вищих урядовців) відповідав привітанням і подякою, а згодом доходило до неофіційної розмови, під час якої можна було щось від Франка «виторгувати». Цим разом Франк також відповів і подарував мені... скриньку з пляшками горілки. На цей нетактовний вчинок я вже хотів гарно подякувати і передати цей славний дарунок есесам з його прибічної охорони. Ми хвилину дивились один одному в очі, запанувала мовчанка, Франк легко почервонів і запитав: «А, може, вам, пане професоре, було б приємніше, якби я подарував вам мій портрет з дедикацією?» — «Це було б уже краще». Хвилина мовчанки, кілька слів пошепки з ад'ютантом, і Франк запросив нас на обід, під час якого мало відбутися вручення портрета. По обіді, крім Франка, були ще його заступник д-р Бюлер, шеф служби безпеки Гайм та ін. Під час розмови Франк обняв мене за плече і промовив: — «Бачите, як нарікали, що Галичину фюрер присєднав до моєї Генеральної Губернії, а тепер скажіть: де вам краще — у мене чи у тої падлюки (Швайнегунд) Коха (Франк мав на думці Еріха Коха, райхскомісара України)?» Я відповів дипломатично: — «Під вашими крилами нам краще». — «Але і в мене маєте труднощі, бо нанизу вашим людям німці роблять різні свинства». Я погодився і почав говорити про ці свинства. Тоді Франк попрохав, щоб я дав йому відповідні матеріяли на письмі.

Ми в УЦК зібрали солідний матеріял, і місяць пізніше я вислав листа (22 лютого 1943), в якому коротко представив погане становище та політичні перспективи українського населення в Генеральній Губернії. У сучасних умовах українці не є певні ні свого

життя, ні майна. Справа реприватизації до сьогодні не є управлінською. Нелюдська поведінка, дикий набір людей до праці, неузasadнені арешти і, вкінці, масові розстріли населення сьогодні не належать до дуже рідких явищ. Кожній з цих проблем присвячено окремий підрозділ з документацією в 17 додатках. Між іншим, подано списки розстріляних без суду осіб — найбільше на південній Холмщині.

Факти німецьких надуживань на терені Галичини були вже представлені губернаторові Вехтерові д-ром Паньківським. За масові розстріли українських селян на південній Холмщині, у районах, в яких діяло польське підпілля (польські селяни перед німцями втікали в ліси, українські до польських партизан не належали і залишалися в селі, і їх розстрілювала німецька поліція), ніс відповідальність жорстокий шеф поліції в Люблінській області О. Гльобочнік. Тому що заходи в Любліні і в Кракові («Ми не маємо впливу, може, Берлін допоможе») не помогли, я поїхав до Берліну й за посередництвом д-ра Миколи Сушка, керівника Української установи довір'я в Берліні, був прийнятий шефом гестапо ген. Г. Мюллером, якому вручив той самий меморіал, що й Франкові з поширенням фактів з Холмщини. Не забуду слів Мюллера: «Чи знаєте, хто я є? Я шеф гестапо на цілий світ». До приємних ці відвідини не належали. Але як наслідок — на Холмщині розстрілів якийсь час не було. У справі нових знущань над українським населенням на Холмщині у зв'язку з безглуздою німецькою акцією переселення на Білограйщині, Томашівщині та Грубешівщині я протестував перед Франком, і він визначив розмову на 3 серпня 1943 року, на яку викликав люблінського губернатора і після розмови дав йому доволі гострим тоном доручення в справі охорони майна й життя українців. Але в добу анархії, яка тоді щораз більше посилювалася, — це не помагало.

Мій меморіал до Франка і Мюллера попав у руки аліантів і був одним з актів обвинувачення у 1946 році на Нюрнберзькому процесі, а також у деяких дальших процесах.

*Українська дивізія **

Створення дивізії «Галичина» (найчастіше вживана назва «Українська дивізія», або «1 Дивізія Української Національної Армії») частинно пов'язано з моїм прізвищем. Як дійшло до

* Докладніше про це в моїй статті «Початки Української Дивізії „Галичина“».

постання дивізії? До створення дивізії в складі німецьких збройних сил існували недовгий час тільки невеликі й нечисленні українські з'єднання. У парамілітарних відділах вермахту і поліції служили сотні тисяч українців, але це були дрібні допоміжні формації під німецькою командою без ніякої політичної концепції, а навіть і без української назви. Ті німці, які розуміли, що не можна перемогти більшовиків без політичної концепції, сприятливої для українців та інших народів, що перебували під радянським ярмом, та без створення національних армій, не мали в той час ніякого впливу. Вони здобули деякий голос тільки після катастрофи під Сталінградом. Тоді дійшло до організації більших військових з'єднань: лотиського і естонського в рамках «Зброї СС». Реальна оцінка українсько-німецьких взаємин приводила до висновку, що розмови у справі творення української збройної формації можна вести лише в Генеральній Губернії. Отже 8 березня 1943 року я написав листа до генерал-губернатора Франка з проханням взяти заходів у справі створення добровільної української збройної формації на території Генеральної Губернії, яка разом з німцями воювала б проти більшовиків, і відбув на цю тему нараду з д-ром Льозакером, президентом відділу внутрішніх справ у Правлінні Генеральної Губернії, який розумів потребу українсько-німецької співпраці.

У той приблизно час, у березні, губернатор Галичини Вехтер виклопотав у Гімлера принципову згоду на створення в складі зброї СС дивізії «Галичина». Це був чималий політичний акт. Утворення великого українського з'єднання зміцнило роллю українців в Галичині; що більше, воно могло мати з часом вплив на зміну німецької політики у Райхскомісаріяті України. Покищо до концепції Вехтера (співпраці з українцями) вороже ставився райхскомісар України Еріх Кох і стримано Франк, тим більше, що дивізію організовано без його участі. Тому Вехтер мусів поводитися дуже обережно, і дивізія не могла мати назву «українська». Її відзнакою був галицький лев, а не тризуб. Вехтер вів розмови з німецькими колами на власну руку, не питаючи українців. Але його співробітник полк. Бізанц уже розповідав широко по Львову про «Дивізію» і вербував до неї людей. Грозила

«Вісті Братства кол. вояків ІУДУНА», чч. 2-4, Мюнхен, 1954; і в книзі В. Гайке «Історія Української Дивізії», яка саме тепер появилася як т. 188 Записок НТШ (у ній передруковано в скороченні й мою статтю з «Вістей»).

небезпека, що німці організуватимуть її без порозуміння з українським громадянством.

У такій ситуації я вирішив активно втрутитися в ці справи. 3. 04. 1943 я відбув довшу розмову з губернатором і д-ром Бауером і висловив волю організованого українського громадянства спільно з німцями боротися проти більшовиків, але рівночасно перестеріг, щоб німці не провадили в Галичині вербувальної акції без опертя на українську суспільність і без політичної бази. Внаслідок цих моїх зауваг розпочалася довша дискусія, яка довела до виміни думок, з одного боку, між мною і Вехтером і його співробітниками, а з другого — між мною і численними українськими громадянами.

Постало питання, чи нам солідаризуватися з творенням дивізії, чи це має бути тільки ініціативою німців. Думки були поділені: були застереження, що дивізія постає в час, коли доля Німеччини майже вирішена, що з творенням дивізії не пов'язані політичні зобов'язання з боку німців, що німцям не можна довіряти, а врешті — що існування дивізії утруднить наше становище в майбутньому щодо західних альянтів.

За активну участь українців в організації дивізії та за співвідповідальність українських кіл промовляли такі моменти: ми хотіли творити українську збройну силу і треба було використати вигідний час, урахувавши весь ризик. Дивізія «Галичина» постала б і без нас, але тоді український чинник не мав би впливу на її характер і на захист інтересів українського вояцтва. Дивізія скріплювала наш стан посідання в Галичині та могла його зміцнити і на інших українських землях. Тільки в складі німецьких збройних сил могло постати регулярне, добре вишколене і озброєне велике українське з'єднання, яке при сприятливій для нас ситуації могло стати зародком української національної армії, без якої не могла б існувати українська держава; можна було мати деяку надію, що цією сприятливою ситуацією буде хаос, що постане на українських землях після поразки німців. Завдяки дивізії українська справа виходила деякою мірою на міжнародну арену.

Під час переговорів з Вехтером виявилось, що його компетенції є обмежені й що багато від нього «виторгувати» не можна. Дивізія не могла носити загальноукраїнського характеру, а лише регіональний — галицький. Її український характер міг більше полягати в змісті, ніж у зовнішніх формах. Вехтер не міг давати українцям політичних гарантій і не міг за ними їздити до Берліну, бо і так не дістав би їх, а лише послабив би свою позицію і

справу дивізії. А втім, яку вартість мали б навіть якісь політичні гарантії з боку тих, що всі договори і пакти вважали за клаптик паперу?

У розмовах з Вехтером устійнено такі пункти: галицька військова формація мала б бути дивізією, її регіональний характер мав бути зазначений у назві «Дивізія Галичина», в однострої й відзнаках, дивізія підлягала «Зброї-СС», як і інші чужонаціональні більші військові з'єднання, набір мав бути добровільний (його поширено на всю Генеральну Губернію), релігійна опіка буде в руках українських духовників, речником дивізії перед українськими і німецькими колами мав бути УЦК. Рівночасно з актом проголошення дивізії з німецького боку, мав повстати також мій заклик до українського громадянства ставати в ряди дивізії. Набором до дивізії, опікою над вояком та його родиною і помічню в організації дивізії мала клопотатися Військова управа, членів якої номінуватиме губернатор Вехтер на мою пропозицію, при чому з огляду на вагу справи очолювати Військову управу маю я. Старшинський корпус мав бути мішаний — німецький і український. Ціла низка доволі важливих подробиць мала бути устійнена в найближчому часі. Також мало прийти принаймні до частинної політичної амністії (зокрема для членів ОУН).

Після розмови з Вехтером і Бауером я розпочав розмови з українськими громадянами, у першу чергу з комбатантами і членами проводу УЦК. Але першу розмову я відбув з найвищим для українців авторитетом — митрополитом Андреем, і почув з його уст: «Немає майже ціни, яку не треба б дати за створення української армії». Політичні середовища ставилися до справи дивізії позитивно або неутрально (обидва відлами ОУН). Очевидна річ, що справу дивізії обговорювали ми докладно з д-ром Паньківським.

Після згаданих розмов я міг у листі до губернатора Вехтера від 8 квітня остаточно його повідомити, що наша суспільність ставить позитивно до формування дивізії, хоча її регіональний характер зменшує значення цього акту. Рівночасно я подав проєкт організації Військової управи і список кандидатів та її членів. 15.04 відбулося перше засідання Військової управи, а згодом — крайова конференція голів комітетів і комбатантів. 28.04 відбувся урочистий акт проголошення дивізії з маніфестами губернатора Вехтера і генерал-губернатора Франка, якого заступав д-р Льозакер; того самого дня появилася моя відозва. В обох

маніфестах зазначалося про формування СС-стрілецької дивізії «Галичина» на принципі добровільності для боротьби з більшовиками, підкреслювалося правне зрівняння вояка дивізії і забезпечення їх родин нарівні з німецькими, а в кінці зазначалося, що релігійне підключення добровольцями буде в руках українських священників. Натомість в останню мить, без попереднього порозуміння з УЦК, помянено роллю УЦК як речника дивізії, а на чолі Військової управи поставлено полковника Бізанца. Все таки Військова управа працювала весь час у повній гармонії з проводом УЦК і всі важливіші рішення ухвалювано лише після взаємного узгодження. З різних вимог, поставлених українцями німецькій владі, вдалося реалізувати небагато. Попри постійні заходи у справі загальної політичної амнесії для українців, випущено в час формування дивізії лише коло 150 політичних в'язнів, у тому числі старшин з українського поліційного куреня 213.

На закінчення треба сказати, що ті українці, які доклали рук до організації дивізії, мали на меті виключно український інтерес. До справи дивізії підходили вони не так з сантиментом, як з холодним розрахунком. Може, не від речі буде згадати, що людиною, втаємниченою мною в усі справи дивізії, тим, хто мав пильнувати українського інтересу дивізії в згоді з німцями чи проти їх волі аж до зрівняння з ними зв'язку і переходу дивізії на бік західних альянтів включно, якби це було потрібне, — був незабутньої пам'яті сотник Дмитро Іванович Палів.

Тільки коротко згадаю події після 28.04.1943. До дивізії зголосилося бл. 80000 добровольців; покликано до військової служби бл. 15000. Перша група добровольців виїхала на вишкол 18 липня 1943 року; восени командиром дивізії призначено генерала Фріца Фрайтага. Існування дивізії кілька разів було під знаком запиту, особливо на початку 1944 року, коли був плян розбити її на поліційні полки, проти чого довелося гостро протестувати, а вдруге — після катастрофи під Бродами. Найвищі німецькі чинники мали постійне недовір'я до дивізії; останні тижні її існуванню загрожувало роззброєння. Світлим моментом було перетворення дивізії на Першу українську дивізію Української Національної Армії, хоч цей факт не мав більше практичного значення.

Чи українська дивізія виконала своє завдання? Так і ні! Ні, бо вона не мала змоги стати зародком справжньої армії. Так, бо вона увійшла в історію України разом з іншими українськими збройними формуціями: Українськими Січовими Стрільцями.

Армією Української Народної Республіки, Українською Галицькою Армією та Українською Повстанською Армією, в складі якої після катастрофи під Бродами опинилися сотні дивізійників. Врешті, на еміграції колишні вояки дивізії плекають добрі вояцькі традиції й реалізують їх у різних ділянках політичного і суспільного життя.

Від липня 1943 до липня 1944

Українські землі в Генеральній Губернії, зокрема Галичина, були, у порівнянні з рештою українських земель, окупованих німцями, а також з польською частиною Генеральної Губернії — оазою спокою. У час створення дивізії місцева німецька влада йшла українцям далеко на руку у низці т. зв. дрібних справ, які в практиці є так важливі для життя пересічного громадянина. Галичина перетворилася на рід німецько-українського кондомініюму. Але вже в той час були перші прояви нового грізного періоду. Німецька катастрофа під Сталінградом викликала на теренах, окупованих німцями, сумнів у їх перемозі, а в міру їх дальших неуспіхів — певність їх поразки. Разом з тим скріпився протинімецький рух опору, який набрав форм партизанського руху.

На території Галичини спокійні часи закінчилися після рейду більшовицької партизанської групи С. Ковпака у липні 1943 року. Неуспіхи німців у зустрічі з партизанами та їх нові поразки на фронтах відкрили їх слабкість. Ковпак залишив в Галичині своїх агентів, розбурхав пристрасті українців і поляків; дійшло до чимраз частіших актів взаємного терору між українцями, поляками і німцями; восени Українська Повстанська Армія — УПА — перенесла центр своїх дій з Волині до Галичини. Німецька поліція реагувала на вбивства поодиноких німців, грабунок державного майна, тощо масовим терором. Треба думати, що безглузді вбивства українцями поляків, поодиноких німців, навіть українців-латинників, не були інспіровані верхівкою бандерівської ОУН і УПА, радше вони не мали влади над своїми низами. На анархії, яка стала швидко ширитися, найбільше потерпіло сільське українське населення, яке часто платило подвійні контингенти (для німців і для різних партизан) і на шкірі якого найбільше карбувалися акти німецького терору.

Ми в УЦК закликали наших людей витримати на своїх постах у комітетах, не провокувати німців і пам'ятати, що протинімецька

акція допомагає більшовикам. Під впливом подій і наших прохань митрополит Андрей видав 10 серпня своє «Слово до громадянства», в якому плямував акти анархії, зокрема вбивства; в листопаді виступили українські католицькі владики з спільним посланням, а президія УЦК разом з керівниками українських легальних установ та об'єднань праці — з своїм зверненням до українського громадянства. Ми, з одного боку, відбули ряд конференцій з німецькою владою, якій ми дорікали, що вона своїми вчинками (надкуйвання адміністрації й поліції, невміння на час стримати рейд Ковпака тощо) спричинилася до анархії; з другого боку, д-р Паньківський, я й інші діячі УЦК прилюдно виступали в обороні правопорядку в усіх майже більших містах Галичини. Я не один раз підкреслював, що ніякий інший народ не поніс за останні 15 років таких жахливих втрат, як ми, українці (голод і радянський геноцид, втрати в час другої світової війни): — «Ми не можемо самі прикладати рук до нашого винищування, ми мусимо шанувати нашу кров і лише в справжній konieczності жертвувати її для батьківщини. Ми для України повинні в першій мірі жити! Якщо піде так далі, Україна залишиться лише географічним поняттям, без українських людей». Але всі ці слова перестороги й наші особисті виступи не мали великого значення.*

Ще більше втрат, ніж у Галичині, ми понесли на Холмщині й Підляшші, де, безперечно, під впливом більшовицьких агентів, дійшло до кривавих сутичок між українським і польським населенням. Діяли тут дві польські партизанські формації (Армія Крайова і Армія Людова), відносно слабо — УПА, але головне діяли неконтрольовані ніким льокальні загоны. На Грубешівщині спалено десятки сіл, загинуло кілька тисяч людей. Безперечно, до цього стану спричинилася й німецька влада з своїми безглуздими переселеннями поляків і українців.

Кінець такому станові, з якого, здавалося, не було виходу, принесла нова радянська окупація: в березні — Поділля і Покуття, у липні — решти західноукраїнських земель.

Як тривала в цих похмурих обставинах праця в УЦК і моя власна? Де можна було — ми намагалися працювати нормально, але цих теренів було чимраз менше. Більше, ніж давніше, треба було вдаватися до німецької влади, щоб рятувати життя наших

* Про ці сумні події докладніше пише Паньківський у книжці «Роки німецької окупації», стор. 266-290; з його міркуваннями я повнотою згідний.

людей (це не мало великих успіхів). Виникали нові проблеми: опіка над утікачами з Придніпрянщини й евакуація, оборона юнацтва протиповітряної служби, більша, ніж досі, опіка над робітниками в Райху, зв'язок з дивізією «Галичина». Наша праця була звернена передусім на оборону і плянову ліквідацію.

Уже влітку 1943 наплинули до Галичини, головне до Львова, утікачі з центральних і східних земель, які поступово окупували радянські війська. За дорученням влади вони мали переїздити до Німеччини, де грозила їм примусова праця на статусі «остарбайтерів». Велику частину утікачів вдалося нам таки затримати в Галичині і забезпечити їм правне становище, видаючи їм виказки УЦК. Чимало наших земляків з Наддніпрянщини змінили тепер прізвища і стали «уродженцями» Галичини; чимало з них залишилося у Львові, де ми їм допомагали приміщенням на працю в різних установах і влаштовували у наших гуртожитках. Тоді я пізнав низку визначних діячів культури з Харкова і Києва.

Найбільше рухливою була харківська група (т. зв. «організована громадськість») з проф. Василем Васильовичем Дубровським на чолі. Він фактично очолював комітет допомоги втікачам, який організував УЦК (формально Мирон Луцький). Наукові й мистецькі кола серед утікачів збагатили на короткий час львівське культурне життя. У Львові перебувала також група священників УАПЦ. Незабутнє враження справила на мене відслужена ними в березні 1944 року панахида по Т. Шевченку у просторій церкві Преображення Господнього, яку їм дав до диспозиції митрополит Андрей.

Евакуація галичан була заздалегідь нами підготована і частинно узгоджена з владою. Ми призначили евакуаційного комісара — З. Зеленого. Вершок евакуації припадав на березень. Ми скеровували утікачів головне на західню Бойківщину і Лемківщину, де вони зосередилися на Снянщині, але передусім у Криниці й околиці. Там ми примістили в першу чергу наших науковців (серед них близько 50 з Придніпрянщини), письменників, мистців. Головою станиці УЦК в Криниці став С. Волинець. Централією УЦК був тепер Краків, у Львові залишилася лише станиця УЦК під кермою д-ра Паньківського. Багато наших утікачів переїхало до Відня, де ми за згодою німецької влади організували наше друге представництво в Німеччині під кермою проф. Полянського.

Центрاليا в Кракові збільшила тепер число своїх співробітників. Т. зв. дорадником при губернаторі Краківської області став

замість д-ра В. Загайкевича директор В. Тимцюрак і відтяжив мене у зв'язках з владою. Ми відбули низку з'їздів комітетів Краківської і Люблінської областей та Заточинецьких комітетів, бо на їхній терен напливали утікачі; ми обговорювали також проблему дальшого «ісходу» на захід. У Криниці ми влаштували низку курсів.

Окремою ділянкою була охорона нашого юнацтва, покликано-го примусово німцями до служби у протилетунській обороні. Зроблено це без ніякого порозуміння з УЦК, підписано під деякими закликами до «добровільного» зголошення деяких членів Військової управи (у Любліні також д-ра Голейка) без їхньої згоди. За деякий час покликано до допоміжної служби дівчат. Проти цього виразного надуживання ми протестували (між іншим я написав доволі гострого листа до Правління генерального губернатора), але це не допомогло. Поставлені німцями (чи лише німцями?) ще раз перед доконанням фактом, ми старалися полегшити долю нашої молоді, і це нам у великій мірі вдалося. Найбільші заслуги мали на цьому відтинку наш уповноважений для українського юнацтва проф. Тимішг Білостоцький і проф. З. Зелений*).

Я відбув низку конференцій у справі культурної допомоги для українських робітників у Німеччині з представниками влади як у Берліні, так і в Німеччині. Висліди були назагал позитивні. У червні я був гостем дивізії в Нойгаммері на Долішньому Шлезьку, де вона кінчала свій вишкіл.

Львів відвідав я востаннє в кінці червня та попрощався з митрополитом Андреем та архієпископом Йосифом Сліпим.

* Див. книжку З. Зеленого «Українське юнацтво у вирі другої світової війни». Торонто, 1965.

МОЇ СПІВРОБІТНИКИ З ДОБИ УЦК

Гурт. Що це таке? В «Енциклопедії Українознавства» такого гасла нема, і я не згадую про щось таке в моїй книжці «Мені 70», а все таки *гурт* існував і діяв. Так я і мої приятелі називали кількох близьких мені осіб, які допомагали мені в 1942-45 роках порадами, але й конкретними діями у тих політичних справах, що падали на мене як голову Українського Центрального Комітету. Це був свого роду дорадчий орган, існування якого ми тримали мовчазно.

Ідея створення гурту виникла у Дмитра Палієва, який завжди шукав якоїсь політичної форми української діяльності. Про його плян я розмовляв з Василем Глібовицьким, і ми втрьох уклали склад гурту: Д. Паліїв запропонував діячів Фронту Національної Єдності — М. Шлемкевича (він і був, можна сказати, ідеологом гурту) і С. Волинця; В. Глібовицький — близького йому католіцького діяча М. Добрянського і свого племінника Омеляна Тарнавського, а я — Юрія Полянського. Згодом ми ще доповнили гурт двома особами — Романом Голодом й Атанасом Фіголем. Збиралися ми час від часу, коли поставала якась проблема, наприклад, справа «Дивізії» (у цьому ділі ми не всі були однозгідні; наставлення Глібовицького і Полянського було скорше неутральне, і відповідальність за це діло впала на мене). До гурту ми не запросили К. Паньківського, але члени гурту намагалися лагіднити деякі розходження між Паньківським і мною. Очевидна річ, що темою наших розмов були наставлення до німців, до ОУН, до анархії, яка виникла восени 1943 року, тощо. Для мене була найважливішою моральна підтримка для моїх дій.

Гурт діяв деякий час і по війні. Ми двічі сходилися в Мюнхені. З практичних справ ми давали напрямні для використання решти фінансів Українського видавництва — на видавничо-інформаційну працю, що її вів Микола Шлемкевич, на мої досліді по таборах і на допомогу при відновленні Українського Університету у Мюнхені.

Своїм співробітникам цієї доби (також і не приналежним до цього гурту) я й присвячую тут кілька сторінок.

Дмитро Іванович Паліїв (1896-1944) — визначний український політичний і військовий діяч та журналіст, один з організаторів листопадового перевороту в Галичині, діяч УВО, пізніше легальних галицьких партій, з 1933 очолював легальну націоналістичну організацію — Фронт національної єдності. Паліїв — талановитий обсерватор, пристрасний діяч, інколи надто великого значення надавав деяким фактам і подіям.

Ми познайомилися в кінці 1935 року під час виставки моїх карт України в Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові. Паліїв брав участь у дискусії після моєї доповіді і запросив мене відвідати редакцію органу Фронту національної єдності — «Українські вісті». Тоді ж я познайомився й з іншими діячами Фронту.

Ближче ми познайомилися щойно в кінці вересня 1939 року в Кракові, де опинився Дмитро Іванович після окупації Галичини більшовиками. Вибігаючи до Кракова, Паліїв припинив діяльність Фронту національної єдності, вважаючи, що в умовах німецької окупації на території Генеральної Губернії не можна вести незалежну українську політику. Незабаром він довідався, що в Кракові перебуває проф. Ганс Кох, колишній сотник УГА, згодом директор Інституту Східньої Європи, а тоді старшина німецької армії, придільений у штабі до групи розвідки «Абвер» як референт українських справ у армії. Дмитро Іванович відновив своє старе знайомство з проф. Кохом (ще з часів УГА), а той з свого боку допоміг Дмитрові Івановичеві влаштуватися, бо й взагалі допомагав українським утікачам і українському населенню в Генеральній Губернії. Але Паліїв відшукав у Кракові й мене. Як спостережливий обсерватор і політик, він бачив чималі мої можливості в новій німецькій дійсності: досить відомого ученого (також і в Німеччині), непоганого організатора науки, непартійного, місцевого.

Дмитро Іванович познайомив мене з проф. Кохом. Обидва ми (проф. Кох і я) уподобали один одного. На пропозицію проф. Коха я виготовив карти й статистику українського населення в Генеральній Губернії, він таки подбав про можливості моєї подорожі на Лемківщину і влаштував розмови з німецькою адміністрацією в справі українського шкільництва.

Але Дмитро знайшов й інших німців, які цікавилися українськими справами: д-ра Гайнріха Курца (референта українських культурних справ при Абвері) і д-ра Франца Арльта, який з кінця 1939 року став референтом справ населення в уряді генерал-

губернатора і цим самим контролював і діяльність українських громадських організацій.

Та Дмитро не міг постійно жити у Кракові, бо треба було знайти постійне приміщення і працю для себе і своєї родини, яка незабаром мала приїхати з Сянока. І тут нове відкриття: Дмитро вважав, що одним з осередків українського життя в Генеральній Губернії може стати чудовий курорт Криниця. Завдяки рекомендації проф. Коха Дмитро дістав цілковиту підтримку військової комендантури в Криниці і працю в управі курорту. За деякий час після перебрання владою більшості єврейських і колишніх польських пансіонів та підприємств Дмитро почав завідувати пансіонами та кількома економічними підприємствами, і це стало базою для нього і його родини (до Криниці приїхала дружина з дочкою і сестра Кекилія, або Цьопа) та для його політичних приятелів, діячів Фронту національної єдності. На початку листопада ми побачилися з Дмитром у Криниці, куди я приїхав для організації українського шкільництва і відбув збори нашого громадянства з Західньої Лемківщини. Тоді були чимало часу на розмови з Дмитром, і я від нього багато навчився. Невдовзі ми зустрілися знову у Кракові. Дмитра як політика надив центр, яким була не Криниця, а Краків. Тим часом проф. Кох виїхав з Криниці (він став членом німецької репатріаційної комісії у Львові), а в «Кохштелле» урядували полковник Бізанц, що став покищо неофіційним референтом українських справ у Генеральній Губернії, полковник Роман Сушко та проф. Теодор Оберлендер, який був уповноваженим німецької армії при українській військовій групі, що у вересні увійшла до Галичини разом з німецькою армією. Полковник Сушко і Дмитро Паліїв знали один про одно з діяльності в УВО, але згодом розійшлися: Сушко був діячем ОУН, Паліїв — Фронту національної єдності. Тоді зустрілися в Кракові і розмовляли, але симпатій один до одного не мали. Полковник Сушко, який мав до мене довір'я, говорив: «Вибачайте, пане професоре, дуже вибачайте, але цей Паліїв — це...» Вони розходилися в поглядах на організацію українського громадського життя в Генеральній Губернії, бо Сушко стояв за його централізацію у формі Українського національного об'єднання (УНО), яке було б фактично під контролем ОУН, але з нейтральною особою (мною) на чолі («прибудівка ОУН»), Дмитро відстоював концентрацію українських сил, але не під проводом ОУН. У цьому питанні ми розходилися, бо я вважав, що вплив ОУН на УНО

(згодом на УЦК) є природний з уваги на реальне формування сил. Ця різниця поглядів (вони загострилися в середині 1940 року) не вплинула на наші дружні² взаємини, які зміцнилися моїми відвідинами Криниці, приятню наших дочок тощо. На превеликий шаль, вони не могли виявитися в конкретній праці на громадському ґрунті, яку я очолював як провідник Українського Центрального Комітету.

З наших зустрічей пам'ятаю краківську восени 1940 року, на яку Дмитро запросив кільканадцять осіб. Читав тоді доповідь Микола Шлемкевич про відносини в Галичині під радянською окупацією.

Приятелі Дмитра і він сам зміцнювали українське життя на Криниччині, яке гуртувалося в Криницькому допомоговому комітеті, що його очолював довгий час сотник О. Навроцький. За передостанніх місяців німецько-радянської війни гурт цей очолював Дмитро і мав добрі успіхи у в'язненні німцям, які перебували на курорті в Криниці (серед них і високі службовці з Райху, також військові), українських проблем. Під керівництвом Миколи Шлемкевича вони опрацювали і помножили на циклостилї низку інформацій про Україну й російську політику. У передвоєнній атмосфері українська проблема була цікава. Треба ще додати, що при остаточній ліквідації Фронту національної єдності його членам Паліїв рекомендував включитися в працю Українського Центрального Комітету. У висліді чого ряд провідних постів в Українському Центральному Комітеті посіли діячі Фронту; всі персональні справи я обговорював з Дмитром Івановичем, і таким чином він мав вплив на політику Українського Центрального Комітету. Головними діячами Фронту національної єдності в Українському Центральному Комітеті були: М. Кушнір і С. Волинєць (відділ культурної праці); М. Шлемкевич (редактор Українського видавництва), недовгий час Ю. Крохмалюк (суспільна опіка). Щойно на провесні 1942 року в порозумінні з К. Паньківським я прохав Дмитра очолити Комітет допомоги голодуючим, що на той час, може, й було найголовнішою акцією УЦК. Дмитро погодився й приїхав до Львова. Ми опрацювали програму дії, зокрема переселення дітей з голодних повітів до «ситих», відбули ширшу нараду громадських установ і представників окремих округ. Акцією енергійно керував Дмитро Іванович. Але політична поліція (СД) повідомила д-ра К. Паньківського, що вона не погоджується на переїзд Палієва з Криниці до Львова. І Дмитро мусів

повернутися до Криниці. Таким чином він був до деякої міри конфінований у Криниці і позбавлений можливості не те що політичної, але й суто громадської діяльності. Поліція не дозволяла на будь-яку працю провідних націоналістів, хоч і не членів ОУН. Вона вважала, що акція націоналістів взагалі небезпечна для Німеччини. Така сама доля спіткала й католицького націоналіста Василя Глібовицького. Мабуть, для націонал-соціалістів були небезпечні з ідеологічного погляду всі інші вияви націоналізму, крім їхнього.

Хоч Дмитро був змушений постійно перебувати в Криниці, однак він час від часу міг відвідати і Львів (Краків його тоді не цікавив). Він став ентузіастом мого проєкту, щоб важливіші з політичного погляду проблеми, які треба було вирішувати провідникові Українського Центрального Комітету, обговорювати насамперед у малому неофіційному гурті. Такий гурт ми й створили, він діяв і після відходу Дмитра у вічність, і навіть після війни. До його складу, як сказано, входили: Д. Паліїв, М. Шлемкевич (його можна б назвати ідеологом гурту), С. Волинець, католицький націоналіст В. Глібовицький і споріднений з ним М. Добрянський, а також близькі до націоналізму: А. Фіголь і О. Тарнавський. Однак, певні деякі важливі проблеми я брав насамперед або повністю на власні плечі, зокрема творення дивізії.

З ескизу в криницькому безділлі, яке так гнобило Дмитра, врятувало його створення дивізії «Галичина». Від перших моїх розмов з губернатором Вехтером у справі дивізії Дмитро був ентузіастичний в усі її справи. Ми були обидва згодні, що дивізія може бути початком українських збройних сил, що тільки в дивізії можна здобути відповідний військовий вишкіл, що бажане мати контакт (але не мені) з українським збройним підпіллям (УПА). Лише з Дмитром я міг відкрито говорити про можливість такої ситуації, що дивізії треба зірвати зв'язок з німцями і перейти на бік західних альянтів. Чи така ситуація створиться і як її змайструвати, це мав би вирішувати Дмитро, бо він з самого початку ухвалив, що вступить добровільно до дивізії, хоч йому було вже 47 років і фізично він не був цілком здоровий. У дивізії був Дмитро, так би мовити, моїм неофіційним представником. Дмитро був ентузіастом дивізії, на мою думку, надто великим, він дещо однобічно ототожнював долю України з дивізією. Його ентузіазм виявився також у його статтях до преси, цей ентузіазм бачили німецькі

старшини дивізії та її командир генерал Фрайтаг, і це улегшило Дмитрові військову кар'єру.

А ось одна цікава подробиця з часів творення дивізії. У липні 1943 року я мав промовляти від імені Українського Центрального Комітету до першої групи добровольців зі Львова, що виїздили на вишкіл. За день перед тим поліція безпеки повідомила д-ра К. Паньківського, що на бажання правління Генеральної Губернії в Кракові не я маю промовляти, а д-р Паньківський. Його заходи в цій справі не допомогли. Коли про це довідався Дмитро, він висловив думку, що я на знак протесту, повинен відмовитися від посади провідника Українського Центрального Комітету і зголоситися добровольцем до дивізії. Я був іншої думки: не німці мене обрали на керівне становище і не на їхні руки я маю відмовлятися. А далі: може, така відмова була б приємна для деяких німецьких органів.

Всі важливі проблеми дивізії, які доводилося мені вирішувати, я обговорював з Дмитром. Спільно (звичайно, і з К. Паньківським) ми також підшукали членів Військової управи, до якої входили з діячів Фронту: С. Волинець, М. Кушнір, Ю. Крохмалюк.

Дмитро відбув армійський вишкіл і, повторюю, робив швидко кар'єру. Ми бачилися рідко, між іншим, раз у середині лютого 1943 року на похороні віце-губернатора Отто Бауера, якого убив більшовицький агент. Довші розмови я вів з Дмитром (це було наше останнє побачення) у травні 1944, коли відвідав дивізію у вишкільному таборі в Нойгаммері на Шлезьку і був гостем генерала Фрайтага. Дмитро був уже сотником і старшиною штабу (начальником персонального старшинського вишколу) і адьютантом генерала Фрайтага. На цьому посту він мав чималі впливи і ще більші можливості — в критичний час німецьких збройних сил.

Але не судилося. В липні 1943 радянське військо розбило дивізію під Бродами, і під час відступу загинув Дмитро Іванович. Намагання довідатися від дивізійників, в яких умовах загинув Дмитро, не дали результатів. Дехто його бачив під час відступу. А дехто припускав, що він загинув від німецької руки, бо забагато знав, а може, й плянував.

Постать Дмитра Івановича Палієва є світлою для колишніх членів дивізії і Братства дивізійників. А я вдячно його згадую по багатьох роках.

Микола Шлемкевич (1894-1966) — письменник, публіцист, журналіст і громадський та політичний діяч, блискучий промовець; мені дуже, дуже близький друг. Силуєта про Миколу Івановича Шлемкевича укладається мені дещо інакше, ніж інші: подаю його біографію на підставі його розповідей, згодом з досвіду наших спільних переживань та з нашого великого листування. Про своє минуле Микола любив оповідати, зокрема на наших спільних прогулянках у Брюховецьких лісах коло Львова, на моїх рідних лемківських «грунях» на Криниччині, у Відні й Мюнхені, в селі Авхкірх на Кавфбойренщині, у Баварії. Мабуть, зі всіх осіб, яким присвячую силуєти, він мені найближчий і світоглядово й особисто; він також мав чималий вплив на мене і на мої діла. Тут є й деякі повторення з того, що було сказане при паханіді по Миколі, що відбулася 26 лютого 1966 року в Мюнхені і була надрукована в «Сучасності» (березень 1966).

Микола Шлемкевич народився 2 січня 1894 року в селі Пилявій Бучацького повіту в Галичині, у священничій консервативній родині. Дитячі роки провів у селі Сновидові над Дністром. В його кімнаті у Львові висіла картина (чи не С. Гординського?), яка представляла красвид Сновидова. На першому пляні золоті соняшники, далі яр Дністра, а за ним, у синій далечині, Корнів, село мого батька і діда (так що ми і земляки...). За гімназійних часів Микола перейшов з «твердого» москвофільського табору до українського. Навчання у Віденському університеті перервала йому війна, а Сновидів попав під російську окупацію. На весні 1915 року російські «визволителі» заарештували Миколу Івановича і тягнули його етпами разом зі звичайними злочинцями на Сибір (до якого міста в північно-західному Сибіру — назви не пам'ятаю). Микола важко захворів, але земляки, здебільша багаті купці родом з України, йому допомогли. Микола, як добрий піяніст непогано заробляв на забавах і балях (про свій талант піяніста він не любив говорити) і мав різні полегшення (наприклад, дозвіл приватно жити).

Револуція 1917 року дозволила Миколі переїхати на Україну, тут, у Києві 1918-19 років, він пережив українську національну революцію, був секретарем редакції щоденника «Робітнича газета». Після захоплення Києва більшовиками переїхав на Звенигородщину й учителював у сільських школах, що йому допомогло пережити важкі часи громадянської війни й голоду.

По закінченні польсько-радянської війни Микола повернувся до рідного Сновидова. Незабаром, користаючися з допомоги свого

швагря, який був греко-католицьким парохом у США, поїхав продовжувати навчання у Віденському університеті, який закінчив 1926 року докторатом з філософії (тема «Сутність філософії») у професора Моріца Шліха. Ця праця під заголовком «Філософія» появилася у Львові 1934 року в «Збірнику Історично-філософичної свідції» Наукового Товариства ім. Шевченка (том 17) і була перевидана 1981 року під заголовком «Сутність філософії» як 191 том «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка» з великим вступом Олександра Кульчицького. Віденські студії поглибив Микола Шлемкевич у 1928-29 роках у Сорбонні, де й познайомився з низкою українських мистців. З 1926 року почав друкуватися в «Літературно-Науковому Віснику» у Львові на теми української філософії. Згодом появилися його враження з подорожі по Західній Європі.

У кінці 20-их років Микола Іванович повернувся до Галичини і жив переважно у рідному Сновидові та часто відвідував Львів. На той час припадає його шукання, як можна так висловитися, української істини, його публіцистичні праці, його роздуми на пасіці в Сновидові.

На початку 1930-их років Микола Іванович установив ближчі зв'язки з Дмитром Палієвим і його Фронтом національної єдності; став членом проводу Фронту й ідеологом т.зв. творчого націоналізму, засади якого викладав у редагованому ним двотижневику (з 1936 року кварталнику) «Перемога», а також в інших журналах і публікаціях Фронту. Між Палієвим і Шлемкевичем був виразний поділ ролей: перший був організатором, другий — ідеологом Фронту національної єдності. Статті й брошури Миколи Шлемкевича появлялися під псевдонімом Іванейко.

У Сновидові застала Миколу війна й радянська окупація. Він був мало рухливий і не скористався своєчасно з можливостей переїхати на Захід з допомогою німецької переселенчої комісії у Львові (правда, зі Сновидова нелегко було дістатися до Львова). Та Дмитро Паліїв мав і за часів радянської окупації деякі зв'язки з Миколою і наполягав, щоб той рятувався перед репресіями і втік: перейшов нелегально радянсько-німецький кордон. На весні 1940 року Микола разом зі своєю дружиною і дітьми перейшов ріку Сян, та німецька погранична сторожа не дозволила йому переїхати до Кракова і навіть готувалася завернути його на радянський бік. Про цю небезпеку вдалося Миколі повідомити Дмитра Палієва, який за посередництвом Романа Сушка та частинно й моїм, дістав

допомогу німецького військового штабу в Кракові (відділ «Абвер») і Микола Шлемкевич міг переїхати з родиною до Кракова.

Доти про Миколу Шлемкевича я чимало чув від Дмитра Палієва, який його високо цінував. Читав також деякі його статті. Тепер я його побачив у Кракові, на зборах невеликого гурту осіб, що їх запросив Дмитро Паліїв. Микола Шлемкевич розповів про ситуацію в Галичині під радянською окупацією. Його розповідь справила на мене враження не тільки своїм змістом, але й формою, спокоєм і тактом, голосом доповідача: Шлемкевич був «арбітер елеганційрум».

Після доповіді ми познайомилися з Миколою, але наше знайомство не поглибилось. Час від часу ми бачилися в Криничі, куди Микола переїхав з родиною під опікунчі крила Дмитра Палієва, інколи і в Кракові. Вже з початку нашого знайомства Микола цинив у мені моє наукове минуле, організаційний хист, мій тодішній пост і приязнь з Дмитром Палієвим; мені імпонувало в Миколі його широке знання, світогляд й ідеологія творчого націоналізму, речником якого він був.

До ближчого мого знайомства і співпраці з Миколою Івановичем дійшло восени 1941 року, коли Микола прийняв мою пропозицію стати головним редактором Львівського відділу Українського видавництва. Обидва ми з іншими членами дирекції устійнили нашу видавничу політику: ми мали нашими прибутками допомагати людям, культурним діячам, декому дати постійне зайняття, іншим видавати їхні твори або хоч купувати в них рукописи. Ми запросили до редакції таких учених, як історика І. Крип'якевича, мовознавця В. Сімовича, С. Гординського, фізика З. Храпливого й інших. Разом з І. Німчуком Микола давав напрямні єдиному в Генеральній Губернії українському журналові літератури, науки і мистецтва — місячникові «Наші дні». Микола Іванович читав десятки (а може, сотні) рукописів, які ми після пильної німецької цензури давали до друку, а інші зберігали на слушний час, але платили гонорари.

Я притягнув Миколу Івановича і до співпраці в Українському Центральному Комітеті, він став разом з Ю. Полянським членом дорадчої політичної ради УЦК, на якій обговорювано деякі проблеми, які мали б вирішувати президія і провідник УЦК. Важливіше було те, що Микола Іванович був членом і, можна сказати б, ідеологом нечисленного гурту осіб, в якому ми дискутували низку проблем і який брав частково моральну

відповідальність за справи, які я мусів вирішувати. Ініціатором гуртка, крім мене, був Дмитро Паліїв, який на його існування покладав великі (на мою думку, надто великі) надії. Можна б сказати, що «ідеологія гурта» була своєрідним виявом націоналізму в німецькій дійсності. Микола Іванович допомагав мені і в оформленні деяких моїх статей, закликів, промов, бож він був майстром слова.

Співпраця зблизила нас, і ми стали приятелями. Принагідно насмілюся сказати, що я мав назагал добру руку притягати людей до співпраці; дружба з ними творилася в конкретній щоденній роботі.

У зв'язку з першою евакуацією Львова ми перенесли редакцію Українського видавництва до Криниці, де знайшли приміщення (також на курорті в Жегестові) чимало українських діячів культури, серед них і науковці з Наддніпрянщини. Ними мали опікуватися Микола Іванович і Степан Волинець. У липні, з уваги на наближення фронту, українських втікачів переселено з Криниччини на підставі німецького договору з урядом тієї країни до Словаччини. До Криниці приїхав по них словацький евакуаційний потяг. На прощання з ними я приїхав до Криниці. Евакуаційний потяг уже стояв наготові. У ньому я знайшов і родину Шлемкевичів. Я запротестував: Українське видавництво мало переїхати до Відня, а ще важливіше: треба було зберегти наш центр. На мрії Миколи, що на Словаччині можна буде створити український осередок, я zareагував досить рішуче: переніс його клунки до авта, і ми разом поїхали до Кракова. За кілька днів родина Шлемкевичів переїхала до тимчасового осідку Українського Центрального Комітету в містечку Любени на Шлезьку, а пізніше, восени, до Відня, де тоді був осередок Українського видавництва, редакції «Краківських вістей» і представництва Українського Центрального Комітету та багатьох втікачів. Тут, у місті своїх «юних років», Микола залишався до весни 1945 року, до евакуації Відня. Тоді я кілька разів відвідував Відень і мав час на зустрічі з ним.

Пам'ятаю такий епізод. У приміщенні Українського видавництва було холодно, опалення не діяло, але наш видавничий ансамбль знайшов собі спосіб ogrівання: поїдати картковий хліб із швайцарськими сирками (з дарунків Міжнародного Червоного Хреста) і попивати самогон, куплений на чорному ринку у австрійських бауерів; наслідки — тепла й приємна атмосфера.

У квітні 1945 року ми знову побачилися на Кавфбойренщині в Баварії, в селах, призначених для поселення визначних українських утікачів. Ми жили поруч і часто бачилися. За того, дещо важкого для мене часу (українці не радо бачили «німецького колаборанта») наші розмови і прогулянки були мені якоюсь розрадою. Час від часу Микола їздив до Мюнхену, тоді найбільшого українського скупчення.

На весні 1947 року Шлемкевич переїхав до табору «Орлик» у Берхтесгадені, але мав і другу квартиру в Мюнхені. Тут він якоюсь мірою продовжував працю Українського видавництва: видавав циклоstileві збірки з характерним заголовком «Слова на дорогу» та журнал «Проблеми». Він був одним із кристалізаторів українського державного центру на еміграції як засобу об'єднати українців усіх українських земель з двох еміграцій. З цією метою він брав участь в утворенні нової політичної партії Українського національно-державного союзу (УНДС) і Української національної ради.

Я особисто ставився прихильно до цих акцій, але не брав у них активної участі, бо мене вабила організація українських наукових сил: відновлення Наукового Товариства ім. Шевченка і початок довготривалого діла — «Енциклопедії Українознавства». Ці мої починання схвалював Микола Іванович, і ми часто про них розмовляли. Однак, не було тоді установи, в якій ми конкретно співпрацювали б.

Невдовзі Шлемкевич виїхав до США. Пам'ятаю прощання з його родиною на залізничній станції під Мюнхеном. Стояв довгий потяг, який мав перевезти українських переселенців до збірного пункту, з якого вони мали їхати далі. Микола був бадьорий, повний надій на цю працю у великих скупченнях українців за океаном. Поруч з ним у вагоні сиділи Йосип Гірняк і його дружина О. Добровольська; їм, видно, було важко прощатися з Європою.

У США Шлемкевич оселився в місті Єлісабеті blisko Нью-Йорку. Мабуть, американський період був для нього часом найінтенсивнішої праці. Працю полегшувала йому дружина, яка взяла на себе головний тягар матеріального забезпечення. Там він розгорнув всебічну діяльність: політично-громадську, редакційну і видавничу, а передусім власне творчу. Був співзасновником Союзу

українських національних демократів (СУНД), завданням якого було підтримати державний центр Української Народної Республіки в екзилі; був ідеологом СУНД-у і дорадником президента УНР в екзилі С. Витвицького. На актуальні теми українського політичного і громадського життя Шлемкевич писав тоді сотні приватних листів. З 1953 року він почав їх писати у формі журналу «Листи до приятелів», але це не перешкоджало йому далі вести писані розмови з приятелями. «Листи» були незалежним власним органом Миколи Шлемкевича, в якому він критично обговорював панівні українські ідеологічні і політично-громадські течії. Поява «Листів» була й доказом організаційного хисту Шлемкевича: він мусів подбати про фінансування своєї дитини, сам був адміністратором. «Листи» були «покликом до людей, що хочуть і вміють незалежно думати, — створити суспільність духа понад моря, і гори, і ріки, що ділять нас сьогодні».

«Листи» появлялися у заснованому Шлемкевичем видавництві «Ключі». У цьому самому видавництві появилися й більші праці Шлемкевича: «Галичанство» (1958), «Вершки життя і творчости» (1958) та три томи спогадів Костя Паньківського. Ще перед тим появилася студія Шлемкевича «Загублена українська людина» (1954). На початку 1960-их років він заснував разом з Т. Лапичаком Український науково-публіцистичний інститут, метою якого було інформувати український загальний і міжнародну громадську думку про актуальні українські справи. У виданні його появилася праця Шлемкевича «За правду про Україну».

Микола Шлемкевич був, як виглядає з перспективи часу, насамперед учителем — учителем у тому доброму значенні цього слова, в якому ми прикладаємо його до Григорія Сковороди. Уже за часів війни Микола Шлемкевич шукав, знаходив і пропагував ідею українського правопорядку і синтези, шукав шляхів, як вивести загублену українську людину з хаосу й розкладу, в які її штовхає еміграція, — на чисті води. І всюди, де він був, горнулися до нього його учні, а він для кожного мав тепле слово і пораду...

Після виїзду Шлемкевича до США засобом нашого зв'язку були листи, в яких, крім загальних проблем, ми інформували один одного про справи нашої праці. Це понад сотню листів. Було б добре їх зберегти, а навіть видати друком, може, з іншим листуванням Шлемкевича. Особисто ми бачилися під час моїх

подорожей до США восени 1957 і в 1963 році, коли я пробув там понад півроку в справах «Енциклопедії Українознавства».

Виразно стоїть мені перед очима наша перша зустріч в Нью-Йорку. Микола вітав мене в аеропорту і влаштував у гарному готелі, де на кілька днів була моя резиденція. Звичайно, за кілька днів мені треба було перейти на дуже скромну квартиру до доброго знайомого на Давнтавні. З Шлемкевичем і його родиною ми зустрічалися в його хаті в Єлісабет і в «Його» каварні в Нью-Йорку.

Не було в нас обох за його американського періоду спільного верстату праці, яким колись було Українське видавництво, але не бракувало і конкретної співпраці. Я друкувався в «Листах до приятелів»; з його боку важлива була допомога у редагуванні «Енциклопедії Українознавства»; порадами, рецензіями на деякі гасла, підшукуванню авторів, інформацією про нашу працю в «Листах»; врешті, він допомагав збирати кошти на «Енциклопедію Українознавства». У «Листах до приятелів» ми обидва обговорювали церковні проблеми. Я критично висловився про ролі Української Католицької церкви в США і більшості її духовенства. Це викликало протести, організовані Філядельфійською консисторією, на що я відповів статтею в «Листах». Микола боронив мене у статті «Оборона святині». Так дійшло до нашого зудару з функціонерами Української Католицької Церкви.

У новорічному листі 1966 року Микола писав, що минулий рік був найтяжчий для нього: на початку 1965 року померла його дружина, а сам він хворів, проте мав надію, що 1966 рік буде кращий для нього. Та не судилося. Уже в третьому листі він скаржився на хворобу, а в постскрипті навіть додав: «Дорогий Володимире Михайловичу, чи я ще буду людиною?». 14 лютого він відійшов у вічність...

Приятелі Миколи Шлемкевича вирішили продовжувати його діло — «Листи до приятелів». Появилось їх кілька чисел, але незабаром вони завмерли; не через брак фінансових засобів, через брак редактора. «Листи до приятелів» були ділом Миколи Шлемкевича; наступника йому не знайшлося...

Один з наших спільних приятелів після відходу Миколи писав, що Микола об'єднував у собі гармонійно багато талантів: був мислителем і науковцем, був поетом, хоч не писав віршів, жив громадсько-політичними справами і разом з цим був одним з найважливіших українців на еміграції.

Василь Омелянович Глібовицький (1904- ?) — український католицький діяч у Галичині, журналіст, організатор молоді. Про свою працю в Галичині і своє життя він часто мені оповідав і про це я дещо тут скажу.

Василь Омелянович походив зі старої священничої родини і був споріднений з деякими відомими українцями, як Богдан Лепкий, Зенон Кузеля тощо. Закінчив богословські студії в Греко-католицькій духовній семінарії у Львові і поглибив їх (за вказівками митр. А. Шептицького) у Мюнхені; додатково студював журналістику. По поверненні до Львова не висвятився на священника, але й не одружився (те саме зробили й кілька його приятелів); таким чином «статус» його був неясний. Пояснював мені Василь так, що як священник він був би змушений до слухняності, як світський — міг дивитися і писати «критично про відносини в нашій церкві і цим способом їй допомагати». Світогляд Василя можна схарактеризувати так: католицький націоналіст, девізою якого було «Бог і вітчизна». Він був організатором, а згодом очолював католицьку молодіжну організацію «Орли», редагував її ідеологічний журнал тієї ж назви, також був одним з організаторів релігійно-національного свята «Українська молодь Христові» (8.06. 1933).

Про діяльність Василя я дещо чув і знав, але пізнав його щойно в листопаді 1933 у Кракові. Перед окупацією Галичини радянським військом Василь і його однодумці подалися за Сян й оселилися в Ярославі. Головне завдяки Василеві Глібовицькому тут постав досить сильний місцевий комітет, найкращий у всій Генеральній Губернії. Глібовицький приїздив до Кракова для орієнтації в політичній ситуації вже в жовтні, а в середині листопада, на з'їзді представників головних українських комітетів, Василь Омелянович був представником Посяння. Це головне завдяки йому об'єднано меморіяли різних комітетів до генерал-губернатора Франка в один і відповідно їх оформлено. Василь брав участь у зустрічі української делегації з Франком (її речниками були полк. Сушко і я). Від часу, коли я почав очолювати українські центральні в Генеральній Губернії, Василь Глібовицький досить часто мене відвідував; ми бачилися також на спільних конференціях: на культурно-освітньому з'їзді у Кракові (березень 1940) і з'їзді всіх комітетів (15 квітня 1940), на якому за пропозицією Василя Глібовицького затверджено одностайно вже попередній вибір мене на провідника централі в Генеральній Губернії. Врешті ми бачилися на з'їзді комітетів з

Краківської області в липні 1941 року. На цих з'їздах брав слово Василь (і мені імпонували його виступи). Ми вели з ним розмови, і я навчився високо цінувати моральну поставу Василя, його ціловитість і працьовитість. Мене не лякали пересторога перед «езуїтом» (а втім, це була доброзичлива пересторога полк. Сушка), «чорним духом» тощо. Влітку 1940, після остаточного оформлення УЦК, Василь Глібовицький посів чільний пост ділового керівника і мого заступника. В особі Василя Омеляновича я знайшов не тільки найближчого співробітника, але й відданого мені друга.

Період від літа 1940 до літа 1941 років був часом найінтенсивнішої і найуспішнішої праці Українського Центрального Комітету. Фактично керівництво Українським Центральним Комітетом було в руках: моїх, Василя Глібовицького й Атанаса Мілянчика, який керував відділом господарських справ. Василь, у порозумінні зі мною, керував всіма справами; безпосередньо його цікавили проблеми студентської молоді, преси й зв'язку з територією Генеральної Губернії. Він оформлював різні меморандуми до влади, відозви, навіть мої заклики до громадянства і нечисленні статті в пресі. Він підготував конференцію з генерал-губернатором Г. Франком і великий меморандум української національної групи в Генеральній Губернії, брав участь у різних неофіційних, але важливих розмовах (наприклад, з полковником А. Мельником у Берліні).

Доброю (хоч не завжди) прикметою Василя Омеляновича було те, що він до праці в УЦК притягав близьких йому ідеологічно й особисто людей. Деякі з них посіли й високі пости: це був керівник кількох справ П. Ісаїв, член президії Українського Центрального Комітету М. Добрянський; Р. Данилевич — уповноважений у справі полонених і референт відділу організаційних справ; з 1942 року — референт фінансових справ О. Тарнавський; всі вони працювали дуже віддано і в приязні зі мною.

Після окупації Львова німцями Василь Омелянович поїхав зі мною до Львова. Тут він віддав пошану митрополитові А. Шептицькому, побачив свою маму і родичів, своїх ідеологічних і особистих друзів. Ми разом вирішували проблему співпраці УЦК і його проводу з Українською національною радою та її генеральним секретарем К. Паньківським — згодом головою Крайового комітету. Разом (усі троє) ми відбули в кінці вересня подорож до Києва, що й зміцнило наші особисті зв'язки. З вересня 1941 року Василь Омелянович перебував переважно у Львові. Таким чином у

проводі УЦК стояли три особи: К. Паньківський, В. Глібовицький і я. Поділ функцій між двома першими не був ясний, і не зовсім ясною була позиція Василя. Очоловав цей трикутник я, а Василь посів третє місце. Але коли Кость Паньківський визнавав мою супрематію, то в деякій мірі він уважав зайвою присутність Василя Омеляновича у Львові. Проте ми оминали ці труднощі. Тут треба ще додати про деяку світоглядovu різницю між обома моїми заступниками: К. Паньківський — поступовий демократ, а Василь Глібовицький — католицький націоналіст.

Ситуація Василя ускладнилася в середині 1942 року, коли німецька влада в листі до мене поставила вимогу, щоб у Кракові завжди перебував один член президії Українського Центрального Комітету. Практично йшлося про Василя Глібовицького. І з цим ми мусіли погодитися. До речі, поліція безпеки (СД) дивилася кривим оком на Василя як на діяча католицького руху, який не відповідав ідеології націонал-соціалізму.

Влітку 1943 Василь був змушений перебувати в Кракові, а за деякий час навіть прохати про кожноразовий дозвіл поїхати до Львова. Але Василь влаштував це у Львові і в Галичині святкове відзначення мого дня — дня св. Володимира. В міркуваннях Василя і в його персональній політиці треба було творити в моїй особі якийсь культ «провідника», що не було мені приємне, але я був поставлений перед доконаним фактом. У день св. Володимира мене вітали делегації з промовама, появились статті в пресі. Повторюю — це не було мені миле.

Дальша доля Василя була подібна до долі Дмитра Палієва — він жив в екзилі в Кракові. Тоді вже він не мав змоги розгорнути ширшу діяльність. Праці в Кракові не було багато. Василь її шукав; серед іншого поглибив свій вплив на редакцію «Краківських вістей» (але тут можливості не були великі з уваги на німецьку цензуру) й Українське видавництво, на студентські справи (КОДУС), створив інформативний відділ для збирання на терені громадської думки про працю Українського Центрального Комітету, про події на рідних землях, відшукав статті про українські проблеми в німецьких журналах тощо. В інформативному відділі працювали Лідія Бурачинська і Б. Лепкий. У Кракові ми мали більше часу на розмови, коли я там перебував. Василь заприятелював з моєю мамою; ми жили поруч. Мама — переконана католичка, скаржилася навіть Василеві, що її син релігійно досить індиферентний. Я познайомив Василя з моїм двоюрідним братом, істориком і

соціологом Казіміром Добровольським, і вони вели розмови на різні соціологічні теми. Мені було приємно, коли Казік казав: «Влодзюно, ти маєш розумного і світлого друга».

Але це не виповнювало життя Василя: адже важливі українські проблеми проходили повз нього. До них належала і справа дивізії, про яку я його міг тільки інформувати (він ставився до створення дивізії досить скептично).

З тих часів добрий спогад: друге, але скромне і щире відзначення дня св. Володимира 1943 року. Василь запросив мене на малу прогулянку в гори Бескиду (група Горце). Ми поїхали до міста Нового Торгу і зійшли на вершок Трубача, з якого було видно широку панораму могутніх Татр. І плинули спогади... Вперше я був у Горцях 1918 року, згодом 1921, коли збирав матеріали до пастушого життя, і знову 1925 року, щоб їх доповнити, врешті десь з українськими студентами з Кракова — початок нашої прогулянки по Лемківщині. А на вершку Трубача я одержав від Василя оригінальний (цінний під час війни) подарунок: буханець хліба (святого хліба).

Незабаром знову збільшився німецький натиск на Василя: йому закидали, що він без згоди влади поїхав до Галичини. Я (також і Кость Паньківський) не мали змоги боронити Василя, і я запитав німецьку адміністрацію в службі безпеки: — «А чи маєте щось проти праці Василя Глібовицького в Українському видавництві?» — «Ні, не маємо», — була відповідь. Так Василь почав працювати в Українському видавництві.

Але на той час він уже був інший. Векзили він нервово захворів. Першим виявом хвороби було чергування між надмірною (але не систематичною) працею і безділлям (таке траплялося і з деякими іншими членами його родини).

Восени 1944 року ми евакуювали Українське видавництво до Відня, й тоді туди ж поїхав Василь. Я довго його не бачив, чув лише, що він деякий час лікувався у Відні, у клініці для нервово хворих. Під кінець війни Василь і його родина переїхали разом з Українським видавництвом до сіл Кавфбойренщини в Баварії, до села Авхкірху. На це вплинули й нові умови життя. Василь та інші його приятелі (наприклад, Роман Данилевич) часто їздили до Мюнхену і там мали свої квартири. До Мюнхену і я їздив, і ми всі там бачилися (і навіть робили сходини гурту). Мюнхен був для Василя містом «юних днів» з 1920-их років; він тоді відновив зв'язки з деякими католицькими (зокрема єзуїтами) діячами, познайомив і мене з

ними. Разом з Р. Данилевичем вони відновили Товариство українських студентів «Обнова». На відміну від 1939-44 років ми не працювали в одній установі, але підтримували дружні зв'язки. Влітку 1946 року ми відновили традицію гірських прогулянок: пішли в Альпи в околицях міста Оберстдорф. У кінці того року психічний стан Василя погіршився; у нього виникла і проблема (зовсім нереальна) одруження. У 1947 році він перебував на лікуванні в клініці для нервово хворих у Мюнхені. Мав там окрему кімнату, але завжди хтось з його приятелів у нього ночував (серед інших і я). І тут трагічне: цей віруючий і практикуючий католик втратив віру, бо Бог його покарав такою хворобою. Глібовицький навіть думав про самогубство.

А далі фінал. Одного дня (початок літа 1948 року) Василя відвідала його знайома (чи навіть родичка) — студентка. Коли вона з ним прощалася, Василь запропонував, що відведе її до трамвайної зупинки. Вони разом вийшли, швайцар випустив Василя, бо думав, що вони обоє ідуть на прогулянку. Але Василь до клініки вже не повернувся. Ми довідалися від його родички, що він відвів її до зупинки і попрощався з нею... І це був останній слід. Розшуки родини (на додаток і поліції) не дали ніяких наслідків.

Ми — приятелі Василя, висунули таку гіпотезу (підставою були розмови з ним), що Василь почував себе винним, бо не залишився на рідних землях. Залишилися всі владики, майже всі священики і вірні, а він, український католицький діяч, живе спокійно на еміграції. Й він вирішив цю помилку поправити — повернутися додому. Його психічний стан дав йому сили й спритності перейти кордон (тричі!) і повернутися до Галичини. І далі арешт і якесь заслання. Ми — і я особисто — маємо підстави після розмови з високопоставленою особою, що наші прогнози були правильні: Василь мав загинути в одному з таборів у Заплярї...

Юрій Полянський — геолог і геоморфолог, педагог, діяч НТШ, професор високих шкіл у Львові й Буенос-Айресі.

Деякі статті Юрія я читав у Кракові, але пізнав його особисто щойно в червні 1927 року під час II Конгресу слов'янських географів й етнографів, який відбувався в Польщі. У програмі конгресу припадав один день на наради у Львові й оглядини міста. Одна з груп учасників конгресу мала відвідати й українські установи — насамперед Наукове Товариство ім. Шевченка. Звичайно, в цій групі був і я, серед інших познайомившись тоді з професором

К. Студинським (він запросив мене на засідання НТШ, на якому він звітував про подорож до Києва й Харкова) та Юрієм Полянським. Я прохав Полянського дати мені деякі інформації в справі літератури до географії Східної Європи, зокрема України. Справа в тому, що мій професор Л. Савіцький радив мені (це була, правда, більш ніж порада) тему моєї габілітації звзунти до антропогеографії Східної Європи (це буде зручніше, — казав він, — з уваги на мою національність, а може, і можливість праці в якомусь науковому закладі). А коли я признався, що покищо не дуже визнаюся на географії Східної Європи (моя тематика Карпати), розумно сказав мені професор: «То вчіться». Від Юрія я одержав на швидку руч кілька порад та інформацій; тим більше, що в бібліотеці НТШ є копальня матеріялів до географії Східної Європи, зокрема до географії Української РСР (бібліотека НТШ одержувала з України всі нові видання, які там появлялися). Я навіть побував у бібліотеці разом з Юрієм; він мене й рекомендував бібліотекареві Володимирові Дорошенкові, і ми умовилися, що в кінці червня (по закінченні роботи в школі) приїду на деякий час до Львова.

Так і зроблено. Я знайшов багат матеріялу, серед іншого всю статистику, яка стосувалася радянської України. Але незабаром бібліотеку закрито на вакації, і я позичив на реверси Юрія (він був дійсним членом НТШ і міг позичати книжки додому) добрий десяток книжок і виїхав зі Львова з важко наповненим наплечником. Під час перебування у Львові я відвідав і мого приятеля Юзя Вонсовіча і Географічний інститут університету, який очолював відомий польський географ Е. Ромер, та бібліотеку інституту. Це були «географічні тижні» і початок мого самонавчання в ділянці географії й демографії Східної Європи, зокрема України. Відтоді я час від часу приїжджав до Львова, але частіше я там бував з осені 1928 року — по закінченні процесів, пов'язаних з моєю габілітацією (червень 1928). Я офіційно став географом України, а згодом й українським географом. Нелегке завдання. Його полегшив Юрій й інші львівські географи. З Юрієм ми швидко потоваришували (також з його дружиною панєю Марією), і я був частим гостем в їх гостинній хаті, яка містилася в будинку НТШ, часто зупинявся в них. Юрій і Марія (ще інакше Ноця) були зіграною вродливою парою. Мій приятель Юзьо Вонсовіч казав про них (у перекладі): «Це вродлива пара, коли вони йдуть під руку Ринком і Руською вулицею, перехожі оглядаються на них».

Юрцьо був на вісім років старший за мене. Студії почав ще до війни, ходив на виклади доцента Степана Рудницького у Львівському університеті, але годі назвати Юрка учнем Рудницького. Під час війни був старшиною австрійської артилерії й УГА (з усмішкою говорив, що обстрілював дім своїх родичів у Львові), по війні був одним з визначніших діячів Української військової організації. Але незабаром від УВО і від політики відійшов і присвятився педагогічній і науковій праці. Закінчив студії (докторат здобув значно пізніше за мене) у професора геології при Львівському університеті. На хліб насущний заробляв, як і я, гімназійним учителем, а весь вільний час присвячував науковій роботі. Його праці стосувалися головне Поділля, інколи й Полісся, і були вислідом теренових студій над четвертинним періодом: це на пограниччі геології, геоморфології й археології. Юрій мав інтуїцію відтворити минуле нашої землі: бачити її так, як вона виглядала сотні тисяч років тому. Ця інтуїція допомогла Юркові поставити по роках пізніше гіпотезу генези антів. Юрій любив природу. Одного разу він мені говорив: «Знаєш, Влодзю, я інколи ранком іду на Високий замок (лісопарк поблизу будинків НТШ), а там пташки співають, і я з ними розмовляю, а навіть розмовляю з деревами і з квітами». Такий був Юрко.

Бувши дійсним членом НТШ і директором його Природничого музею, він подбав, щоб і я також став дійсним членом НТШ (з 1930), висунув мене в український науковий світ і віддав перше місце в нашому «маленькому українському географічному світі». Ми разом заснували Географічну комісію й видали (на жаль, лише один) збірник її праць. Я брав участь у першому з'їзді українських географів у Львові і влаштував при допомозі Юрія й інших виставку географічних карт України (1933).

Наша співпраця — це участь Юрія в праці над моїм «Атласом України» і «Географією України», його геологічна карта і добрий нарис про геологію України (по багатьох роках він дав нове видання цієї карти і нові нариси геології в «Енциклопедії Українознавства» як українською мовою, так і англійською).

Юрій був добрим педагогом, ціненим учнями (їм імпонувало минуле Юрія і його знання), колегами і шкільною владою. Тому польська кураторія запропонувала йому стати шкільним візитатором. Юрій цю пропозицію прийняв і став паном візитатором (а Ноця пані візитаторовою), що в галицькому маленькому світі було

чималим досягненням. Але наукова праця Юрія тоді занепала: як візитатор він не мав часу, який мав дотепер як учитель.

До моїх плянів створити Інститут національних дослідів при НТШ Юрій ставився позитивно, але в них не допомагав. Можливо, що він і вважав, що «у війні з польським світом» я пішов надто далеко. Останній раз перед вибухом війни ми бачилися влітку 1939 року.

Після приєднання Західньої України і Львова до Української РСР і українізації Львівського університету Юрій став звичайним професором фізичної географії й директором Географічного інституту. Разом з цим він став до деякої міри шефом польських географів: Ціргоффера, Чижевського, а навіть Ромера, звичайно також мого приятеля Юзя Вонсовіча. Оповідав мені Юрій про добрі зв'язки з геологами з Києва і Харкова, які високо цінували його праці. Натомість покищо не мав ні Юрій, ні інші львівські учені можливостей публікації своїх праць і статей.

Життя Юрія Полянського зазнало ґрунтовних змін, коли Львів захопили німці. Гурт націоналістів, який прийшов до Львова разом з німецьким військом, висунув Юрія на пост посади міста Львова, що й прийняла до відома німецька військова влада (за порадою професора Ганса Коха, сотника німецької армії, який працював у штабі). Про ці дані розповідав мені докладно Юрій, до якого я заїхав під кінець першого тижня німецької влади. Я Юрія інформував про відносини в Генеральній Губернії, про Український Центральний Комітет і політику німців, про моє життя. Про українське життя я оповідав також (звичайно, обережно) гуртові громадян, яких Юрій запросив (зустріч відбулася в приміщенні управи міста).

Більшість галицьких провідних осіб, також і Юрій, дивилися на українське майбутнє під німецькою окупацією скорше позитивно: вірили в якусь обмежену самостійність. Я в розмовах з Юрієм бачив політичне майбутнє українців Галичини з певними застереженнями. Покищо Юрій мав великі і важкі обов'язки як посади міста, про що й оповідав мені. Львів, як обласне місто, був осідком, крім обласного управління, десятка обласних установ, насамперед економічних. Начальство цих установ, яке становили виключно «радянські люди», все виїхало. Їх місце мусіли зайняти нові — свої. Але фахівців було важко підшукати. І Юрій, як це він мені казав, призначав «дєсятки своїх»; вони, а скорше Юрій, відповідали за

майно сотень мільйонів карбованців. І якось, говорив Юрій, — пішло...

Після перебрання державного майна німецькою цивільною владою все «українське» діловодство і всі рахунки були в порядку. Юрій не мав змоги активізуватися в українському політичному житті, хоч і входив до складу Української національної ради.

Передача Гітлером Галичини до складу Генеральної Губернії була для Юрія несподіванкою, і то прикрою, бо як посадник міста він мусів брати участь в урочистому акті передачі влади в руки генерал-губернатора Франка і класти йому, так би мовити, «золоті ключі» міста Львова. Я був у кращій ситуації: перебував у Львові як приватна особа і перед приїздом Франка до Львова міг спокійно вийхати, а Юрій цього зробити не міг.

Разом з оформленням під німцями поодиноких ділянок адміністрації прийшло й до оформлення шкільної адміністрації: Юрія запрошено до співпраці, і він, можна б сказати, повернувся на старе місце в польській кураторії. На цьому посту він тісно співпрацював зі шкільним відділом Українського Центрального Комітету, разом вони опрацювали плян обсади директорів середніх шкіл, який згодом ухвалила німецька влада. Я прохав поради Юрія в різних складніших проблемах. Серед іншого він чимало допоміг у налагодженні добрих відносин і співпраці між мною і К. Паньківським, входив до складу так званої адміністративної ради УЦК і *гурту*, що складався з десятка осіб, які мали допомагати і перебирати бодай часткову відповідальність за «політику» УЦК і мою. Натомість Юрко не давав мені поради у справі творення дивізії і не входив до складу Військової управи. Я прохав Юрія увійти до складу надзірної ради Українського видавництва й управи Комітету допомоги студентству — КОДУС, Об'єднання наукових працівників тощо.

Минули місяці, і радянські війська наблизилися до Львова. Німецька влада евакуювала більшість своїх установ за першої евакуації на весні 1943 року, серед інших також шкільну адміністрацію. Тоді вийхав зі Львова до Кракова і Юрій з дружиною та дочкою Іриною. Трудно їм було залишати своє місто. У Кракові, в скромній квартирі, казала при мені Ноця: «Раз ти, Юрку, не питав моєї поради і став бюргермайстром у Львові, і тепер знаєш: замість бути професором Львівського університету, ти — на еміграції. І що далі?» Але Юрко вже мав перспективу на «що далі», та про це згодом. Я прохав Юрія, щоб він очолив представництво

Українського Центрального Комітету у Відні, і він погодився. Урядова у будинку однієї віденської ратуші, опікувався, як можна було, тисячами наших земляків, що наїхали з Галичини, співпрацював в Українському видавництві і в КоДУСі. Самозрозуміло, ми часто бачилися (я в ті місяці був у роз'їздах між Краковом і Львовом, Прагою і Віднем). У квітні 1945 року Юрій переїхав до Баварії до сіл на Кавфбойренщині, у яких, за моїми заходами, були приділені на тимчасове поселення квартири на 60 родин «проміментних українців». На мою пропозицію стати професором географії в Українському Вільному Університеті, діяльність якого відновлено у Мюнхені, він відповів позитивно і також викладав у так званому університеті УНРРА в Мюнхені. Обидва ми подбали, щоб наші молодші колеги — кліматолог І.Тесля і картограф М.Кулицький — стали докторами географії УВУ. Ми часто бачилися і в Мюнхені (там Юрій мав свою другу квартиру, і я в ній якийсь час жив), і в Авахкірху на Кавфбойренщині.

До моїх заходів у справі відновлення діяльності Наукового Товариства ім. Шевченка Юрій ставився прихильно (підписав і мій заклик до наших колег — дійсних членів НТШ), але не брав у них активної участі. Він не зміг узяти участь і в загальних зборах НТШ в Мюнхені, бо вже виїздив до Аргентини. Це була перша ланка реалізації намагає Юрія знайти нове місце поселення. Справа в тому, що рідний брат Юрія працював в адміністрації Геологічної служби Аргентини і подбав, щоб Юрій одержав візу для себе та родини і влаштувався згодом в Аргентині. Переходовою станцією по дорозі до Аргентини була для родини Полянських Швейцарія. У розмовах зі мною Юрій висловив погляд на відносини українців-емігрантів до країн нового поселення: «Ми мали б почувати себе не емігрантами, а врости в країні нашого поселення; ми не маємо бути українськими емігрантами в Канаді (зокрема українськими вченими в Канаді), ми мали б бути канадськими вченими українського роду».

В Аргентині Юрій швидко вріс у нову землю. Про це я знаю з листів. За деякий час він дістав працю в Державній геологічній службі і, крім суто геологічних дослідів, робив геологічні знятки не досліджених ще ґрунтів, зокрема провінції Медоза в Андах. Маю знятку Юрія в уніформі аргентинського майора (території, на яких він працював, лежали на пограниччі з Чіле і підлягали військовій управі; цивільні особи там не працювали, і Юрій мусів одягнути військову форму), знятий він з групою військових з мулами. Це

Юрєва експедиція з почтом. В Андах Юрій зробив нові відкриття, що стосувалися їх геологічної будови і генези; з гордістю він писав, що провалив панівні досі гіпотези німецьких геологів. Праця в Андах зробила Юрія відомим, і, хоч йому було вже під шістдесят років, його запрошено звичайним професором геології в університеті Буенос-Айресу. У Галичині можливості наукової роботи Юрія були обмежені, а в далекій Аргентині вони були широкі. Аргентина дала Юрєві ці можливості праці, які він використав і став визначним геологом і ученим Аргентини (близько 20 книжок, понад 50 статей); він був дійсним членом Аргентинської академії наук і ряду наукових установ. Українська громада в Аргентині високо цінувала професора Юрія Полянського і пишалася ним.

Кость Паньківський (1897-1973) походив з відомої галицької родини: його батько був громадським діячем й одним з піонерів кооперації, мати Йосипа — педагогічною і громадською діячкою у Львові, дядько Северин — актор і режисер на Наддніпрянщині. Кость Паньківський був студентським діячем у Празі, у 1924-39 роках — адвокатом у Львові й оборонцем у політичних процесах, активно працював у харитативній і туристично-спортовій діянках. У політичному житті він активної участі не брав (був, можна сказати, поступовим демократом) й особливої ролі в Галичині не відігравав. За радянської окупації працював у львівському аптекоуправлінні. Ми до війни не були знайомі. Познайомилися щойно в середині липня 1941 року, після моєї доповіді у ратуші Львова про організаційні форми українців у Генеральній Губернії.

Побіжно загадаю, що ситуація у Львові не була рожева. Жадного справжнього українського центру для Галичини не було, уряд Я. Стецька був фікцією, група полк. Мельника була слаба, Рада сеньйорів, створена з ініціативи ОУН С. Бандери з Костем Левицьким на чолі (почесний протекторат над нею очолив митрополит А. Шептицький) радила, але не діяла: її засідання, на яке мене запрошено, справило на мене пригноблююче враження. Натомість конкретно діяла управа міста Львова з Ю. Полянським на чолі. УЦК тоді створив у Львові своє представництво під назвою Бюро праці для українців у Генеральній Губернії й Райху, завданням якого було уможливити повернення емігрантів з Генеральної Губернії до Галичини (на переїзд треба було мати дозвіл). У середині липня я довідався (вперше від проф. Г. Коха) про

ухвалу німців приєднати Галичину до Генеральної Губернії і негайно повідомив про це митрополита Шептицького, президента Костя Левицького, діячів обох ОУН. За посередництвом УЦК був висланий протест до міністрів Ріббентропа та Розенберга з підписами митрополита Шептицького і президента К. Левицького. Тим часом 30 липня Рада сеньйорів перетворилася на Українську національну раду (її президентом був далі Кость Левицький, а почесним протектором митрополит А. Шептицький), з метою бути допоміжним проводом українського народу західноукраїнських земель та захищати його перед німецькою владою; її виконавчим органом і зв'язковим з німецькою владою мав бути Генеральний секретаріат з К. Паньківським на чолі. Звідси почалися мої ближчі взаємини з ним. Правда, німецька влада вимагала від мене поширити діяльність УЦК на Галицьку область, але я відмовився і звернув у листі від 11 серпня 1941 року увагу на політичні особливості Галичини. Разом з тим я запропонував німецькій владі прийняти делегацію, яка представила б свої побажання. Про все це я поінформував у найближчі дні особисто президію Національної ради (самозрозуміло, і Костя Костьовича) і радив виготовити відповідний меморандум у справі політично-правного становища Галичини та вислати з ним делегацію до Кракова. Делегація Української національної ради в складі К. Паньківського, В. Сімовича та М. Бачинського приїхала до Кракова і при моїй участі відбула конференцію з начальником відділу справ населення і суспільної опіки. Проте він відмовився прийняти меморандум, який порушував суто політичні проблеми, що належали до компетенції Берліну. Тоді делегація відповідно змінила меморандум й одержала обіцянку, що Галичина матиме за деякий час своє окреме, незалежне від УЦК представництво. У Кракові я підписав договір з делегацією Української національної ради про приязні взаємини УЦК і Генерального секретаріату та про моє представництво інтересів Галичини перед німецькою владою у Кракові.

Президія Української національної ради працює делегації не була задоволена, проте прийняла її до відома. У середині вересня вийшло розпорядження уряду генерал-губернатора про створення у Львові Українського крайового комітету, який мав такий самий статут що й УЦК, але був від нього незалежний. Разом з цим К. Паньківський одержав від уряду галицького генерал-губернатора офіційного листа, у якому губернатор призначив його головою

комітету. Відтоді, а ще більше з березня 1942 року нас обох — Кость Костьовича і мене — тісно в'язала праця у двох, а потім в одній установі та відповідальність за українське легальне життя в Генеральній Губернії. Було чимало спільного в нашій «кар'єрі»: на провідні пости висунули нас українські установи, мене — ОУН й українські комітети, К. Паньківського — Українська національна рада. А зробили це тому, що в німецькій дійсності було зручно висунути на провідні місця не політиків з польських часів чи діячів ОУН, а осіб непартійних, але відповідальних і відомих. Цей вибір згодом прийняла до відома й німецька влада. У «старій» (чи «малій») Генеральній Губернії мою ситуацію улегшувало те, що я був «місцевий» — з Лемківщини. Натомість у Галичині моя ситуація була складніша: Українська національна рада (зокрема політики з польських часів) бачила в мені «чужака», який хотів включити Галичину в обсяг своєї діяльності, але це наставлення я переборював і став майже «галичанином», а моя любов до Галичини виявилася і на полі науки в дослідженнях і кількох працях про національні відносини Галичини, що мало й чимале політичне значення.

Співпрацю з Костем Костьовичем улегшувало те, що ми мали однаковий погляд на німецьку дійсність і на політику німців та намагалися якнайкраще використати ті скромні можливості, які мала українська група в Генеральній Губернії. наших співробітників ми добирали за принципом фаховості. Ми ставилися з великим застереженням до ОУН, а вже зовсім негативно до «революції» й анархії. Я високо цінував чесність і джентлменство Костя Костьовича. На задній плян сходили деякі наші розходження організаційного порядку. Натомість були різниці між нами як двома типами. Відмінне було наше минуле. Я оццаджував час, весь віддавав праці, не був товариський. Кость Костьович любив вигоди і був балакучий. Для прикладу, в наші ділові розмови він залюбки вплітав розповіді про свою працю в аптекоуправлінні, потім про свою рідню тощо (я не зупиняв його, але мене опадала інколи «лемківська» пасія). Як у науці, так і за часів праці в УЦК я шукав вирішення деяких проблем й інколи знаходив їх (наприклад, боротьба з голодом, різні організаційні проблеми). Кость Костьович був інколи пасивний. Проблеми творили переважно німці, а ми мали шукати розв'язок: здебільшого я їх бачив і мусів вирішувати. У справу творення дивізії я мусів втручатися, але все це

я робив радо, намагався всюди бути активним. Та при всіх цих розбіжностях ми якось співпрацювали і приязно ставилися один до одного. Наші приязні взаємини перетривали УЦК і продовжувалися на еміграції.

У вересні 1941 року я й мій заступник Василь Глібовицький час від часу бували у Львові, допомагали Паньківському порадами і для зміцнення Українського крайового комітету відрядили з УЦК кількох співробітників. Я часто бував гостем у хаті Костя Костьовича і його дружини пані Марійки (вона була магістром географії), а він пізніше у моєї мами і в мене. Незабутнім переживанням була наша подорож з Паньківським і Глібовицьким до Києва в кінці вересня 1941 року.

Писати про мою співпрацю з Паньківським — це писати історію УЦК й Українського крайового комітету. На найближчі місяці 1941 року припадало обидвом комітетам і нам особисто вирішувати такі проблеми, як справа полонених (колишні червоноармійці), боротьба з голодом, оборона власного видавництва.

У лютому 1942 року дійшло до ліквідації Українського крайового комітету і поширення діяльності УЦК на територію Галицької області. Про це ми обидва, К. Паньківський і я, повідомили наше громадянство спільним комунікатом. Разом з цим Кость Костьович втратив самостійний пост і став моїм заступником та очолював діловий осередок УЦК, який ми створили у Львові. Фактично Львів став центром праці усього УЦК, і тут я перебував більше, ніж у Кракові. Натомість Кость Костьович перебував майже весь час у Львові; до Кракова приїздив тільки на обов'язкові засідання проводу УЦК спільно з представниками німецької влади (звичайно раз на місяць). На весні 1942 року ми разом об'їхали всі округові комітети для закріплення зв'язків з тереном, пізнання його потреб і контакту з місцевою владою; я, так би мовити, представився нашій громаді. Поділ праці між нами обома не був уточнений. Фактично це було двоєвладдя, але деякі ділянки були тільки в його руках: зв'язки з політичною поліцією і гестапо, переважно в економічних справах. Мені припадали важливі розмови з німецькою владою у Кракові і в Берліні, але також у Львові. Я втручався майже в усі ділянки УЦК, а деякі брав безпосередньо під свою опіку: добір співробітників, зокрема керівних, був у моїх руках, хоч усі ці питання ми

обговорювали спільно: Щоб зменшити можливі розходження між нами, я був ініціатором з'яв. політичної ради, до якої, крім президії УЦК входили з-поза УЦК М. Шлемкевич і Ю. Полянський. При всьому тому наша співпраця з Паньківським склалася гармонійно, попри деяку різницю в поглядах, згадані вже наші різні темпераменти і намагання своїх і чужих порізнити нас. Натомість не склалася його праця з Василем Глібовицьким, який надто радо перебував у Львові як діловий керівник, але його компетенції перехрещувалися з компетенціями Костя Костьовича. До цього доходила, так би мовити, ідеологічні ресантименти: Глібовицький був шатолицьким націоналістом, Кость Костьович скорше лібералом. Але ще більше ускладнювала працю Глібовицького німецька політична поліція, і він мусів 1943 року переїхати до Кракова. Натомість ми різнилися з Паньківським у поглядах на територіальний поділ праці: він висунув проєкт поділити УЦК на три дистриктові комітети — галицький, люблінський та краківський — кожний з широкими компетенціями, при чому надбудову становив би центр у Кракові під моїм проводом. Я відстоював дотеперішню централізацію праці: і тому, щоб не розбивати наших сил, і тому, що мені не усміхалася роля керувати слабою централею. 1943 року, після утворення дивізії «Галичина», проблема компетенції знову стала актуальною.

Влітку 1943 року закінчилися спокійні часи після рейду більшовицької партизанської групи С. Ковпака, неуспіху німців на фронтах, діяльності Української Повстанської Армії й українського підпілля, взаємотору між українцями, поляками й німцями. Далі прийшли німецькі репресії і поглиблення анархії, яких зазнала вся Галичина. Обидва ми закликали наших людей на своїх постах у комітеті не провокувати німців. Під впливом подій і наших прохань митрополит А. Шептицький видав 10 серпня своє «Слово до громадянства», в якому плямував акти анархії, а я в листопаді 1943 року виступив від УЦК з іншими українськими установами зі зверненням до громадянства. І Кость Костьович, я та інші діячі УЦК виступали прилюдно на оборону правопорядку у всіх більших містах Галичини.

Кінець станові анархії, з якого, як нам здавалося, не було виходу, принесла нова радянська окупація: у березні Поділля і Любуття, у лютні решти західноукраїнських земель. Але й за тих часів ми намагалися працювати нормально. Кость Паньківський

був змушений ще більше, ніж давніше, клопотатися перед німецькою владою, щоб рятувати наших людей; виникали нові проблеми: опіка над утікачами з Наддніпрянщини, евакуація, оборона юнацтва протиповітряної служби. Провід УЦК був згідний, що тепер наша праця мусить бути звершена насамперед на вивершення найконечніших справ та їх ліквідацію.

Після окупації радянським військом майже всіх українських земель Паньківський очолив представництво УЦК, яке містилося в Любені на Долишньому Шлезьку, і він був задоволений, що я там рідко появлявся. Я ж їздив між Краковом, Любеном, Віднем, Берліном, а також Братиславою і Прагою та якимось об'єднував ці різні клітини УЦК. Засідання проводу УЦК ми мали деколи в Любені, а останній раз у Кракові (грудень). У середині січня Краків і Любен були вже в радянських руках, і ми обидва з Костем Костьовичем та іншими уцеківцями переїхали до Берліну; я переважно далі був у роз'їздах, а Кость Костьович очолював наше представництво у Ваймарі, де відбувалася з кінця лютого конференція представників всіх наших представництв у Німеччині.

На час нашого перебування в Німеччині припадає активність Костя Костьовича і моя і на політичному відтинку. Тоді дійшло до тіснішої співпраці між УЦК і Українським громадським комітетом, який об'єднував українців з центральних і східних земель; обидва ми вели розмови з гетьманом П. Скоропадським, президентом УНР Андрієм Лівницьким і полк. Андрієм Мельником. Склалося так, що ці розмови вели Кость Костьович і я окремо, але різниця в наших поглядах не було. Натомість розмови у справі Українського національного комітету (УНК) вів переважно я. Я також був першим заступником ген. Павла Шандрука, який очолив УНК, і на мене впало ведення розмов з представниками різних німецьких міністерств у справі компетенції УНК. Ці розмови я не вважав серйозними, бо був уже кінець Німеччини, і я виїхав на початку квітня до Ваймару, де поінформував про мої розмови президента Андрія Лівницького і Костя Костьовича та подавав на південь до Авсбургу. Тут я в присутності М. Мілянча, В. Глібовицького і ще декого ліквідував УЦК. Признаюся, що зробив це дещо спонтанно перед приходом американців і не поінформував вчасно К. Паньківського, а це належало зробити. Цим самим перестала діяти централа, якою ми обидва керували, й закінчилася наша ділова співпраця.

Вже за часів американської влади Кость Костьович переїхав з Ваймару до Бад-Кіссінгену, а згодом до місцевости Оффенбах біля Франкфурту над Майном, врешті в Кафель над Райном. Це був час діяльности Костя Паньківського в політичному і громадському житті еміграції. Він виконував функції голови уряду Української Народної Республіки (1945-48). Натомість я в еміграційному житті участі не брав і повернувся до науки й її організації.

У кінці лютого 1946 року я відвідав Костя Костьовича і його дружину в таборі в Оффенбаху. Донос одного високопоставленого українця американській поліції спричинив наказ заарештувати мене, а коли мене в таборі не знайшли, заарештували Паньківського, але випустили за кілька днів. Я хотів зголоситися до поліції, але Кость Костьович переказав мені через дружину, щоб я не робив дурниць, а пізніше пояснив мені, що польська військова розвідка заявила йому (йї американській поліції), що не має жадних претенсій до нього, але має до мене, і мене не випустили б.

Це було, мабуть, останнє наше побачення з Костем Костьовичем в Європі. 1949 року він переїхав до США і за якийсь час одержав відносно вигідну працю: разом з дружиною Марійкою вони вели господарство у старого подружжя американських мільйонерів.

Він жив в Арізоні, потім під Нью-Йорком. Мав чимало вільного часу і міг його використовувати на політично-громадську роботу, але насамперед — на написання спогадів.

Ми бачилися з Костем Костьовичем кілька разів у Нью-Йорку (1957 і, мабуть, 1962 року). Не пам'ятаю, коли ми бачилися востаннє, мабуть, 1970 року. А згодом і він і пані Марійка хворіли. На початку 1973 року відійшла пані Марійка, а за рік і Кость Костьович...

Постскриптум. А ось ще жмут зауважень про спогади Костя Костьовича і мої. Обидва ми вивезли з собою наші записки, листування і пам'ять про недавнє минуле. Я вивіз також, хоч неповний, архів УЦК. Ми могли користуватися комплектом «Краківських вістей». І обидва ми вважали нашим обов'язком написати спогади, зокрема про УЦК. До написання спогадів я приступив 1946 року, але пізніше перервав роботу: не вистачало часу, бо витрачав його на організацію Наукового Товариства ім. Шевченка, а насамперед на працю про національні відносини

Галичини й над «Енциклопедією Українознавства». Тим робом працю над спогадами я зупинив. Кость Костьович присвятив праці над своїми спогадами, мабуть, понад десять років. Використав багату літературу, свої записки, документи й літературу в бібліотеках. Він написав не лише історію УЦК, але й історію Галичини та української еміграції в Німеччині. Не встиг опрацювати четверту частину спогадів. Я цілком згідний з оцінкою Івана Кедрина (у передмові до другого видання «Роки німецької окупації»), що спогади Костя Паньківського належать до найкращих творів української мемуаристики.

Це три томи, разом 1920 сторінок друку: «Від держави до комітету» (1957, друге видання 1970), «Роки німецької окупації» (1965, друге видання 1983) і «Від комітету до державного центру» (1968).

Мої спогади — перший том «Українці в Генеральній Губернії» (другий чекає свого закінчення) та «Мені 70» — вийшли пізніше.

Альфред Бізанц (1890-?) — німець, родом з Галичини, активний старшина німецької армії (скінчив кадетський корпус), учасник першої світової війни; підполковник УГА й армії УНР; в УГА — командир Львівської бригади, один з ініціаторів Чортківської офензиви. По війні повернувся до Галичини і до фаху своїх батьків-хліборобів, був власником невеликого фільварку. Утримував товариські зв'язки з іншими українськими комбатантами, був споріднений з кількома українськими родинами. Після вибуху польсько-німецької війни вдалося полковникові Бізанцові уникнути польських репресій. Натомість він своєчасно не виїхав перед приходом радянських військ і щойно в жовтні 1939 року перейшов на німецький бік.

Як більшість утікачів, полковник Бізанц опинився в Кракові і зголосився до німецької армії. З уваги на зрілий вік його не притягнуто до активної служби, а натомість він співпрацював з розвідкою («Абвер») і, очевидна річ, зі своїм давнім знайомим Г. Кохом. Після переїзду Коха до Львова, як член німецької репатріаційної комісії Бізанц разом з проф. Т. Оберлендером і Р. Сушком урядовав на т. зв. «Кохштелле». Тут в листопаді пізнав я їх усіх. З Бізанцом я швидко встановив близьке знайомство, ми уподобали собі один одного: Бізанцові імпонувала моя наукова позиція, я — цінував його минуле, його ретельність і сердечне

ставлення до українських справ. Як галицького німця німецька цивільна і військова влада цінувала знання Бізанца та його інформації про українські проблеми. Він, Оберлендер і д-р Курц з самого початку існування Генеральної Губернії стали експертами в українських справах. Бізанц брав участь у першій візиті української делегації до генерал-губернатора Франка (листопад 1939). Після розбудови адміністративного апарату в Генеральній Губернії Бізанца приділено, як референта українських справ, до новопоставленого підвідділу Населення і соціальна опіка. Його безпосереднім шефом був д-р Арльт (молодший від нього на 22 роки), який багато навчився від Бізанца розуміти українські справи.

Бізанц не мав високої ролі в адміністрації Генеральної Губернії, але був причетний до всіх українсько-німецьких справ. Брав участь у нарадах українських комітетів у Кракові, Любліні і Закопаному, деколи німецька влада посилала його на контроль українських комітетів на місцях (приміром, до Варшави). Через руки Бізанца переходили майже всі українські справи, хоча він їх не вирішував. Натомість до його компетенції належав розподіл фінансових дотацій, визначених урядом на суспільну опіку для українців; між іншим, це стосувалося табору українських утікачів у Кракові і «Нашого дому» в Криниць. На прикладі «Нашого дому» можна згадати труднощі, на які натрапляв Бізанц у допомозі для українців.

«Наш дім» був призначений для відпочинку і лікування. Переважно тут жили польські політичні в'язні, часто хворі на туберкульозу; майже всі вони були націоналісти, прихильники С. Бандери. Лікарем, що відповідав за «Наш дім» був молодий лікар Т. Лапичак, також націоналіст. Він (з допомогою двох інших лікарів з Криниць) устійнив режим хворих та спосіб їх лікування. Але мешканці «Нашого дому» мали свій — націоналістичний провід, а цей останній дивився на зайняття мешканців дещо інакше: це мали бути світоглядні гутірки, збірки, навіть нічні марші. І це для хворих на туберкульозу. Протести д-ра Лапичака, що такий режим для хворих шкідливий, не мали значення. Я підтримував Лапичака, але цю проблему могла розв'язати лише німецька влада — полковник Бізанц, на руки якого Лапичак склав листа про відставку. Справу незабаром розв'язано: «Наш дім» мав лікувати, а не давати військовий вишкіл.

Полковник Бізанц мав одверту вдачу, був дещо легковажним і

оптимістом; радо бачив добре, замало критично ставився до німецької поведінки; проте мав відвагу висловити свою критичну думку про німецьку політику. Можна б сказати й так, що він не хотів бачити негативних, а навіть злочинних дій німецького режиму. Він був членом партії (як усі службовці), але не був членом СС, правда, був у тісних зв'язках зі службою безпеки (СБ), але дивився дуже критично на дії гестапо (тут він майже ні в чому не міг допомогти).

Серед української спільноти, зокрема серед наших комбатантів Бізанц був загальною любленою людиною. Доказом приязні до Бізанца було врочисте святкування його 50-річчя українськими комбатантами в Кракові.

Мене з Бізанцом в'язала ділова і дружня співпраця. Ми спільно обговорювали майже всі важливіші справи, я діставав від Бізанца цінні інформації про німців, з якими ми мали справу. Розмовляли ми по-українському (його дружина говорила українською мовою ще краще від нього). Я бував гостем у хаті Бізанців і святкував у них різдвяний вечір. Бачу полковника Бізанца і наче б чую його мелодійний голос: «Штіле Нахт, гайліге Нахт». Додам, що від Бізанца я завжди мав інформації про Ганса Коха.

Гарячого літа 1941 року Бізанц не відігравав помітної ролі. Його значення збільшилося, коли губернатором Галичини став Отто Вехтер. Бізанц посів тоді пост керівника відділу Населення і суспільна опіка в Галицькому дистрикті, а цим самим і мав нагляд над діяльністю УЦК в Галичині та над округовими комітетами. Для губернатора Вехтера і його заступника д-ра Бауера Бізанц був дорадником і вчителем в усіх українських справах. Він був також у добрих зв'язках з СД. Можна сказати, що в Галичині всі важливіші справи полагоджували три особи: Паньківський, я і Бізанц.

Найбільше зросли впливи Бізанца у зв'язку з плянами губернатора Вехтера створити дивізію «Галичина». Бізанц знав пляни Вехтера і сам був ентузіастом творення української збройної одиниці. Про ці пляни розказував він мені в Кракові, де відвідав мене. Я повернувся тоді з Берліну з грипою і лежав у ліжку. Розповідь Бізанца мене оздоровила: Вехтер творить дивізію з українців без розмови з українським представником в Генеральній Губернії і без будь-яких зобов'язань. А українські комбатанти згадують собі давні часи і дехто з них сподівається, що знову стане вояком. Після відходу Бізанца я встав і почав збиратися. Бідна моя

мама не могла мене стримати. На другий день ранком я був у Львові і грипа від мене втекла. Але не тут говорити про мої пізніші розмови з губернатором Вехтером і його заступником.

Значення Бізанца значно зросло при творенні дивізії: він став головою Військової управи дивізії; Вехтер хотів, щоб і цю допоміжну установу очолював німець. Треба підкреслити, що Бізанц діяв у повній згоді з проводом УЦК, і Військова управа мала українське обличчя. Під час формування дивізії Бізанц був при всіх важливіших рішеннях; він утримував зв'язок з командиром дивізії генералом Фрайтагом, відвідував дивізію під час вишколу тощо. Дальші події принесли катастрофу під Бродами, захоплення Львова і Галичини радянськими військами, а цим самим і кінець Львівського дистрикту, кар'єри Вехтера і Бізанца. Бізанц подався до Кракова, але в центральній Генеральній Губернії не було для нього праці; його ролля як урядовця (а він любив носити урядову уніформу) була закінчена. На короткий час він знову став хліборобом. Яким робом? Тому що він втратив свій фільварок в Галичині, мав право дістати відшкодування на польських землях. І він дістав земельну посілість польського поміщика, яку skonфіскували німці. Воно лежало на західних окраїнах Галичини, які прилучено до Райху. Я відвідав Бізанца восени 1944 року в його новій посілісті. Він з любов'ю господарив на своїй — не своїй землі, при чому підтримував добрі взаємини з польськими селянами (вони були лише користувачами землі). Був гарний осінній вечір, гарно виглядала «явсілість» Бізанців, гарний був ставок з рибою і помешкання, був смачний обід. Бізанц і далі був непоправним оптимістом: якось то буде! Але пані Бізанцова бачила хмарну майбутність і просила в мене поради. Я радив лише одне — влаштуватися у Відні. Панство Бізанців я бачив ще раз у середині січня 1945 року по дорозі з Кракова до Німеччини. На тому шляху я вступив до Бізанців і переночував у них. Найближчими днями й вони мали виїхати.

Дальша доля Бізанца не є мені докладно відома. Знаю, що він жив деякий час у Відні, а перед приходом до Відня радянських військ подався на Захід і на весні 1945 року був у американській зоні на Зальцбуржчині. Тут зустрічали його українці, але вони тепер трималися від Бізанца здалека. А далі Бізанц зробив легковажний і в наслідках трагічний крок. Він поїхав до Відня відвідати дружину. А що дружина жила в радянському секторі Відня, подався й туди.

Там його схопили більшовики і заслали до концентраційного табору. Це мав бути т. зв. засекречений табір на півдні України, табір без зв'язків із зовнішнім світом. Заходи Ганса Коха звільнити Бізанца не увінчалися успіхом.

Тиміш Гнатович Олесіюк (1895-?) — громадський і політичний діяч, родом з Підляшшя, за фахом лікар. Після закінчення Волинської духовної семінарії вивчав українську філософію в університетах Варшави, Ростова й Харкова; брав живу участь в українському студентському житті (також згодом в Празі). 1916 року працював на заготівлі сільсько-господарських продуктів для російської армії і пізнав українські поселення на Східньому Передкавказзі й Надволжі та познайомився з козацькою проблематикою. Після революції 1917 — член Центральної Ради від українського населення Холмщини та Підляшшя (мав тоді ледве 22 роки) і секретар Холмського губернського виконавчого комітету (1917-18), заступник губернського Холмського комісара освіти (1918-19), а з жовтня 1919 — аташе Української дипломатичної місії у Варшаві та секретар на переговорах уряду УНР з Польщею; 1920 року — делегат-обсерватор уряду УНР на польсько-радянських переговорах у Ризі; згодом на еміграції у Варшаві, де стояв близько до екзильного уряду Андрія Лівичького.

У 1923-29 роках Олесіюк студіював медицину в Празі, згодом нострифікував у Варшаві. У 1932-44 роках був лікарем у містечку Вишницях на Підляшші. В українському громадському житті на Холмщині і Підляшші не брав активної участі (це в польській дійсності не було можливе), натомість пильно стежив за розвитком української політичної думки і брав участь у житті центру УНР у Варшаві та Українського наукового інституту; там опублікував «Статистичні таблиці українського населення» (перший том праць інституту). Крім того, опублікував цілу низку статей про етнічні кордони України та поселення українців в Азії (переважно в журналі «Табір»).

Тематика праць Тимоша Гнатовича цікавила мене, бо була споріднена з моїми. Не пам'ятаю, як і коли ми почали листуватися на близькі теми. До ближчого знайомства дійшло щойно влітку 1932 року під час моєї прогулянки з Юльком Березовським по Підляшшю й Холмщині. Ми домовилися, що прийдемо до Вишниць під вечір, а прибули під північ. Розмова на всякі теми не було кінця. Першу частину гутірки ми закінчили під схід сонця і

продовжували її після короткого відпочинку. Ранком пізнав я й верстат праці Тимоша — його багату бібліотеку. Знання й зацікавлення Тимоша Гнатовича були широкі, як рідко в кого з моїх знайомих. Але він відносно мало публікував; з політичного погляду Тиміш Гнатович був одним з діячів УНР в екзилі; натомість не симпатизував ні ОУН, ні гетьманському рухові. Ставився з великим застереженням до галицьких політичних партій і галицької політики взагалі. Широ не любив Олесіюк поляків (але практично їх не поборював), ставився з великим упередженням до німців. У наших поглядах було багато збіжностей: ми дивилися на українську політику, беручи до уваги відносини населення (база діяльності), обидва досліджували еволюцію національних стосунків, і на наші погляди мало вплив походження обох з окраїн — Тимоша з Підляшшя, а моє з Лемківщини.

Вдруге ми побачилися з Тимошем Гнатовичем щойно під кінець зими 1940 року, тобто вже за німецької окупації. Правда, Тиміш приїжджав до Кракова з підлясько-холмською делегацією на переговори з іншими українськими групами в Генеральній Губернії, але мене не застав, бо я був у подорожі по Лемківщині. Тоді він залишив мені великого листа, якого по роках опублікував Я. Пастернак у праці «Нарис історії Холмщини і Підляшшя». З кінцем лютого 1940 року, під час подорожі проводу УЦК по Підляшшю, ми відвідали й Олесіюків. Правда, ми не застали у Вишницях Тимоша, але день пізніше побачилися у Володарі, куди Тиміш приїхав для організації української кооперації. Тиміш Гнатович не довіряв німецькій політиці й далі не брав участі в українському громадському житті. Натомість він радів, що провід українського життя в Генеральній Губернії припав мені. Аж до літа 1944 року Тиміш жив відносно спокійно в своїх Вишницях; лише пару разів був у Холмі. Але 1944 рік був для Тимоша тяжкий: його дружина, з причини свого єврейського походження, шукала захисту (разом із сином) на Поліссі. Тиміш виїхав перед радянською навалою з донею до Варшави, і тут застало його польське повстання. Потім він подався на Захід і був у контакті з през. А. Лівницьким. Ми побачилися зовсім випадково з початком квітня 1945 року в Ерфурті, де затримався й Тиміш. Про це я довідався від президента Лівницького.

Про дальшу долю Тимоша знаю з листування з ним і з особистих розмов — вже в Америці. Енергійна доня Тимоша

Марина перейшла кілька кордонів, знайшла маму й брата і привезла їх на Захід. Відносно швидко, вже 1947 року, Тиміш переїхав до США.

У повоєнному еміграційному житті він брав деяку участь: 1946 року був першим головою Українського національного демократичного союзу, 1950 року — співзасновником Союзу українських національних демократів. Свого лікарського диплому Тиміш Гнатович не нострифікував, але працював як допоміжна сила в лікарні біля Нью-Йорку, а згодом в Кервілі (Тексас). Запрошував мене відвідати його, і я полетів під кінець 1957 року з Денверу до Сан-Антоніо, а далі автобусом до Кервілу. Було чудово побачити приятелів, пізнати субтропічну пустельну савану. Ми разом оглядали один з американських національних парків (Бінг-Бенд у горах) і пограничне мексиканське місто. І відсвяткували разом Різдво.

Тиміш Гнатович не мав тут такої гарної бібліотеки, як у Вишнях, але дещо з книжок мав. Публікував деякі свої спомины (у журналі «Листи до приятелів»), написав низку памфлетів на актуальні теми. Між іншим, передав мені чимало матеріалів до етнічного становища на Холмищині й Підляшші. У своєму житті він мав чимало переживань, а ще більше цікавих обсервацій, зустрічей з різними діячами; велика шкода, що не написав споминів. Ми говорили про це пару разів, але нічого путнього з того не вийшло. У 1960-их роках Олесіюки переселилися до сина Юрія, лікаря в Лос-Анджелесі (Каліфорнія), там я їх теж відвідав.

Тиміш Гнатович залишився обсерватором української еміграційної політики без особистої активності і далі вів обширну кореспонденцію.

Роман Томич Голод (1905-1966), агроном, громадський і політичний діяч, мій друг. Ми познайомилися на початку 1940 року в Кракові, відтоді Роман співпрацював у системі УЦК (до 1945) і приятелював зі мною. А ось кілька рядків про його життя (частково на підставі його оповідей).

Роман народився в селі Дмитричах коло Львова в заможній родині (інколи вживав у розмові з добрими знайомими говірки села Дмитричів, в якій було чимало польонізмів). Закінчив агрономічні студії у Львові (чудові були його оповідання про Степана Бандеру, з яким він жив в одній кімнаті гуртожитку для студентів у Дублянах);

ях агроном працював (1932-39) у товаристві «Сільський господар» і був одним з його головних діячів. Своїм політичним світоглядом Роман був близький до націоналістів, але не належав до ОУН.

Восени 1939 року Роман опинився на еміграції в Кракові; з початку 1940 був референтом сільсько-господарських справ в УЦК. Між нами виникла взаємна симпатія. Але Роман мав нахил до наукової праці і, порадившись зі мною, поїхав на поглиблення студій (зокрема агрономічної політики) до Берліну. Незабаром, напередодні німецько-радянської війни, повернувся до Кракова і керував в УЦК відділом праці. Влітку 1941 року переїхав до Львова, але невдовзі виїхав на Наддніпрянщину, де працював в «Укртресті» у Вінниці, Житомирі та Києві, де очолював організаційний відділ. Його цікавили й політичні питання, і він мав зв'язки з українським (не націоналістичним) підпіллям. Заарештований гестапо і засуджений на кару смерті (розказував про це з гумором, між іншим, навіть про чорний ринок, який там процвітав). УЦК довідався про долю Романа, і на моє втручання і клопотання за посередництвом Краківського СД, Берлін дав доручення звільнити Романа від розстрілу і примістити його в концентраційному таборі у Бабиному Яру біля Києва. Начальник концентраційного табору гестапівець-садиш сказав Романові: «На клопотання з Кракова тебе не розстріляли, але живим ти звідси не вийдеш».

Дещо допоміг Романові його фах: він садив квіти й городину для коменданта, а для себе — ріпу. Використав нагоду, коли виводили його на перев'язку до лікарні (сам себе поранив) і втік ціною життя конвоїра. Якийсь час переховувався у порожньому будинку, потім подався в ліси, установив контакт з партизанами й добрався до Львова та Кракова (тут було безпечніше), разом з дружиною Рисею і маленькою донею.

Поява Романа Томича була і дуже мила і корисна: він зайняв одну з важливих позицій у Кракові, бо за час нашого знайомства я навчився цінувати його організаційні й фахові здібності. Але... в Кракові Роман випадково зустрів свого «знайомого» з Києва — гестапівця. Його й моє рішення: негайно переїхати Романові до Берліну, де було безпечніше жити. Там він працював у представництві УЦК. Ми зустрічалися в Берліні, також на з'їзді у Ваймарі та на різних політичних зборах, які тоді відбувалися. Брав участь у нарадах гурту, до якого ми його кооптували.

На провесні 1945 року Роман Томич вишукав собі й родині

безпечніше місце в Форарльбергу, у селі Шварцах біля міста Брегенц. Туди і я переїхав у середині квітня, після ліквідації Українського Центрального Комітету. Мене вавив перехід до нестральной Швайцарії, де я був би в безпеці. У цьому допомагав мені й Роман, але ці спроби закінчилися невдачею. У гостинній хаті Романа і Рісі я знайшов пристановище на важкі для мене місяці, і я їм дуже й дуже вдячний і не забуду цього: бож вони захищали мене — німецького коляборанта. Звичайно, ці місяці закріпили нашу дружбу.

Восени ми змінили місце перебування: я переїхав на «моє» село Авфкірх на Кавфбойренщині, Голоди — в містечко Існі у Вюртемберзі. Ми інколи бачилися в Мюнхені, а один раз я їх відвідав в Існі; їх було вже тоді четверо — їх двоє, старша доня Рената і молодша Харитя.

Відносно скоро, вже 1948 року, Роман переїхав з родиною до Канади і поселився в Едмонтоні; працював на науково-дослідній станції агрономічного відділу університету. 1952 року поселився в Торонто, де в 1953-55 роках був далі на дослідній роботі, в лябораторії зоологічного відділу університету. Романа далі манила наукова кар'єра, але покищо його праця в дослідних інститутах давала йому тільки скромну винагороду, і він перейшов на працю в страхуванні, яка давала йому значно кращий заробіток. Інколи шкодував, в чому й признався мені, що покинув наукову роботу.

Звичайно, праця для заробітку не давала Романові повного задоволення. Паралельно з нею він брав участь у громадській праці: у Пласті, в політичному середовищі Української Народної Республіки, в політично-видавничій діяльності нашого спільного приятеля Миколи Шлемкевича.

Роман Томич і Микола Іванович вели «листовні розмови» на тему їхньої політичної праці. Роман прохав Миколу Івановича: «Я можу організувати Український національно-демократичний союз, але я можу робити це лише за умови, якщо буде мені ясна платформа й ідеологія цього руху. Цю ідеологію мусите дати Ви». До деякої міри й давав її Микола Шлемкевич у своїх «Лістах до приятелів». А Микола Іванович мав до Романа претенсії, що він сусильно-політичній праці присвячує надто мало уваги. Це не зовсім так, бо найбільше часу мусіла забирати праця для прожитку.

А як я був тоді практично пов'язаний з Романом Томичем? Крім особистої приязні і спільного політичного світогляду, нас

в'язало і конкретне діло — «Енциклопедія Українознавства», саме — її фінансування. На прохання Атанаса Фіголя, Роман був з 1948 року представником «Енциклопедії Українознавства» в Канаді й одним з головних організаторів допомоги для наукового осередку в Сарселі — його патронату; зокрема важливою була його допомога на початку існування Сарселю, коли загрожувало, що він перестане діяти.

Упродовж років ми підтримували зв'язок тільки листуванням. З 1957 року знову побачилися в Торонто: ми обидва з Фіголем були гістьми в тоді ще скромній квартирі Голодів. Після цих перших відвідин були ще й наступні. У програмі зустрічей були загальні розмови й ділова робота, яка мала продовжити розпочате діло — «ЕУ» 2. Востаннє ми побачилися, мабуть, 1965 року. Він тоді вже устатковувався: гарний дім, непогані матеріальні умови, а разом з тим і далі громадська праця, але наступного року прийшла важка хвороба Романа і його відхід з цього світу, третій з гурту...

Наша обопільна приязнь не припинялася й після відходу Романа: з Рисею, Ренатою й Харитською. Час від часу я буваю далі гостем в їх гарній хаті, у теплій і приємній атмосфері...

Іван Іванович Крип'якевич (1896–1967) — видатний історик України, знавець доби Хмельницького, популяризатор історії й культури України, педагог, дійсний член і діяч Наукового Товариства ім. Шевченка, професор Львівського університету, з 1951 року завідувач відділу Інституту суспільних наук Академії наук УРСР, у 1953–62 роках — директор цього інституту, з 1958 — дійсний член АН УРСР. Був учнем М. Грушевського; перші його наукові праці появились вже 1905 року.

З професором Крип'якевичем ми познайомилися десь на початку 1930-их років, а з 1935 почали ближчу співпрацю. Іван Петрович є автором карти України у 1914–20 роках, вміщеної в моєму «Атласі України», цінної статті «Історія української колонізації» в «Географії України». Ми часто зустрічалися під час мого перебування у Львові, звичайно у тій самій каварні. Темою розмов була ділова співпраця, загальні проблеми української науки тощо. Ми обоє відчували взаємну симпатію. Крип'якевич добре розумів географічні проблеми, і його мрією було опрацювати, можливо, разом зі мною, історичний атлас України, наклад якого.

ми були певні, розійшовся б. Ми мали вже видавця: Український видавничий інститут.

Крип'якевич не мав, як і всі наші учені в Галичині, належних умов праці, був лише учителем гімназії. Але тому, що 1919 року трапилося йому бути професором Кам'янець-Подільського університету, поляки дивилися на нього кривим оком. Цим зумовлені деякі його ускладнення з улаштуванням на польську державну службу. У Львові він навчав не в українській, а в польській гімназії. Це було властиво й корисне для його наукової праці, бо як українець, він був звільнений від польської «добровільної» суспільної роботи.

Працездатність Івана Петровича була колосальна: крім обов'язків у Науковому Товаристві ім. Шевченка, в якому він був директором Історично-філософської секції, Крип'якевич написав низку наукових праць, великих популярних нарисів з історії України, зокрема «Велику історію України», «Історію української культури», «Історію українського війська». Після приєднання Львова до Української РСР Крип'якевич став професором Львівського університету.

Ми побачилися знову влітку 1941 року. Я не думав, що було б доцільно, щоб професор Крип'якевич заробляв на прожиток як учитель гімназії (така була доля й Мирона Кордуби), і запропонував йому увійти до складу редакційної колегії Українського видавництва, яку очолював Микола Шлемкевич. На це він погодився. На превеликий жаль, німці не дозволяли видавати наукові праці; не мав змоги друкувати їх і Крип'якевич.

Моя пропозиція Іванові Івановичу була вислідом моєї політики в Українському видавництві: зберігати українські інтелектуальні сили. Тому директором (у великій мірі номінальним) був Іван Зілінський, редакцію видань очолював Микола Шлемкевич, а членами її були: Іван Крип'якевич, Василь Сімович, Євген Храпливий (як редактор шкільних довідників) та інші. Тому ми замовляли й купували десятки рукописів від письменників і вчених, щоб їх авторам допомагати гонорарами.

Коли стало ясно, що Львів знову захоплять більшовики, Крип'якевич вирішив емігрувати. Він пропонував мені опрацювати історію УЦК, якщо я вивезу його архіви, на що я звичайно погоджувався.

Крип'якевич уже передав частину своїх речей на курорт у

Жегестові на Лемківщині, а сам ще повернувся до Львова, щоб якнайдовше працювати в бібліотеці НТШ і вивезти з собою якнайбільше матеріалу, але... не судилося. Радянські війська просувалися на захід так швидко, що відтяли від Крип'якевича його дружину, що саме тоді виїхала на відпочинок поза Львів. Щоб з нею не розлучатися, Іван Петрович залишився у Львові. Але вже перед тим передав мені і Миколі Шлемкевичеві рукопис своєї «Історії України». При тій нагоді казав: «Це моя найкраща праця — синтеза історії України. Видайте її». Доповнена картами і короткою бібліографією, ця книжка вийшла у виданні НТШ 1949 року як другий том «Бібліотеки Українознавства». Ми її випустили в світ під псевдонімом Іван Холмський.

Мені, і не лише мені, здається, що «Історія України» Крип'якевича є дуже добрим синтетичним оглядом нашої історії.

Василь Сімович (1880-1944) — видатний український мовознавець, педагогічний діяч, редактор, професор Львівського університету.

Ми познайомилися на II Українському науковому з'їзді, що відбувався 1931 року в Празі. На цьому з'їзді я репрезентував Наукове Товариство ім. Шевченка (управа НТШ у Львові була дуже неповоротка, виїхати до Праги було для неї дуже складною проблемою, і делегували мене, молодого роками і членством: я був дійсним членом ледве рік). Проф. Сімович мав на з'їзді доповідь на тему транслітерації українських назв і прізвищ латинкою, і то в різних мовах. З темпераментом і гумором доповідач ілюстрував проблему транслітерації — все це писав на таблиці — на прикладі прізвищ — свого і Щербаківського (початок того самого прізвища різними мовами припадає на різні літери). Доповідач висунув потребу устійнити на найближчому з'їзді систему української латинки. Все це були актуальні проблеми, ще донині в діяспорі не вирішені.

Ми розмовляли з професором Сімовичем головне на тему майбутнього української науки на еміграції. Це майбутнє бачив В. Сімович у Чехо-Словаччині без перспектив, головне через обмеження, а то й скасування субвенцій від чеського уряду. Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, творцем і ректором якого був Василь Сімович, — треба було ліквідувати (моє питання: чи цей інститут був потрібний? На мій

погляд, його існування поряд з Українським Вільним Університетом було зайве.). Сам проф. Сімович зважився переїхати до Львова, де мав запевнену працю як редактор «Просвіти». Очікував ще полагадження різних формальностей з боку польської влади, бо він, родом з Буковини, мав румунське громадянство.

Між іншим Сімович представив мене своїй дружині, яка разом з ним ходила на всі наукові доповіді; представив досить оригінальним способом: «А це моя стара, вже зовсім стара». Сімович був поважним дослідником, але це не стояло йому на перешкоді бути завжди в доброму гуморі і в оригінальному підході до людей.

Вдруге (і далі все частіше) я бачився з Василем Сімовичем вже у Львові в його працівні — в маленькій кімнаті в будинку «Просвіти». «Просвіта» видавала свою невелику книжку про національні відносини українських земель, вона попала і на редакційний стіл нового редактора. На цю тему ми й розмовляли. Професор Сімович був захоплений моїм «лемківським» наголосом в українській мові і вітав мене з розкішною усмішкою: «Ось і лемко прийшов». І частував мене своєю кумедною польщицзною (він не знав добре польської мови). На стіл Василя Сімовича подали згодом тексти до мого «Атласу України», рукопис «Географії України»; їх видавав Український видавничий інститут, а Сімович був також мовним редактором цих видань. Я виправляв свою мову за вказівками Василя Сімовича, й іноді виходили якісь дива. Ось я написав «кордони», мовний редактор виправив на «границі», я написав «грянниця», і це виправлено на «границі». У мене (цінна для мене пам'ятка) — є виправлений Сімовичем рукопис другого тому «Географії України», який не появився (більшовики знищили склад і частину рукопису).

За радянської влади Сімович був професором Львівського університету. Після приходу німців його обрано ректором. Хто вибирав? Так звана українська влада, а може, не вона, а посадник міста Львова Ю. Полянський? Зрештою, це не дуже й важливе. Ректор (німецьку військову владу ця проблема не цікавила) урядовав, а в той перехідний час трійка — Сімович, Полянський і Крип'якевич — докладала зусиль, щоб утримати майно університету, допомагати своїм колегам з Наддніпрянщини (радянським громадянам) тощо. В кінці липня, остаточно з початком серпня,

владу перебрав в університеті референт науки в Генерал-Губернаторстві, і незабаром університет закрито.

Не діяла «Просвіта», але діяло Українське видавництво, і до праці в його редакції я запросив Василя Сімовича. У великій мірі він спричинився до опрацювання нового букваря для народних шкіл. Мав це бути найкращий букварик, зокрема солідне було його графічне оформлення (також ілюстрації): друкувався він у колишньому польському графічному заведенні спілки «Ксьонжніца-Атляс».

Випуск букварика Українське видавництво відзначило малим прийняттям, на якому був, очевидна річ, Василь Сімович: поява букварика його втішила. У ті дні він радісно вітав і факт, що богослуження у річницю Шевченка правили священники Української Автокефальної Православної церкви в греко-католицькому храмі Преображення (на це був потрібний дозвіл митрополита Андрія Шептицького). Цю подію ми вважали за символ єдності. Але Сімович почував себе якось недобре, і проф. Полянський (вони обидва мешкали поруч у будинку Наукового Товариства ім. Шевченка) відвів його до хати.

Два дні пізніше прийшла трагічна вістка: Василя Сімовича не стало. За годину по його відході я бачив його: лежав спокійно немов би з усмішкою; у руки втиснула йому дружина маленький «Кобзарик».

На похороні я прощав Василя Сімовича від усього громадянства. Ми не хотіли втомлювати промовами вдову (а може, й Василя?)... Ще одне: він прийняв рішення залишитися у Львові, не їхати на чужину і... залишився.

НІМЕЦЬКІ ДІЯЧІ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ГУБЕРНІЇ

Генеральна Губернія була побічним краєм (Небенлянд) Великонімеччини, і тому в ній не можна було провадити іншу, ніж у Німеччині, політику стосовно українців. А в Німеччині українська справа не була актуальна. Тому то німецька влада в Генеральній Губернії спочатку взагалі не бачила українців, згодом толерувала їх, врешті, давала їм деякі полегшення, зокрема на культурному відтинку. Натомість німці не дали дозволу на створення загальноукраїнської суспільної організації під назвою Українське національне об'єднання, і єдиною організаційною формою був Український Центральний Комітет як надбудова українських допомогових комітетів, а також Українські освітні товариства по поодиноких оселях.

Декого з наших політичних діячів (зокрема УНДО) дивувала політика німців, і вони вимагали від мене, щоб я представив відповідно українські політичні проблеми генерал-губернаторові Франкові, а може, навіть вищим установам у Берліні. Це були дещо наївні вимоги. Натомість реальною, хоча, може, дещо цинічною, була порада Миколи Сушка, який стояв на чолі Української установи довір'я в Німеччині: «Для вас важливіше значення мати добрі зв'язки з Тюрком (невисоким урядовцем, який очолював установу суспільної опіки), бо він може для українців щось невелике але конкретне дати, а Франк у великій українській політиці нічого зробити не може».

Звичайно, я був пару разів у генерал-губернатора і можу тут подати враження від моїх зустрічей з ним. Далеко більше можу сказати про губернатора Вехтера, єдиного високо поставленого в Генеральній Губернії німця, який розумів вагу української проблеми в Галичині і старався її позитивно розв'язати; це саме стосується його заступника д-ра Бауера. Крім цих трьох німецьких діячів згадую Ф. Арльта, який очолював підвідділ Населення і суспільна опіка в Генеральній Губернії і мав нагляд над УЦК, який

був єдиною українською легальною організацією, та над підлеглими йому українськими допомогливими комітетами. Коротко згадую і про інших діячів цього підвідділу, врешті, про кількох наших німецьких приятелів, які розуміли українську проблему і старалися допомагати в деяких українських справах. Це проф. Т. Оберлендер і д-р Г. Курц. Звичайно, я міг би писати ще про якийсь десяток інших німців, з якими я мав більше зв'язків, але тепер цього не роблю.

Ганс Франк, німецький правник і націонал-соціалістичний діяч, з 1934 міністер юстиції, 1939-45 — генерал-губернатор окупованої німцями частини Польщі і Галичини — Генеральної Губернії. Про його наставлення до української проблеми я пишу в іншому місці, а тут хочу подати лише декілька подробиць з моїх нечисленних зустрічей з Г. Франком.

Як сказано вище, вперше я був у Франка на початку грудня 1939, очолюючи разом з Р.Сушком делегацію, укладену з представників земель, які входили в склад Генеральної Губернії і були заселені українцями. Після закінчення офіційних розмов, Франк ще говорив з кількома членами делегації. Мене він дружньо обняв і дав мені таку пораду: «Беріть від нас, німців, якнайбільше, але не перебирайте міри, бо тоді буде зле». Може, він з доброго серця дав таку пораду людині далекій від політики, а може, й дещо наївному професорові. Ця порада Франка була для мене дуже повчальна. Дальші візити у Франка — були короткі привіти з новим роком, деколи зі святами врожаю, з нагоди затвердження митрополита Діонісія в Генеральній Губернії. Справді діловою була лише конференція в квітні 1941 року, напередодні початку німецько-радянської війни; та війна й екстермінаційна політика по відношенню українців на території Райхскомісаріату України не дозволила на реалізацію домовлень з Франком. До ділових розмов належала і моя скарга Франкові на терор німецької поліції проти українських селян на Холмщині (її можна вважати успішною).

Та от ще кілька цікавих подробиць. Я в іншому місці згадував про обід у Франка. Між іншим, радник Вайравх, начальник підвідділу Населення і соціальна опіка, йдучи зі мною на цей обід, зауважив: «Чи ви, пане професоре, здаєте собі справу в тому, що участь у цьому обіді, це, мабуть, найвища для вас відзнака у вашому житті?» Коментар зайвий.

Франкові імпонувало, що він живе й урядує у Вавелі, колишньому осідку польських королів. Одного разу він показував мені кілька кімнат і зауважив: «Чи ж не правда, що за часів польського президента Вавель мав інший характер і був властиво музеєм. Тепер інакше, тут кипить життя і праця». Я не перечив.

Востаннє я бачився з Франком восени 1944 року, коли відвідав його з нагоди свята врожаю з групою лемківських селян з Криниччини в гарних народних строях. Франк був дещо зворушений і зазначив це в розмові віч-на-віч зо мною: «Як гарно, що ви мене в такій важкій ситуації відвідали». Але я був обережний, німці ще існували, а (як говорив Д. Паліїв) тигр і смертельно ранений може кинутися на тебе й задушити.

Франк познайомив мене тоді зі своєю дочкою, милою, молодого дівчиною, і вона мені показувала деякі відновлені будинки Вавелю і робила світлини (не дотримала обіцянки і зняток не прислала).

Але не треба ніколи забувати, що восени 1943 року Франк відбув розмову з Гімmlером у справі переселення німецьких колоністів на урожайне галицьке Поділля, звичайно — після виселення українців. А в його щоденнику має бути заувага (я того не перевіряв), що я відвідав його і запевняв у відданості українців німецькій владі, а далі наступне: «це слов'яни, і їх треба знищити...»

Франк був воєнним злочинцем, але деколи виявляв і позначки людяности. Д-р Гаснер, шеф преси при генерал-губернаторові, який жив у приятних особистих зв'язках з Франком, згадував мені після війни про такий епізод: одного разу Франк поїхав автом з малим почтом поза Краків. При шляху стояла капличка. Франк вийшов з авто, підійшов до каплички і стояв хвилину в побожному зосередженні. А помер зі словами: «Боже, змилосьердья над мою бідною душею».

Отто Вехтер (1901-1949) походив зі старого австрійського роду, за освітою юрист, видатний націонал-соціалістичний діяч в Австрії, учасник замаху на австрійського канцлера Дольфуса; губернатор Галицької області, ініціатор дивізії «Галичина» у рамках зброї СС. Вперше я відвідав Вехтера в грудні 1939 року після розмови української делегації з генерал-губернатором Франком. Я поінформував його про цю розмову і висловив готовість українців, що живуть на території Краківської області, співпрацювати з

тіннями та наші побажання до влади. Вехтер коротко відповів, що край є знищений війною й вимагає відбудови, що в тій відбудові українці повинні конкретно допомогти з сапою і ралом. Після цього я швидко попросився з Вехтером і більше до нього не заходив. У різних ділових справах референти УЦК мали контакти з відповідними відділами дистриктового уряду в Кракові.

Удруге я побачився з Вехтером два роки пізніше, коли він став губернатором Галицької області. Тепер він мав зовсім іншу настанову до української проблеми. Він розумів потребу українсько-німецької співпраці на території Галичини і разом зі своїм заступником д-ром Бауером хотів частинно передати адміністрацію Галичини в українські руки, виступав перед вищими німецькими урядовими колами за визнання Галичини в рамках Генеральної Губернії спеціального становища (Зондерштеллунг). Таким чином Вехтер був промотором зовсім іншої політики, ніж він її в Райхскомісаріаті Еріх Кох. Тут можна згадати, що українській проблематиці Галичини дещо навчили Вехтера полковник Бізанц, д-р Арльт, а може, і професор Ганс Кох. Політику Вехтера підтримували деякі високі урядовці (Льозакер у Кракові, який мав чималий вплив у СС-Гавптамі в Берліні. Натомість Франк ставився до політики Вехтера стримано. Ясно, що я, як і К. Пам'яцький, стояв у близьких зв'язках з Вехтером й обговорював з ним всі важливіші актуальні проблеми.

Скріпленням особливого становища Галичини і прав українців було створення дивізії «Галичина». У справі дивізії я вів з Вехтером і його заступником Бауером тривалі розмови. У висліді їх прийшло 28.04. 1943 до врочистого акту проголошення дивізії і появи моєї відозви до української молоді вступати до дивізії. Всі ці розмови і створення дивізії відбувалися поза Франком (згодом він акцентував доконаний факт). А проте й Вехтер не дотримував усіх домовлень зі мною. Промовчавою роллю УЦК як ініціатора дивізії, а головою Військової управи Вехтер призначив полковника Бізанца (ним мав бути я). На виправдання Вехтера можна сказати, що він мусів зважати на настанову служби безпеки, яка жадала зменшення українських прав до дивізії і моєї ролі в її утворенні.

До важких часів дійшло в Галичині після рейду Ковпака влітку 1943 року і перенесення центру Української Повстанської Армії з Волині до Галичини. Спокійна досі Галичина стала країною

анархії, що спричинило великі втрати українського селянства. Заклики УЦК, митрополита Шептицького і всіх наших владик, а також визначних громадян небагато допомогли. Безпорадним був і Вехтер. Важким ударом для українсько-німецької співпраці було вбивство д-ра Бауера більшовицьким агентом, а згодом катастрофа під Бродами. Вехтер мав значний вплив на всі події в дивізії (але не мав впливу на вибір відтинку фронту, на який вона мала бути вислана); згодом він мав вплив на організацію другої дивізії.

У Львові я бачив Вехтера востаннє в кінці червня 1944 року під час його останнього перебування у Львові.

Після захоплення Галичини радянською армією праця Вехтера на території Генеральної Губернії була закінчена. Деякий час він був придільний до пошти Муссоліні в Італії. З кінцем 1944 року, коли в Берліні дійшло до нової політики щодо Сходу, Вехтера покликало до СС-Гавптамту і підпорядковано йому всі дивізії зброї СС, укомплектовані нєнімцями. Тоді дійшло і до відновлення моїх розмов з Вехтером. Добре пам'ятаю останню розмову, коли він визнав вину німців перед українцями і запитав мене, чи ще тепер він міг би нам у чомусь допомогти. І відповів позитивно на мою пропозицію забрати дивізію з протибільшовицького фронту і тим самим уможливити їй перехід на бік альянтів. Мабуть, він цієї обітницї дотримав.

Отто Бауер — високий адміністративний службовець в Генеральній Губернії родом з Західної Німеччини. Німецька влада приділила його 1939 року до праці в Генеральній Губернії, деякий час у Краківській області, згодом у Галицькій. Коли Вехтер став галицьким губернатором, він іменував Бауера своїм заступником і шефом обласного уряду. Тим самим Бауер завідував адміністрацією терену. Свої погляди на організацію низової адміністрації та на українсько-німецькі взаємини Бауер вияснював мені так: Галичина повинна бути свого роду німецько-українським кондомініумом, в якому адміністрація, за винятком найвищих постів, повинна бути в руках українців. На жаль, серед українців є обмаль осіб з адміністративним вишколом; ті, що закінчили правничі студії, працюють переважно адвокатами або в українських економічних установах. Нам потрібно швидко створити українські кадри. Це можна зробити лише при допомозі низки адміністративних курсів різних ступенів. Абсольвенти нижчого року курсів після іспитів

мали б працювати у низовій адміністрації, звичайно, у волостях. Таких курсів було в Генеральній Губернії досить. На вищих курсах (їх в Галичині ще не було) вчилися б ті, які вже працювали в нижчій адміністрації. За деякий час знову, після іспитів, можна б їх призначати на працівників повітової адміністрації. Високу адміністративну освіту можна б дістати на правничо-адміністративних курсах високошкільного типу. На організацію таких курсів треба згоди Кракова, а її ще немає. Якби такий плян був реалізований, число німців у низовій адміністрації було б мінімальне. Та на реалізацію плянів д-ра Бауера треба було років часу і прихильної настанови Берліну до української проблеми. І одного, і другого не було.

Співпраця з Бауером була легка; всі, навіть складні проблеми можна було ясно і відкрито обговорювати. Після повороту з першої подорожі по Галичині на весні 1942 року я представив Бауерові (так ми домовилися) ситуацію в терені і подав характеристику німецької адміністрації. Про хибні, а навіть надуживання в роботі деяких крайсгауптманів я говорив досить делікатно. На це Бауер: «Пане професоре, ви надто рожево представляєте відносини. Говоріть одверто, котрі крайсгауптмани є найбільші свині». Я інформував: один крайсгауптман взяв в убогої вдовиці шматок землі, з якого вона жила, щоб зробити тенісний корт для німців. А другий збурих дім проти своєї квартири, щоб мати гарний вигляд на долину ріки. За деякий час обидва ці панове втратили свої посади, і один пішов на фронт.

До Бауера можна було ставитися з довір'ям в кожній справі. Час від часу він запрошував мене на вечерю, і тоді при чорній каві ми вели розмови політичного і товариського характеру.

— Ах, пане професоре, — говорив одного разу Бауер, — я зробив в моєму житті велику помилку.

— Кожний їх робить... а що ви зробили, пане віцегубернаторе?

— Я був в Америці і повернувся до Німеччини.

Мені здається, що Бауер говорив щиро, і мене дивувала його відвага.

Всі важливі справи губернатор Вехтер вирішував разом зі своїм заступником. Так було і в справі дивізії; звичайно, перше слово було за губернатором. Тут місце на спомин. Після розповідей полковника Бізанца про творення дивізії, я відразу поїхав з Кракова до Львова і поінформував телефоном Бауера, що повернувся з

подорожі до Берліну і Кракова. У відповідь Бауер згадав про творення дивізії. На це почув мою репліку, що я бачу чорно її майбутнє, якщо вона буде творена без української співпраці. Бауер попросив залишитися якусь мить при телефоні, і за кілька хвилин запросив мене на вечерю до губернатора Вехтера. Це був початок довгих розмов, про які я пишу в іншому місці. З перспективи часу можна сказати, що Бауер був найкращим партнером у всіх українсько-німецьких розмовах. Обидва ми гірко переживали анархію, яка постала в Галичині восени 1943 року. Однією ланкою цих сумних подій було вбивство Бауера. Пізніше виявилось, що вбивцею був червоний партизан, якого згодом убила УПА. Признаюся, я мав підозру, що Бауера вбило гестапо. Він бо був прихильником політики співпраці з українцями, а не німецького терору, який оголошував і наказував Гімmlер.

Фріц Арльт — доцент антропології у Бреславі, діяч націонал-соціалістичної партії і вищий старшина СС; з жовтня 1939 року був придільний до адміністрації в Генеральній Губернії, за деякий час став начальником підвідділу для справ населення і суспільної опіки. Я пізнав Арльта за посередництвом Дмитра Палієва, який довідався про Арльта від Ганса Коха. Арльт вивчав тоді національні відносини в Генеральній Губернії, між іншим, й українське населення. Незабаром він став нашим приятелем. Як начальник підвідділу суспільної опіки він вважав себе речником українських постулатів і допомагав нам поширити нашу працю у вузьких рамках статуту допомогових комітетів. Арльт розбудував апарат суспільної опіки, притягнув до нього полковника Бізанца, референта для українських справ, і кількох українців.

Для інформації німців Арльт написав брошуру про українців у Генеральній Губернії. Цю брошуру він посилав усім німцям, що мали у своїх установах якийсь зв'язок з українцями. Арльт був також автором тимчасових статутів для українських допомогових комітетів, а згодом Українського Центрального Комітету. Не він був винен у тому, що українську проблему втиснено в Генеральній Губернії у вузькі статuti допомогової організації.

Після закінчення нарад українських комітетів у Закопаному ми зробили з Арлтом дводенну прогулянку в Татри і вийшли на найвищий вершок польських Татр — Риси. Ця прогулянка й була закінченням нашої ближчої співпраці, бо головний уряд СС

перекинув Арльта в Шлезьк, для скріплення там німецького елементу.

Хоч як симпатизував нам Арльт, проте одного разу заявив мені: «Я люблю українців і радо допомагаю їм, але якби дістав наказ знищити вас, виконав би його. Майте це на увазі». В таких умовах ми жили.

Після переходу Арльта в Шлезьк ми час від часу були з ним у контакті. Зокрема, восени 1941 я поїхав до Арльта по допомогу для українських в'язнів у німецькому концентраційному таборі в Австрії. Спішна допомога була потрібна, бо польські спів'язні замордували кількох українців-націоналістів, а серед них і брата Степана Бандери. Арльт звертався до коменданта табору, з яким він був знайомий, і з того часу українських в'язнів приділено до легкої праці в адміністрації або на кухні, так що всі вони вижили в Авшвіці.

Після відходу з підвідділу соціальної допомоги Ф. Арльта його наступником став Льотар Вайравх. Це був здібний адміністратор, без політичних зацікавлень і якихось амбіцій. Перш за все він хотів вигідно жити; тому майже всі зв'язки з УЦК він перекинув на Рішарда Тюрка, що був референтом суспільної опіки.

Тюрк — мала постать без вищої освіти, але з чималими амбіціями і з ...золотою партійною відзнакою. Походив він з Долішнього Шлезьку, де й був бюргермайстром малого містечка. На своєму посту в Кракові він був до деякої міри наглядцем і зверхником Українського Центрального Комітету (другим — була служба безпеки). УЦК був зобов'язаний послатися Тюркові, як референтові суспільної опіки, копії протоколів своїх конференцій (ми це, правда, робили, але таємну кореспонденцію залишали в спеціальній картотечі). Раз на місяць треба було відбувати в бюро Тюрка нараду УЦК (на неї приїздив зі Львова Паньківський). Тоді Тюрк робився «важливим». Він вимагав, щоб ми утримували зв'язки з іншими відділами управління Генеральної Губернії за його посередництвом (чого ми не робили); нарікав, що ми розбудували УЦК у Львові, і вимагав, щоб більшість керівних урядовців працювала не у Львові, а в Кракові; йому боліло, що ми маємо безпосередні зв'язки з галицьким губернатором, а деколи й з генерал-губернатором; допікало йому, що його не запрошували на наради у генерал-губернатора. У розмовах з Тюрком ми не раз

були різної думки щодо деяких проблем. Коли він не знаходив іншого виходу, кінчав дискусію словами: «Це знає Фюрер», і при тому робив побожну дурну міну. А коли одного разу, щоб злагіднити якомсь гостру дискусію, він запросив нас на вечерю до своєї хати, ми побачили на стіні «ікону» Гітлера: мабуть він часто молився до неї.

Але Тюрк мав і добрі прикмети. Він дбав, щоб урядові дотації на суспільну опіку для українців були високі; після евакуації Львова підшукав нам новий осідок у місті Любені на Долішньому Шлезьку; а після захоплення Кракова радянськими військами Тюрк оселився у північній Баварії і навіть тоді вимагав від УЦК звітів, але ми на це зовсім не реагували: Тюрк перестав для нас існувати.

Теодор Оберлендер — економіст і демограф, професор університету в Штральсунді, автор праць з демографії і аграрних відносин у Польщі і в Радянському Союзі; мав високу рангу в націонал-соціалістичній партії. Перед вибухом війни з Польщею Оберлендера мобілізовано і приділено до відділу розвідки (Абвер), а опісля до групи українських націоналістів під проводом полк. Сушка, яка відбувала військовий вишкіл в Австрії і в середині вересня 1939 була перекинена до тієї частини Галичини, що її захопили німецькі війська.

Оберлендер був дорадником, а в дійсності і зверхником полк. Сушка. У цій ролі він перебував у Самборі, Сяноці, а згодом у Коросні, де групу Сушка демобілізовано. З листопада того ж року перебував у Кракові, а після переїзду Ганса Коха до Львова був референтом українських справ у Абвері. Правда, він не був членом української делегації до генерал-губернатора Франка, але до часу створення підвідділу соціальної опіки був активний у всіх українських справах. Він нам намагався допомагати, ходив в українських справах до різних достойників (переважно в парадній партійній уніформі); багато подбав і про фінансові засоби для нової української громадської організації — все з фондів Абверу. На протязі двох чи трьох місяців наша трійка (Оберлендер, Сушко і я) сходилася що кілька днів на короткі наради в усіх українських актуальних справах. Після оформлення підвідділу соціальної опіки українську централю підпорядковано цьому підвідділові, й Оберлендер перестав керувати українськими справами. Були чутки, що його зверхники усунули його від українських справ, бо він

присвячував їм забагато уваги. Натомість Оберлендер мав далі зв'язки з ОУН, як з Сушком, так пізніше і з групою С. Бандери. Він був причетний і до акції українського відділу, утвореного з націоналістів під проводом С. Бандери, які увійшли до Львова разом з німецькою армією. Мої зв'язки з Оберлендером були короткі; по війні я зустрівся з ним у Мюнхені, коли він був міністром баварського уряду.

Гайнріх Курц походив зі Шлезька, знав досить добре польську мову, а децю й українську; за освітою — археолог і історик. Перед війною 1939 він був службовцем німецького консульату у Львові, а рівночасно працював у німецькій розвідці. На той час він познайомився з рядом українських діячів і ці знайомства продовжував після упадку Польщі, перебуваючи у Кракові. На початку війни Курц був референтом культури при Абвері, а після організації цивільного управління працював у відділі народної освіти і пропаганди в уряді генерал-губернатора.

Ми, українці, багато завдячували Курцові. Він був одним з тих, хто організував першу зустріч українців з генерал-губернатором Франком, згодом допомагав нам у оформленні культурного життя. З кінцем 1939 року за його порадами ми створили Українське видавництво у Кракові як спілку з обмеженою порукою; він подбав і про те, щоб цей факт прийняла до відома німецька влада. Згодом він був деякий час цензором книжкових видань видавництва. На весні 1940 року Курц висадив дозвіл на творення українських освітніх товариств (УОТ), які мали замінити колишні читальні «Просвіти»; їх центролею був відділ культурної праці УЦК, який підлягав відділові освіти і пропаганди управи Генеральної Губернії. Короткий але прозорий статут УОТ склав Гайнріх Курц. На весні 1941 року Курц опинився в Берліні, але наша культурна й видавнича діяльність була вже оформлена й існувала без змін аж до кінця німецької окупації. Курц цікавився українськими справами перебуваючи і в Берліні, і деколи нам допомагав. Між іншим, йому завдячуємо, що влада в Кракові дала згоду на видання праці Ярослава Пастернака «Старий Галич», що не було так легко, бо німецька влада не дозволяла на друк наукових праць (наука була лише для німців).

Ганс Кох (1894–1959) — многогранна постать, німець родом з Галичини, нащадок протестантських колоністів; учений, зокрема

дослідник історії Східної Європи й Східної церкви, протестантський богослов і проповідник, вояк австро-угорської, української й німецької армій (разом десять літ); сотник штабу УГА, автор споминів «Договір Денікіна» (1931), перекладач вибраної лірики на німецьку мову (разом з коментарями). Після закінчення студій у Відні і Бреславі — професор історії Східної Європи в Кенігсберзькому і Бреславському університетах, а разом з цим і директор Інституту Східної Європи в Бреславі (1937-40) і Мюнхені (з 1952). Галицькі комбатанти тішилися успіхами свого колишнього товариша й підтримували з ним постійний зв'язок.

Перед вибухом німецько-польської війни Коха мобілізовано і приділено до штабу Південної армії як фахівця в справах Сходу, зокрема українських. Ганс Кох мав скромну рангу лейтенанта, але як дорадник у питаннях політики на Сході він відіграв чималу роль. А нам, українцям, мав багато чого сказати. З другої половини вересня 1939 року Кох перебував у Кракові; своє бюро (т. зв. «Кохштелле») мав на Зеленій вулиці. Тут і роїлося від українських утікачів з Галичини, які приходили до Коха за порадою й допомогою. Швидко віднайшов Ганса Коха і Дмитро Палів (обидва вони були знайомі з часів УГА). Дмитро Палів познайомив і мене з Кохом, гадаючи, що знайомство двох таких фахівців Сходу може бути корисне й для української справи. Ми втрьох зіїшлися в краківській каварні (недалеко від ринку). За деякий час у цій каварні мали право бути гістьми лише німці: «Нур Дойче»).

У тій першій розмові професор Кох порушив справу, яка його як ученого цікавила, — проблему Краківського університету. Він гадав, що університет у Кракові може далі існувати, але лише з угодою німецької влади і з коректурою деяких польських заходів, приміром, усунення з університету. Кох згадав, що він радо поговорив би на тему Краківського університету з його ректором і питав мене, чи я не міг би посередничати в цій зустрічі, звичайно, як двох професорів приватно в каварні. Я стояв тепер далеко від колишніх колег, але пропозицію Коха передав своєму двоюрідному братові, професорові історії й соціології Казимірові Добровольському, а той своєю чергою передав її ректорові (ним був славіст, професор Лер-Сплавінський). Обидва панове побачилися в тій самій каварні. Ця зустріч, як мені говорив проф. Кох, не дала ніяких наслідків. «Ми говорили, — розповідав Кох, — на наукові теми, але

про конкретне діло — Краківський університет — його ректор не говорив, а я також». Відома дальша доля польського університету: арешт професорів, що зійшлися на доповідь польського вченого; їх заарештовано й заслано до німецького концентраційного табору в Ораніенбургу, в якому дехто з них і помер.

Але, властиво, це зовсім побічна проблема; далеко цікавіше й корисніше було говорити про українську проблему на землях, які опинилися під німецькою окупацією. Кох запропонував мені опрацювати для військового штабу географічно-статистичний реферат про українців на західних окраїнах і додати докладну карту розміщення українців. Я радо погодився на пропозицію Коха, і то з кількох причин. Було корисним для української справи дати таку довідку, бо тема реферату цікавила мене як географа, і я виявляв себе знавцем української проблеми. Врешті, цікавив мене й авторський гонорар (у новій ситуації я опинився в фінансовій кризі). Мій реферат з деякими змінами я дав політичній поліції, а згодом і цивільній адміністрації.

На той час я працював над рефератом про потреби українського шкільництва; він був призначений для німецької влади. Про свій намір, я поінформував Коха. Справами шкільництва цікавився тоді відділ шкільництва при окупаційній владі. Проф. Кох познайомив мене з його керівником, і я дістав пропозицію об'їхати українські терени і відбутися розмови у справі українського шкільництва з місцевою німецькою владою і льокальними українськими комітетами. Треба сказати, що українці спонтанно почали організовувати своє шкільництво. Мені дали до диспозиції авто з молодим шофером. Подорож мала успіх; зокрема в Кричині я промовляв на зборах представників Західньої Лемківщини, але поїздка передчасно закінчилася, бо попсувалося авто. Я повернувся до Кракова, але на «Кохштелле» Коха вже не застав. Його відраджено до німецької репатріаційної комісії у Львові. На цьому посту він поміг сотням українців у виїзді з теренів, окупованих радянською владою: вони могли виїхати як «фольксдойче». На «Кохштелле» урядували тепер полк. А. Бізанц і Сушко. Останній опинився в Кракові після ліквідації т. зв. легіону того ж таки Сушка.

Про дальшу долю Коха я почув від Бізанца і від самого Коха, коли він відвідав мене у Кракові напередодні німецько-радянської війни. Після закінчення переселенчої акції у Львові Коха

відкомандировано до столиці Болгарії Софії. Як згадував, він очолював німецько-болгарське товариство, але основне його завдання було бути науковим дорадником штабу німецької армії, що готувалася разом з Болгарією захопити Югославію. З вдовolenням згадував мені Кох, що йому пощастило охоронити стару слов'янську столицю Охрід перед навалом італійців: за його порадом, німецькі війська швидше дійшли до Охриди, ніж італійці.

Я віддячився Кохові тим, що розповів про всі українські новини в Генеральній Губернії і в УЦК. Поява Коха свідчила, що на сході активізується українська справа. Ділових питань ми до обговорення не мали, натомість це була мила зустріч двох заприятелених осіб.

Два тижні пізніше вибухнула німецько-радянська війна; першого дня по захопленню Львова з'явився й Кох у столиці галицької землі. За перший свій обов'язок він вважав відвідати митрополита Шептицького, до якого ставився з великим пієтизмом і вважав його найбільшим авторитетом у Галичині. Він і оселився в палаці митрополита як його гість. Я з'явився у Львові на три дні пізніше і довідався від мого приятеля Юрія Полянського про найважливіші останні події; довідався і про присутність Коха у Львові. Після моєї візити у митрополита я відвідав також і Коха. Він розповідав мені про відновлення української державности, проголошене на зборах українських громадян 30.VI.1941 прихильниками С. Бандери. Про цей намір він нічого не знав і випадково довідався від брата митрополита студита Климентія, що в залі «Просвіти» відбудуться також збори. «Я, — казав Кох, — був здивований, сів в авто і поїхав на зібрання». Він не знав, чи виступ групи Бандери був заздальгідь узгоджений з кимось з вищих німецьких урядовців, і тому на цій нараді взяв слово й дуже загально нагадав, що українці повинні діяти обережно і в повному порозумінні з німецькою владою.

З наших з Кохом розмов і його розповідей по війні я побачив, що до акту проголошення незалежності України він поставився з застереженням, але й з деякою прихильністю. В час перебування у Львові він допомагав українцям, зокрема посадникові Львова Ю. Полянському, у їх взаєминах з військовою адміністрацією. У середині липня він поінформував мене про рішення німецької адміністрації приєднати Галичину до Генеральної Губернії; мабуть, я був першим українцем, який про цей намір довідався. Кох

важав цей акт некорисним як для України, так і для німецької політики на Сході. Він поїхав вживати заходів проти приєднання Галичини до Генеральної Губернії у Головній квартирі армії і зокрема з тим самим до генерал-губернатора Франка, який перебував тоді в своїй літній резиденції в Кшешовіцах (перейменованих на «Крессендорф») під Краковом. Звичайно, безуспішно. Між іншим, про заходи Коха у генерал-губернатора Франка я чув не лише від нього, але й від самого Франка, який під час парадного обіду в нього згадував, мовляв, вам, українцям, ведеться у мене добре. А проте після приєднання Галичини до Генеральної Губернії ви були незадоволені». До нього, Франка, приїздив навіть німецький штабовий старшина і професор (прізвища він не пам'ятав), який пояснював йому, що приєднання Галичини до Генеральної Губернії для німецької справи некорисне. «Це був професор Ганс Кох», — сказав я. «Так, так, це був Кох, ви, професоре, все знаєте».

З кінцем жовтня 1941 року я зустрів Коха в Києві під час подорожі туди з Паньківським і Василем Глібовицьким. У комендатурі міста я довідався про службову адресу Коха і зробив йому несподіванку своєю візитом. Говорити щось конкретніше про німецьку політику на Україні було трудно. Ми радше говорили про можливість праці Академії наук і високих шкіл. Зрештою, як було говорити, коли горів Хрещатик, на вулицях сунули валки жидів з клунками — по дорозі до таборів смерті. Сумне було наше побачення.

Улітку 1941 я двічі їздив на Волинь, щоб зорієнтуватися в сучасній ситуації. Подорожі відбулися до деякої міри у співпраці з Кохом, бо я мав від нього військові документи, які забезпечували мені опіку військової влади. На той час Кох мав, крім військових, ще й інші функції: був представником міністра Сходу (А. Розенберга) при Південній армії.

Майже трагічна була наша чергова зустріч на провесні 1942 року в Кракові, де Кох затримався короткочасно в подорожі до Німеччини на відпустку. Кох сидів при столі, однією рукою тримав чарку (перед ним стояла пляшка горілки), другу поклав на плече памі Бізанцової. Було видно, що вже чимало випив і був зовсім прибитий. Не розказував нічого, лише вигукував: «Це страшно, це кінець!» Він, німецький (але й український) патріот, знавець Сходу; бачив божевільну німецьку політику.

Далі ми довго не бачилися (дещо про Коха я чув від його приятеля Бізанца) і зустрілися знову щойно на початку 1945 року в приватному помешканні Коха у Відні. Про його присутність у Відні я довідався від Полянського, що очолював філію УЦК там же. Нашу розмову, при якій була присутня його дружина, ми продовжували в бункері під час повітряної тривоги. Він розповідав: 1942 року його призначено до організації військових допоміжних відділів з радянських полонених, в тому числі й українців. Захворів на малярію і його відтранспортовано літаком у запілля; це врятувало його від катастрофи під Сталінградом. 1944 року при війську праці для Коха вже не було і його приділено до Віденського університету (але він носив ще уніформу майора).

Минули роки. Нове побачення у зовсім новій дійсності 1948 року в Зальцбурзі. Я відвідав український табір для переміщених осіб і там довідався про місце перебування Коха. Ми домовилися, що зустрінемося в якійсь каварні. І знову пішли взаємні інформації про нашу долю за минулі три чи чотири роки. Ось доля Коха. Кінець війни застав його в західній Австрії, на території американської окупаційної зони. Він знайшов працю в одній з євангелицьких громад на Зальцбургщині як заступник пастора. Але загрожувала йому нова небезпека: розпорядженням американської військової влади усі колишні старшини німецької армії мали зголоситися до американських таборів для полонених. Послухав наказу. Вислід? Кох із клунком на плечах у супроводі дружини зголосився до американців. Скерували його до якогось американського старшини. Обличчя американця щось нагадувало Кохові, і він промовив до нього єврейською мовою. А то був єврей з Нью-Йорку. По короткій розмові старшина відіслав Коха до хати: «Американцям не показуйся на очі». Кох не знав ще, де він опиниться в новій ситуації, а я знав лише, що за океан не поїду. Та Німеччина швидко відновила свої високі школи, і Ганс Кох став професором історії Східної Європи в Мюнхенському університеті, а незабаром і директором новопосталого (і чи не найкращого) Інституту Східної Європи. Його фахове знання було використане і в ділянці політики нової німецької держави: Кох був дорадником канцлера Аденауера під час його наради з найвищими радянськими керівниками в Москві.

Правда, на час оселення Ганса Коха в Мюнхені я вже був у Сарселі, але часто їздив до Мюнхену і за кожним разом відвідував

Коха в його інституті і в гостинній хаті. Я познайомився зі співробітниками інституту, з його цінною бібліотекою, мав там же доповідь, а Кох став дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка; у 1952-54 роках він був головою Українсько-німецького товариства ім. Гердера, згодом його почесним головою. На той час Мюнхен був найбільшим українським культурним і науковим центром у Західній Європі; то й не диво, що зв'язки Коха з українським науковим світом були чималі. Саме тоді він переклав на німецьку мову вибране з української лірики з коментарями. У виданнях інституту появилася чимало праць з українською тематикою. Між іншим «Історія української культури» (німецькою мовою) І. Мірчука.

Кох радо приймав на працю в інститут молодих українців, дбав про доріст українських істориків, але вони не раз його розчаровували. Ось що оповідав мені про одного молодого історика, який мав уже докторат. До нього Кох мав особливу симпатію, бо знав його батька з часів служби в УГА: «Він приходить на працю регулярно, але й зі спізненням. Я це розумів, але дурні німці не розуміють, чому й вони не могли б спізнюватися на працю».

А ось зовсім інший епізод. Бібліотекаркою в Сарселі мала бути Дарія, але вона не мала фахового вишколу. І я попрохав Коха, щоб той прийняв її на практику в бібліотечі Східного інституту. Почувши її прізвище — Сіяк — Кох запитав, чи це кривнечка Івана Сіяка. Коли довідався, що Іван Сіяк був братом батька Дарії, розповів епізод зустрічі з Сіяком, коли ходив з делегацією старшин УГА до головного отамана в прибічній сторожі якого був Сіяк. А це було понад тридцять років тому...

Звичайно, наші розмови стосувалися також проблем української науки в Німеччині і в Західній Європі. Ми обговорювали проект видання «Енциклопедії Українознавства» німецькою мовою. Це була б лише гаслова енциклопедія з більшими розвідками про поодинокі аспекти знань про Україну. І друга особливість: у німецькомовному виданні були б широко розглянуті українсько-німецькі стосунки. До широкої праці були б притягнені німецькі вчені. Ця німецька енциклопедія була б видана НТШ й Інститутом Сходу. Витрати редакції (і переклади на німецьку мову) були б покриті з фондів Інституту Сходу (на це дістав би він спеціальну

дотацію, видавцем могло б бути одне з німецьких видавництв: Гердера або Гаррасовіца). Для реалізації цього проєкту треба було б перенести Наукове Товариство ім. Шевченка знову до Мюнхену. Бібліотека НТШ мала б бути в депозиті Інституту Сходу, а наша бібліотекарка була б на утриманні Інституту. Я і пара співробітників редакції енциклопедії діставали б платню з німецьких дотацій. Уже були визначені для наших потреб три кімнати в приміщенні інституту. Керівництво інституту в принципі було згідне з нашим проєктом. Звичайно, ми працювали б одночасно над «ЕУ» і «НЕУ». Секретарка проф. Коха (німецька баронеса з Курляндії) зустрічала мене під час моїх відвідин у професора вже двічі з докором: «...Пане професоре, коли врешті переїдете? Вам кімнату я вже вибрала, чи можна дати вашу візитівку?»

Звичайно, до часу переїзду до Мюнхену треба було полагодити чимало формальних і практичних справ. Поворот з Сарсель до Мюнхену був корисний з таких причин: виявилось, що Сарсель не має забезпеченої фінансової бази, а спільне господарство (колгосп) не виправдало себе; на допомогу з французьких фондів не було надії, нарешті, доцільно було б скріпити українські наукові сили (Наукове Товариство ім. Шевченка, Український Вільний Університет, УТПГ тощо) в Мюнхені. Для мене особисто були б такі користі: я майже не мав би адміністративної праці; міг би закріпити зв'язки з німецьким науковим світом і викладати географію в німецькому університеті.

Але не судилося. Кох несподівано помер на розрив серця.

БЕРЛІН

Восени 1932 року я познайомився на II Українському науковому з'їзді в Празі з проф. І. Мірчуком, директором Українського наукового інституту в Берліні, і його заступником проф. З. Кузелею. Обидва вони репрезентували на з'їзді свій інститут, а я (єдиний галичанин) — Наукове Т-во ім. Шевченка. Ми брали участь в різних дискусіях і нарадах. Мірчук був людиною конкретною і відразу запропонував мені приїхати до Берліну і дати дві доповіді на географічні теми: одну українською, другу німецькою мовою; ця друга доповідь мала відбутися в рамках однієї з німецьких установ. На таку пропозицію Мірчука я дав згоду, бо мене приваблював виступ в одній зі столиць Європи, знайомство з німецькими географами й установами.

Я приїхав до Берліну в кінці листопада й оселився на периферії міста в українському студентському гуртожитку. На північному берлінському дворці вітав мене від інституту молодий історик Михайло Антонович і зацікавився мною. Дивне враження тоді справив на мене тодішній Берлін. Це було за пару місяців перед перебранням влади націонал-соціалістами, в умовах великої фінансової скрути і безробіття. У центрі міста багато людей пропонувало купити якусь дрібничку, зокрема харчові продукти: все це були безробітні: властиво це був рід прощання. На перехрестях стояли молоді люди в брунатних сорочках і потрясали карнавами: вони збирали гроші для організації гітлерівської молоді (гітлерюгенд).

Я мав дві доповіді: одну в інституті по-українському про розміщення населення на українських землях (ця доповідь, відповідно поширена, появилася німецькою мовою у виданнях Українського наукового інституту) і другу по-німецькому в Географічному товаристві про пастуше життя у Східніх Карпатах. По доповіді була дискусія, і я мав змогу пізнати низку німецьких географів, зокрема директора Географічного інституту Берлінсь-

кого університету проф. Н. Крепса. Це знайомство я поглибив після повернення до Кракова, посилаючи берлінським географам копії своїх робіт. Під час мого перебування в Берліні я познайомився з визначнішими українськими громадянами та з членами Українського наукового інституту.

Важливіша була моя друга візита в Берліні на весні 1936 року. Це була виставка моїх карт України — німецька версія виставки, яку я влаштував у грудні 1935 у Львові і згодом у ряді міст Галичини. Виставка в Берліні (до неї був видрукований каталог карт і діяграм з поясненнями) була влаштована в залах Географічного інституту. Її відкрили у великій амфітеатральній залі Морського музею. На виставку прийшло близько 400 осіб, звичайно, майже самих німців; з українців були всі члени невеликої української колонії з колишнім гетьманом П. Скоропадським включно. Виставку відкрили проф. Крепс і проф. Мірчук. Я не читав своєї доповіді, а говорив вільно з пам'яті. Це тому, що мусів рівночасно демонструвати карти й діяграми; їх було близько 60 і займали вони площу понад 100 м². Моя німецька мова не була досконала, але задовільна. Наприкінці доповіді я запізно зорієнтувався, що вона, може, задовга, але це вже не допомогло, а тривала вона майже годину. Це був для мене успіх, тим більше, що в дискусії брали участь визначні німецькі географи: Нестор географів проф. Альбрехт Пенк, проф. Н. Крепс, націолог д-р Леш, заступник військового аташе Німеччини в Москві і багато інших.

Після дискусії я познайомився з низкою учасників зібрання, між іншим, з секретарем німецького Товариства дослідів Сходу проф. Мартертом, який запропонував мені дати в товаристві доповідь на тему українсько-польських взаємин у тогочасній Польщі. Ця пропозиція була для мене несподівана, і я поставився до неї з застереженням: на таку тему мав би говорити не географ, а політичний діяч; подруге, мені було майже неможливо підготувати доповідь у Берліні, зокрема ілюструвати її статистичними даними, в доповіді я був би примушений поставитися негативно до польської політики супроти українців, а про це напевно довідалась би польська амбасада, і я міг би мати труднощі. Ці застереження я висловив д-рові Мартертові і дістав відповідь та пояснення: він розуміє мої затереження, але моя доповідь може бути цінна саме тому, що її дає не політик, а географ і демограф, а крім того, моя доповідь відбулась би в замкненому колі без офіційних повідом-

лень. Тоді я дав згоду, і доповідь відбулася. Я намагався дати загальний нарис, зокрема демографічних відносин, і згадав про стан дослідів над національними відносинами на Західній Україні. Здається мені, що моя доповідь мала успіх; після неї була тривала дискусія. Не гадаю, щоб про мій виступ довідалися польські кола. Натомість він залишився в картотеці німецької політичної поліції (СБ), і про мій виступ у Берліні згадав мені шеф СБ в Кракові, коли мене відвідав у середині вересня 1939 року.

Під час перебування в Берліні я бачився і приватно з рядом німецьких учених; мило згадую товариські зустрічі, обід у панства Крепсів і підвечірок у проф. Пенка. Пенк пригадував собі тепло своїх учнів: мого проф. Л. Савіцького і його дружину Марію та проф. Степана Рудницького. Проф. Пенк уболівав, що його заходи при допомозі німецької дипломатії звільнити проф. Рудницького з радянського концентраційного табору не дали успіху. З українців мило згадую відвідини гетьмана Скоропадського і знайомство з його донею та сином.

Перебування в Берліні мене підбадьорило тим більше, що я мав тепер у Польщі чимало труднощів. Встановлені в Берліні зв'язки я відтримував шляхом кореспонденції, друкував кілька статей у німецьких наукових журналах, зокрема про демографічні відносини на Україні.

Втретє я відвідав Берлін уже в час війни наприкінці 1940 року. Мої візити в Берліні мали тепер зовсім інший характер, ніж давніше. Вони майже не мали нічого спільного з географією (хоч я відвідав раз чи два проф. Крепса), натомість вони були пов'язані з моїми обов'язками провідника Українського Центрального Комітету. Справа в тому, що в Берліні діяли центральні, які обслуговували різні ділянки життя українців у Німеччині. А кількість українців у Німеччині раптом зросла у висліді припливу втікачів з Західньої України, яку захопили радянські війська, звільнення з полону українців — колишніх вояків польської армії, а передусім з причини примусового вивозу українців з Генеральної Губернії на роботи в Німеччині. 1941 року в Німеччині було вже близько ста тисяч українців, при кінці війни це число зросло до якоїсь чверти мільйона. З українських громадських установ були дозволені владою в Німеччині лише дві: націоналістичне Українське об'єднання і прогетьманська Українська громада. Для маси українських робітників створено в Німеччині українські відділи — для

промислових робітників Німецького фронту праці (голова відділу В. Білинський), для сільсько-господарських робітників — Державного стану жителів (голова інж. А. Кішка). Соціальні інтереси бездержавних українців, а також контроль над українськими організаціями належали до завдань Української установи довір'я в Німеччині (голова М. Сушко). Ця установа підлягала політичній поліції — гестапо, єдиній державній установі, яка цікавилася українцями, звичайно, з погляду безпеки держави. Берлін був також осідком апостольського візитатора українців-католиків у Німеччині; тут студювало понад сто українських студентів, які мали свою організацію.

Зі всіма тими установами я мав зв'язки і відвідував їх під час візит у Берліні. Це саме стосувалося й представництва генерал-губернатора в Берліні.

З початком 1941 року у висліді конференцій різних установ, які займалися українськими справами так у Німеччині, як і в Генеральній Губернії, постало в Берліні представництво Українського Центрального Комітету. Його основним завданням було видавати посвідки української національної приналежності для українців з Генеральної Губернії, які тоді перебували в Німеччині. Воно було акредитоване при Українській установі довір'я; у дійсності «висіло» між установою довір'я й уповноваженим генерал-губернатора. Крім офіційних завдань, наше представництво підтримувало зв'язки з усіма установами, які цікавилися українськими справами. Це була єдина установа в Німеччині, яка охоплювала цілість проблем, зв'язаних з перебуванням українців з Генеральної Губернії в Німеччині. Керівництво нашим представництвом вимагало чималого такту й політичного почуття. Пост представника посідав Атанас Фіголь, який саме закінчив студії у Високій торговельній школі в Берліні. Пригадую собі наше домовлення в цій справі. Це відбулося під час короткої розмови на Північному залізничному двірці, коли Атанас Іванович відпровожував мене перед від'їздом з Берліну.

Під час моєї першої візити в Берліні я був у товаристві членів проводу Українського Центрального Комітету В. Глібовицького і А. Мілянчика. З того часу я бував у Берліні два-три рази на рік. Мені треба було підтримувати зв'язки з установами і особами, які їх очолювали. Майже завжди я відвідував Український науковий інститут і проф. І. Мірчука. Про одну мою візиту в Берліні я вже

згадував. Ішлося про оборону українських селян на Холмищині, яких розстрілювала німецька поліція.

А ось згадка про іншу візиту. Проф. Мірчук любив підтримувати зв'язки з німецькими достойниками, які могли допомогти Українському науковому інституту. До таких зв'язків належало знайомство з проф. економіки Берлінського університету, який рівночасно був міністром фінансів Пруссії (дотації цього міністерства були підставою бюджету Українського інституту). Міністра відвідував час від часу проф. Мірчук і одного разу домовився з ним, що і я його відвідаю і розповім про українсько-німецькі взаємини на Україні. Міністер був дуже приємною людиною, і я йому одверто розказував про дійсність на Україні, про важке життя українців під німецькою окупацією і про злі перспективи для німців на Сході. Розмову переривав міністер то заувагою, що ми говоримо зовсім приватно, то поглядами у коридор, чи нас хтось не підслухує. Прощаючися зі мною, він подякував за інформації і з усмішкою сказав: «Бажаю вам, пане колего, щастя. Бо є небезпека, що хтось вас повісить: поляки, більшовики, а може, й німці». А я ще живу дотепер (його повішено влітку 1944 року за участь у замаху на Гітлера).

Після захоплення Галичини радянськими військами і створення представництва УЦК в Любелі на Шлезьку, а зокрема після постанови Українського національного комітету пізньої осені 1944 року, я перебував переважно в Берліні. Берлін став осідком УЦК після захоплення Кракова і Любена радянськими військами. Розмови з німцями я вів як заступник генерала Шандрука, який очолював Український національний комітет. Це були переважно розмови в міністерстві Сходу і СС-Гавітамті. Перебування в Берліні не було в той час приємне. Давніше я зупинявся в Берліні деколи у Мірчуків, а частіше в добрих готелях, тепер було різно. Найконечніші речі треба було завжди мати при собі, бо не знати було, чи найближчої години бомби не знищать тимчасового приміщення. Одного вечора я не міг якось відшукати свого готелю, бо одне його крило було збомблене, але я все таки його знайшов і побачив, що моя кімната ще залишилася неушкоджена.

Попрощався я з Берліном у кінці березня 1945 року. Було це так. Я мав з доручення Українського національного комітету нараду з кількома вищими урядовцями в міністерстві Сходу. Темою розмов були взаємовідносини Українського національного

комітету з німецькими установами і наш бюджет. Наряду ми мали продовжувати в понеділок. А вже було чути гармати на Сході. Мені здавалося, що час закінчувати забаву в наші розмови, і я поїхав на захід до Ваймару, а згодом до одного із сіл в Баварії, призначених для поселення українських утікачів.

Український науковий інститут в Берліні

Український науковий інститут засновано 1926 року з ініціативи гетьмана П. Скоропадського, якого підтримав генерал В. Гренер (він був і першим куратором інституту). Першим директором інституту був проф. Д. Дорошенко. 1930 року діяльність інституту майже занепала, головне з причини економічної кризи; вона відновилася, коли директором став з 1931 року І. Мірчук. З діяльністю інституту я познайомився особисто, коли був 1932 і 1936 року запрошений до інституту на доповіді. Установлені тоді зв'язки я далі підтримував, докладно слідкував за працями інституту за воєнних років і майже за кожним перебуванням у Берліні відвідував його. Проф. Мірчук був добрим організатором і звернув увагу на потребу підставових публікацій, які давали б інформації про Україну для ширших німецьких кіл, зокрема тих, які цікавилися проблемами України, а навіть були відкомандировані на Україну після її захоплення німцями. Цю роль виконував підручник «Гандбук дер Україне», що появилася 1941 року за редакцією Мірчука у видавництві О. Гаррасовіца; серед авторів довідника був і я. Під час війни інститут розбудував словниковий відділ, найбільшим твором якого був великий «Німецько-український словник» З. Кузеля і Я. Рудницького. Обидва ці твори використали добру кон'юнктуру для поширення книжки про Україну. Натомість не було вже змоги випустити «Українсько-німецький сільсько-господарський словник».

Постійними співробітниками Українського наукового інституту були Зенон Кузеля (етнографія і краєзнавство), якому інститут багато завдячує; Борис Крупницький (історія) і Роман Димінський (економіст); деякий час молодий історик Михайло Антонович. Про З. Кузеля — далі, а тут пару рядків про Р. Димінського (1898-1949). Димінський був одним з кращих українських економістів, зокрема знавцем економіки України; мав широке знання й цікавий погляд на політичні відносини. Розмови з ним я високо цінував і під час війни

часто засягав його думки про різні актуальні питання, які доводилося мені розв'язувати. Я притягнув його до написання нарисів економічної географії в «Географії України» і нарисів економіки України в загальній частині Енциклопедії Українознавства. Його відхід у силі віку був болісний для української науки, для його приятелів (зокрема з берлінських часів) і для мене особисто. А його дружина добровільно відійшла слідом за ним.

З початком 1945 року, коли Берлін постійно бомбардували альянти, німецька влада підтримала частинну евакуацію наукових і культурних установ з Берліну в безпечніші райони. Я пропонував Мірчукові перевезти цінну бібліотеку й архів до одного з замків над Дунаєм у Баварії, які влада призначила для евакуйованих українських культурних установ і збірок. Але Мірчук евакуював — лише частинно — інститут до Ляйпцігу; правда, тут було також близько до фронту, але в Ляйпцігу жив швагер Мірчука.

На провесні 1945 року І. Мірчук був згідний евакуювати інститут до Баварії, але було вже запізно: не було можливостей транспорту. В останні тижні війни будинок інституту збомбовано, і бібліотека пропала під руїнами.

Спроби Мірчука відновити діяльність інституту по війні на території Західньої Німеччини не знайшли відгуку німецької влади. А може, директор інституту замало наполягав на його відновленні, бо місцем його праці і вияву енергії був уже Український Вільний Університет.

Іван Мірчук (1891-1961) — філософ та історик української культури, науковий діяч; довголітній директор Українського наукового інституту в Берліні (1930-1945), ректор Українського Вільного Університету (з 1946). Студії закінчив у Відні; під час першої світової війни був старшиною австро-угорської армії, з 1919 року на еміграції у Відні, Празі, Берліні й Мюнхені. Цікаві його студії над окремішністю української духовності від російської і шукання західніх впливів на Україну. Але більше уваги присвячував Мірчук організації української науки, а радше українських наукових установ, і зв'язкам з німецькими колами. Його настанову до науки видно з вислову в розмові зі мною (це було у Мюнхені, коли ми разом ішли до апостольської візитатури для українців на Пасінгу): «Бо, пане-товаришу, мене властиво цікавить не так наука, як її організація, а головне — зв'язки з впливовими особами з

німецького світу». Цих зв'язків він шукав і згодом дбайливо їх плакав. Приклад: при кінці війни українськими проблемами цікавився СС-Гавптамт у Берліні. Якось я ввів до цього уряду Мірчука, і з того часу часто можна було його знайти в чекальнях цієї установи. Треба підкреслити, що без зв'язків Мірчука в Берліні Український науковий інститут не міг би розвинути більшої діяльності, а може, навіть перестав би існувати. Великою заслугою Мірчука була дбайлива інформація німецького світу про Україну.

Натомість Український Вільний Університет завдячує своє відновлення по війні не Мірчукові (він тоді перебував у Байройті), а останньому ректорові УВУ в Празі проф. Яковлеву, деканові проф. Щербаківському (йому, може, найбільше) і мені. Та вже з кінця 1945 року Мірчук переселився з родиною до Мюнхену і тут швидко розбудував зв'язки з німецькою владою, спричинився до визнання УВУ баварським міністерством освіти 1950 року та перших спроб набутти власний будинок.

Я був зв'язаний з Мірчуком з 1932 року, йому завдячую згадані вище мої виступи в Берліні; наші зв'язки закріпилися під час війни, коли я деколи допомагав інституту своїми впливами і фінансами. Тоді й Мірчук відвідував мене в УЦК в Кракові та у Львові. У відновленому УВУ ми тісно співпрацювали. Ми не конкурували за впливи на УВУ, бо я не кандидував на ректора. З часом наступив поділ ролей: Мірчук лишився при УВУ, а ж заходився відновлювати Т-во ім. Шевченка, але в обидвох цих установах ми співпрацювали. Між іншим, Мірчук відвідав і Сарсель, але він цінував установи, а не людей. Коли довідався, що мене заарештувала американська військова влада, подумав, що моя особа може бути небезпечною для УВУ, і повідомив місцеву німецьку владу (уряд праці) що я вже не працюю в університеті. Але після моєї реабілітації ми знову гарно співпрацювали в УВУ. З часом наші зв'язки послабли. Ми мали різні погляди на роллю УВУ: Мірчук звертав головну увагу на саме існування УВУ, а я не менше — на якість праці. Після мого переїзду до Сарселю наші зв'язки далі послабли. Гадаю, що вони були б знову сильні, якби я повернувся до Мюнхену.

За мюнхенського періоду Мірчук видав свій «Гандбук дер Україне» скорочено англійською мовою (досить слабкий довідник), а 1957 року «Історію української культури» (німецькою мовою).

Допомагала Мірчукові його дружина Марія. Це була не лише

допомога в побутовому житті, але й науковому. Німкеня, родом з австрійського Шлезьку, вона опанувала українську мову, видала збірку української прози в перекладі на німецьку мову, друкувала нариси про Україну в німецьких журналах.

Зенон Кузеля (1882-1952) працював у різних фахах як етнограф, мовознавець, бібліограф, журналіст і громадський діяч; був дійсним членом НТШ. Закінчив Віденський університет, там і відбув практику в кількох наукових установах; у 1909-14 роках жив у Чернівцях, де був працівником бібліотеки, згодом і лектором української мови в університеті. Ці десять довоєнних літ були роками найбільш інтенсивної наукової праці З. Кузеля. Тоді постали його найголовніші наукові праці з ділянки української етнографії й етнології, десятки заміток і рецензій у «Записках НТШ». НТШ вшанувало наукові заслуги молодого Кузеля: 1909 року він став дійсним його членом, маючи ледве двадцять вісім років. Після вибуху війни 1914 року Кузеля опинився в Німеччині, де вів культурну працю в таборах українців, полонених російської армії. З 1920 переселився до Берліну і тут працював головне журналістом, а в 1926 році і співробітником Українського наукового інституту. В інституті Кузеля вів перш за все редакцію праць про Україну. Суто наукова праця зійшла на той час у нього на другий план.

З Зеноном Кузелею я познайомився, як і з Мірчуком, 1932 року на Українському науковому конгресі в Празі, а згодом ми бачилися за кожного мого перебування в Берліні аж до початку 1945 року. Коли я зустрів Кузеля, йому вже було п'ятдесят років, а серед еміграційних буднів він не мав змоги на таку інтенсивну працю, як до війни. З цього часу походять його нотатки про етнографів-українців в Українській Загальній Енциклопедії, більша праця «Українсько-німецький словник» та інше. Всестороннє знання Кузеля про Україну й український народ мені дещо imponували, я був йому вдячний за розмови на різні наукові теми, навіть за його поради в моїх поточних турботах.

Перед окупацією Берліну Кузеля переїхали до Фюрту — провінційного міста в північній Баварії. На той час Кузеля мав найбільше праці в Комісії допомоги українському студентству; від наукового осередку в Мюнхені стояв здалека, в Українському Вільному Університеті не викладав, хоча був його професором (так було і в Празі). Ми бачилися з ним якихось два рази у Фюрті. Коли

за моїми заходами на весні 1947 року відновлено Наукове Т-во ім. Шевченка, загальні збори обрали Кузелею заступником голови (головною залишався далі І. Раковський, останній голова у Львові). Практично З. Кузеля виконував обов'язки голови НТШ; а з 1949 року став і фактично його головою. На мою пропозицію обрати його головою вплинуло і минуле Кузели, і факт, що він був на еміграції, мабуть, найдавнішим дійсним членом НТШ. Зрештою, пост голови не вимагав від нього більшої праці; вона (зокрема, організаційна і редакційна) була в руках генерального секретаря, тобто моїх.

Інакше було з редакцією Енциклопедії Українознавства. Проект цього діла опрацював я, він був схвалений на загальних зборах НТШ 1947 року. Погодилися, що головним редактором «ЕУ» буде Кузеля. Я гадав, що людина з таким вантажем знань про Україну і довголітній досвідчений редактор найбільше підходить на пост головного редактора «ЕУ». Я помилився, бо Кузеля не міг уже творчо працювати; крім того, він не переселився до Мюнхену, а у Фюрті не було умов до наукової праці — не було наукових бібліотек. І сталося так, що праці над «ЕУ» навіть не розпочато. Тоді я був змушений взятися за редакцію, і ми домовилися з Кузелею, що редакторами будемо вдвох. Для мене особисто це рішення не було корисне, бо на мене впала майже вся праця над «ЕУ» і не лишалося часу на працю особисту. Кузеля написав для статтейної Енциклопедії Українознавства нарис етнографії України (інші співавтори — В. Петров і П. Одарченко). Це був передрук статті Кузели з Української Загальної Енциклопедії з малими змінами. Правда, треба згадати, що Кузеля читав деякі статті і коректи, відвідував друкарню, в якій появлялася «ЕУ» тощо.

Коли ми вирішили перенести центр НТШ й Енциклопедію Українознавства до Сарселю під Парижем і дістали завдяки старанням владики Бучка скромну посілість, Кузеля переїхав з нами. Звичайно, він був далі головою НТШ, але вже не був редактором другої, абеткової частини «ЕУ» над якою ми починали працювати. Зрештою, він присвячував найбільше уваги своїй «ширшій» родині — КОДУС-ові. Переїзд Кузели і його дружини до Сарселю був великою помилкою. Він покинув Німеччину, в якій жив понад тридцять літ, і вона стала, так би мовити, його другою

батьківщиною, а переїхав він до чужої йому Франції. Гірше, що він захворів на хворобу вола, яку міг лікувати в Німеччині, але у Франції цієї хвороби не знали. Його стан погіршився, і на весні 1952 року він відійшов.

ПІД КІНЕЦЬ ВІЙНИ

Пролом німецького фронту більшовиками в середині липня 1944 року спричинив швидку окупацію більшовиками решти українських земель, за винятком західної Лемківщини (Криниччини). Українська дивізія зазнала катастрофи: її розбито під Бродами і замкнено в кільце; з нього видісталися ледве 3 000 вояків, загинув під Бродами Дмитро Паліїв.

Нова хвиля утікачів з Галичини переїхала здебільша через Краків до Німеччини, а понад 10 000 українців знайшло пристановище в Словаччині, уряд якої погодився примістити їх на своїй території. Треба було евакуювати наших діячів з Криниці; виїхали майже всі українці з Кракова. Разом з тими подіями завдання УЦК не зменшилися, але радше поширилися. На території Німеччини опинилося коло 300-400 тисяч українців з Генеральної Губернії, які потребували нашої правної й суспільної опіки. У порозумінні з урядом Генеральної Губернії ми створили представництво УЦК в місті Любені на Долішньому Шлезьку; його очолював д-р Паньківський. Тут примістилася фактично централь УЦК, бо осередок у Кракові ми скоротили до кількох осіб. Ми розбудували наші представництва при уповноваженому генерального губернатора в Берліні й Відні та створили нове у Братіславі.

Нашими утікачами на території Словаччини не надто рєвно піклувався представник управління генерального губернатора в Братіславі. Щоб перевірити умови їх життя, я поїхав (разом з д-ром Фіголем) напівлегально до Братіслави і відбув там розмови з нашим представником д-ром Коновальцем і німецькою владою; це принесло позитивні наслідки для наших людей. Але наша еміграція на Словаччині не тривала довго. У середній Словаччині, в якій було приміщено частину наших утікачів, дійшло до комуністичного повстання. На щастя, наші земляки майже не зазнали втрат; незабаром німці евакуювали всіх українських утікачів з Словаччини до Німеччини.

Найважливішим осередком української еміграції став тепер Відень, куди ми перенесли Українське видавництво і далі видавали газету «Краківські вісті»; тут діяло сильне наше представництво з проф. Полянським на чолі. З часом, залежно від потреб, ми творили ще інші представництва і станиці — звичайно вже без згоди уряду генерального губернатора.

Я був весь час у подорожах. Найменше перебував у Кракові і затишному Любені, найбільше в Берліні, Відні, але також у Празі, Братиславі. У середині серпня я востаннє був на українській землі — на Криниччині, і попрощався з моїм рідним містом Новим Санчем. З височини, на яку підносився шлях, яким ми їхали, я бачив останній раз при заході сонця чарівний вінок гір, який оточує сандецьку котловину і кинув востаннє оком на так близькі мені верхи Бескиду, за якими простягалися лемківські села. Салют місцям мого дитинства і юности!

Тепер, коли Східня Європа була в більшовицьких руках, змінилася і східня політика німців: вони почали визнавати право народів Східньої Європи на самовизначення. У листопаді проголошено в Празі «Комітет для визволення народів Росії» з генералом А. Власовим на чолі. Активізувалася й українська проблема, а разом з тим набрала іншого характеру праця УЦК і моя власна. Дійшло до тіснішої співпраці між УЦК і Українським Громадським Комітетом (УГК), що об'єднував українців з центральних і східніх земель, з проф. Василем Дубровським на чолі; ми підписали ще 11 червня 1944 року в Кракові договір про співпрацю. Активізувався президент УНР в екзилі Адрій Лівницький, випущено на волю політичних в'язнів обидвох ОУН. УЦК, як легальна установа з розбудованими станицями і апаратом у Німеччині, був притягнений до розмов у справі нового українського представництва на терені Німеччини. Я вів розмови з гетьманом Павлом Скоропадським, полковником Андрієм Мельником, колишнім прем'єром Ісааком Мазепою, президентом Андрієм Лівницьким, фактичним лідером УГК Володимиром Доленком (він жив з своєю групою в Любені) тощо. Десь у жовтні, на пропозицію през. Лівницького українські політичні кола погодилися, щоб політичне представництво українців у Німеччині — Український Національний Комітет (УНК) — очолював ген. Павло Шандрук. Від жовтня розпочалися розмови ген. Шандрука з німецькими чинниками: з міністерством Сходу і головним управлінням СС; відтоді ми

обидва розпочали працювати спільно, бо в УНК я мав бути заступником ген. Шандрука. Але в грудні розмови перервалися, бо німці і тепер не хотіли визнати національні комітети неросійських народів; вони мали мати лише своїх представників у «Комітеті для визволення народів Росії».

Наше Різдво 1945 року я провів разом з деякими членами УЦК і Військової управи як гість Української дивізії, що її вдруге сформували, і вона тепер перебувала на вишколі на Словаччині в Жіліні й околиці. Новий рік застав мене у Відні. Черговий пролом німецького фронту ледве дозволив мені доїхати до Кракова, евакуювати (тобто переважно палити) архіви УЦК і попрощатися зі своєю мамою, дітьми і колишньою дружиною. Тиждень пізніше я брав участь в евакуації Любену.

З Любену ми перенесли централю УЦК до Берліну, і я тут тимчасово оселився. На підставі договору з УГК і ген. Шандруком ми перебрали також опіку над українцями з-поза колишньої Генеральної Губернії. У лютому відновлено розмови з німцями у справі створення УНК. Хоч поразка Німеччини була справою найближчих місяців, все таки хтось мусів до кінця боронити українські інтереси перед німецькою владою, заступатися за утікачів, юнаків з протилетунської оборони і дивізію, яка тепер впинилася на протибільшовицькому фронті в Штірії. Після німецької поразки українські інтереси могли боронити нові громадські і політичні установи, які не були заангажовані останніми роками в співпрацю з німцями.

У Берліні я зустрів німецьких знайомих з давніх часів: колишнього губернатора Галичини д-ра Вехтера і д-ра Ф. Арльта; обидва посідали тепер визначні пости в головному управлінні СС: перший був шефом чужоземних військ зброї СС, другий — керівником Станції східних добровольців. Обидва мали відношення до УНК і до Української дивізії. Дивізією піклувалися вони обидва до кінця і чесно. Я мав кілька розмов у справах УНК і дивізії з Вехтером. Під час останньої розмови Вехтер сказав: «Яку нерозумну політику вели ми, скільки зла ми вам, українцям, зробили! Чи я міг би вам у чомусь ще допомогти?» — «Чи можна з вами говорити відверто? — і на позитивну відповідь я запропонував: — докладіть зусиль, щоб дивізію не захопили більшовики, щоб вона могла швидше зійти з лінії фронту і

капітулювати перед західними альянтами». Вехтер обіцяв це зробити й обіцянки дотримав.

В УНК, що був затверджений німецькою владою (міністром Розенбергом; меланхолійне було прийняття в його апартаментах у підземеллях розваленого міністерства з шампанським і промовами), військовими справами відав голова — ген. Шандрук, а я й заступник — колишній посадник міста Харкова Олександр Семененко — справами суспільної опіки, правного захисту утікачів тощо. Станиці УЦК діяли тепер рівночасно як станиці УНК. Ми видали (15.03) декларацію да української еміграції й замінили назву Української дивізії на I дивізію Української Національної Армії (УНА); команду над УНА перебрав ген. Шандрук і поїхав у район розташування дивізії.

До останньої майже хвилини ми піклувалися станицями УЦК (відбувся з'їзд їх керівників у Ваймарі, де діяло нове представництво УЦК під кермою К. Паньківського), а я вів наради з представниками різних міністерств у справі компетенцій УНК, перебрання опіки над українськими робітниками, бюджету УНК тощо. Треба подивляти німців, що вони серйозно вели ці вже несерйозні розмови. Але тому, що фронт підходив під Берлін, я мав вже досить цієї іграшки і поїхав з початком квітня на захід до Ваймару, де відбув ще розмови з президентом Лівіцьким, д-ром Паньківським й іншими. По кількох днях я поїхав на південь до Авгсбургу, де в кількох селах у повіті Кавфбойрену (Авфкірх, Бльонгофен й ін.) були призначені мешкання для більшої кількості українців.

Тут 17 квітня я розв'язав УЦК, а решту його майна передав Громадському комітетові під головуванням Василя Мудрого. Кілька днів пізніше я виїхав до Форарльбергу. По дорозі вступив до представника Міжнародного Червоного Хреста в Німеччині, з яким УЦК мав зв'язки ще з Кракова, Львова й Берліну (ми користалися допомогою цієї організації). Я прохав опікуватися українськими утікачами, які залишилися в Німеччині. Зі страхом я довідався про важке правне становище утікачів, зокрема підсовтських громадян. «Лише з американцями можете говорити», — сказав представник МЧХ. Але це вже не був мій обов'язок.

Кінець війни застав мене в селі Шварцаху в Форарльберзі, де я жив у гостинному домі моїх друзів Романа і Марії Голодів.

Проблеми української науки

«Інтер арма сілент музе!» Моя особиста наукова праця у воєнні роки майже ніяка: кілька статей, карт, нове видання «Географії України» і це все. Натомість я докладав зусиль, щоб допомагати українській науці: фактично її носіям — науковцям, бо про наукову продукцію на території Генеральної Губернії годі було говорити.

У «старій» Генеральній Губернії постало при УЦК об'єднання праці науковців. Кілька науковців дістало працю при Українському видавництві, багато більше одержували гонорари за праці (яких ми переважно не друкували), рецензії тощо. На мої особисті інтервенції у Франка вдалося виклопотати дозвіл на заснування Інституту українознавства в Кракові. Це мала бути науково-дослідна установа, фінансована урядом Генеральної Губернії, з публікаціями, постійними працівниками. Статут інституту, його персональний склад (я мусів бути його директором), бюджет, а навіть будинок були готові, але війна з СРСР відсунула реалізацію цих плянів.

У Львові німецька влада восени 1941 року не дозволила відновити працю Наукового Товариства ім. Шевченка. Його мав заступити плянований Інститут українознавства, тепер під назвою «Інститут ім. Шевченка» у Львові. Восени 1942 року появився навіть декрет генерал-губернатора про його створення, але на виразний опір Берліну він не міг діяти. Наші науковці працювали частинно в високих школах Львова (які мали назву державних фахових курсів), в Українському видавництві, частинно при колишніх музеях і бібліотеці НТШ. Матеріальну допомогу давав науковцям «Науковий фонд», що його очолював проф. В. Сімович; деяка допомога приходила з мого диспозиційного фонду. НТШ виявляло деяку напівлегальну діяльність: відбувало засідання своїх секцій з доповідями. Діяло також «Українське об'єднання праці наукових робітників». Назовні науковці виявляли свою творчість доповідями, науково-публіцистичними статтями (в журналі «Наші дні»); з наукових творів появилися «Княжий Галич» Я. Пастернака, моя «Географія» (2 видання) і (ще 1941 року) «Історія Холмщини і Підляшшя» М. Кордуби. На наукові видання влада не давала паперу, а цензура — дозволу.

Багато більше свободи розвитку мали українські наукові установи і високі школи в Берліні (Український науковий інститут) і в Чехах; я був з ними в зв'язках і де в чому їм допомагав. Український технічно-господарський інститут в Подєбрадах (я

високо цінував його педагогічну працю, яка була корисна для західноукраїнських земель, а не лише для еміграції) міг поширити свою діяльність на Генеральну Губернію і (це важливіше) дістав дозвіл на пересилання грошей від своїх учнів з Генеральної Губернії.

Чимало уваги я присвятив Українському Вільному Університетові в Празі, як нашій єдиній вільній високій школі. Я був з 1940 року його звичайним професором географії. УВУ гуртував близько двадцятьох професорів і доцентів (їх число збільшилося в 1943-44 роках на кількох професорів київських високих шкіл, які опинилися на еміграції в Чехах), у ньому могли студіювати і дістати докторські титули абсолювенти польських високих шкіл (головне львівських). Дивне було, що УВУ діяв і далі в Чехах, хоча німці замкнули всі чеські високі школи, і діставав постійну субвенцію від уряду «Протекторату Чех і Морав». Але в УВУ не все було гаразд: деякі професори не мали відповідних наукових кваліфікацій і не знали академічних форм та поведінки; було багато інтриг, а навіть скарг до чужої влади, замало наукової діяльності й зв'язку з потребами рідних земель. Ці вади й були причиною, що німецька влада вирішила розв'язати УВУ. Мої заходи перед куратором слов'янських установ у Протектораті (тим самим і УВУ) проф. Гансом Йоахімом Баєром (я знав його ще з довоєнних часів) і перед німецькою поліцією допомогли відсунути цю загрозу під умовою, що я подбаю, щоб в УВУ панував правопорядок, а ректором став поважний учений, який був би також професором неукраїнської високої школи. Санація УВУ відбулася швидко, і ректором став проф. Олександр Колесса, довголітній професор Львівського, Празького і Карлового і Українського вільного університетів; фінансові справи перейшли до незалежної від сенату кураторії з інж. А. Галькою на чолі. З фондів УЦК УВУ діставав постійно субвенцію в такій самій висоті, як від міністерства освіти «Протекторату». Я часто відвідував УВУ і завжди йому допомагав.

На жаль, не вдалося вивезти майно українських наукових установ на еміграції. Такі можливості я пропонував (приміщення в одному з замків у Баварії) з початком 1945 року, але проф. Мірчук евакуювався до Ляйпцігу (бібліотека залишилася в Берліні); пражани вірили, що під чеською опікою «якось то буде». Пізніше хотіли вивезти майно, але вже було пізно.

НА ЕМІГРАЦІЇ В НІМЕЧЧИНІ

Майже 7 років я прожив у Баварії і часи цього перебування мило згадую.

Вперше я опинився в Баварії у березні 1945 року. Як я вже згадував, німецька влада визначила як місце перебування для «визначних» українців кілька сіл у Баварії (докладніше — у Швабії), у Кавфбойренському повіті. Там і почали з березня 1945 року селитися наші утікачі; серед ін. наші політичні діячі та провід Українського Центрального Комітету, а також дирекція Українського видавництва після наближення фронту до Відня. Ясне, що і я туди помандрував після виїзду з Берліну. Кілька днів я перебував у Ваймарі, а пізніше далі на південь — у Мюнхені. Транспорт не був тоді легкий, бо поїзди були переобтяжені, зокрема військовими. Увійти до вагона можна було тільки через вікно; я прохав одного вояка, який мав місце при вікні, допомогти мені, але безрезультатно. Він до мене: «Менш, чи ти здурів?» А я: «А цигарок не хочеш?» і передав першу порцію цигарок разом з двома клунками, а згодом і сам видряпався при допомозі вояків через вікно. Ще десь пересідав і врешті приїхав до Мюнхену. Мені треба було їхати далі, але потяги з Мюнхену не йшли, бо залізницю американці збомбардували і взагалі місто лежало в руїнах. Натомість був потяг до Авгсбургу. Він мав вирушити за дві-три години. Я побачив перукарню і пішов поголитися. Як усюди — черга. І поки дійшла моя черга — загуділа повітряна тривога і всі побігли до укриття. Закінчилася тривога і я повернувся до перукарні. Дійшла моя черга, мене почав голити перукар, і знову тривога. Та за третім разом усе успішно закінчилось, і я знайшов місце в потязі до Авгсбургу. В Авгбурзі була станція УЦК, я розпитав про ситуацію й відвідав шефа політичної поліції. Молодий старшина під час розмови (вона стосувалася справи наших утікачів) упевнено сказав мені: «Але, пане професоре, ми все таки переможемо, адже ми маємо фюрера».

Я потішив молодого старшину, що фюрер все знає і що нам не треба хвилюватися. Звідти я поїхав до «наших сіл». Це були невеликі села, найбільше з них — Авхкірх. Я мав жити в селі Франкенгофені. Зайшов я до сільського голови, і мені визначено помешкання у селянина Зайлера, до якого я й пішов з моїм «добром» (дещо з моїх речей мало приїхати з бібліотекою Українського видавництва, яке евакуювалося з Відня і було десь у дорозі; до Авхкірху доїхало щасливо).

Мій господар познайомив мене зі своєю родиною і всім обійстям та завів до моєї кімнати. Порівняно з українськими чи польськими селянами життєвий стандарт баварських селян був високий: їх дім мурований, двоповерховий. На партері кухня (заразом і їдальня), якісь кімнати, склад і велика світлиця, до якої ми сходилися у неділю й на свята (на Різдво — ялинка).

На другому поверсі були спальні господарів, дітей та дві запасні кімнати, одну з яких призначили мені. У кімнаті було все найпотрібніше. Родина Зайлерів складалася з подружжя (він був у розквіті сил — років сорока) і двох синів. Мене вважали, так би мовити, членом їхньої родини, я харчувався з ними, вони дбали про мою білизну тощо. До мене ставилися прихильно і з деякою пошаною. На це вплинуло, між іншим, і моє знайомство з парохом, а парох у баварському селі — найвищий авторитет. Так було за гітлерівського режиму. Селяни, віддані й віруючі католики, не любили гітлерівського безбожницького режиму. Вжити тут «німецького привіту» (гайль Гітлер) було б непристойно. Я після приїзду відвідав місцевого молодого і симпатичного пароха, показав йому листа українського католицького візитатора отця прелата Вергуна, у якому він рекомендував мене католицькому духовенству. Я довідався від отця пароха про все найважливіше в селі і про Зайлера. Вже під час моєї першої (а може, другої) розмови священик сказав: «Як це дивно, що я німець, а мушу бути задоволений, що ми, німці, програємо війну: бо що б тут було для католиків, після перемоги Гітлера?»

Зайлер був господарем середньої категорії: мав 6 (здається мені) корів і кількох телят; тут багатство селян визначається не гектарами землі, а числом корів. Праця ручна (чи при допомозі волів; коней тут не вживали), дуже раціональна. Зайлер мав нижчу освіту і хліборобські курси, передплачував якийсь тижневик і фахову сільсько-господарську газету. Знав дві мови: німецьку

літературну (гох дойч) і швабський діалект, який мені було трудно розуміти. У родині розмовляли діалектом. Зайлерша слабо володіла літературною мовою, молодший син зовсім її не знав (мав її навчитися щойно в школі). Харчування було смачне: його підставою були і м'ясні страви. Я опинився в добрих людей.

У «наших» селах було кілька десятків українських родин, у тому числі багато моїх знайомих: Шлемкевич, Глібовицький, Полянський, Тарнавський, Кулицький; тут жила й моя майбутня дружина Дарія. Наші родини мали багато часу: влітку його переважно використовували на соняшні купелі над невеликою річкою. Я знав від Зайлера, що селянам не подобаються утікачі, які майже не працюють, а мають додаткові харчові картки, хоч наші втікачі дещо допомагали селянам у господарстві. До мене мій господар не мав претенсій, бо виглядало йому, що якийсь дивак переважно сидить у своїй кімнаті, порпається в паперах і щось пише (я вияснив йому, що пишу книжку). До речі, матеріяли про УЦК прибули разом з вагоном книжок Українського видавництва, і я їх склав у німецького священика.

Коли наблизилося американське військо до наших сіл, я, за порадою приятелів, подався до Форарльбергу (Австрія), де знайшов для себе сховище в гостинному домі Голодів.

Ще перед моїм виїздом — президія Українського Центрального Комітету офіційно ліквідувала його (зроблено це було на засіданні над річкою). Коли устabilізувалися межі окупаційних зон, американської й французької, я поїхав вельосипедом до Франкенгофу і довідався, що за мною ніхто не питав, але все ж для безпеки я ще раз поїхав до Голодів. З кінця серпня я повернувся на постійне життя до Франкенгофену, до Зайлерів. Але вавив мене Мюнхен, і я туди час від часу їздив. В основному жив на селі. Тут мене в кінці серпня заарештувала американська військова поліція, і я перебував шість тижнів у Меммінгені. На допиті американці хотіли від мене знати, де перебуває генерал Шандрук. Якщо б не непевність, я не згадував би цього «пансіону» лихим словом. Взяв зі собою кілька книжок, вчився англійської мови, читав святе Письмо. Німецьке оточення, управа та спів'язні (переважно різні злочинці), ставилися до мене з пошаною, і вважали, що я страждаю за німецьку справу.

Після повернення до Франкенгофену я вже мав можливість вільно рухатися і часто їздив до Мюнхену, де найняв квартиру. До Зайлерів їздив на відпочинок і щоб наїстися, але також для дальшої

праці над історією УЦК і для зустрічей з Дарією. Коли на початку 1948 року Дарія переїхала до Міттенвальду, я до Франкенгофену їздив ще кілька разів і невдовзі ліквідував це помешкання на селі.

З розв'язанням УЦК і закінченням війни впав з мене тягар відповідальності за громадське життя на частині українських земель, і я став вільною людиною. Але лише умовно. Для всіх нас на еміграції в Німеччині й Австрії з приходом альянтів прийшли й тривожні дні: наша дальша доля стояла під знаком запиту, зависло мареву примусової репатріації тих, які до вересня 1939 року були радянськими громадянами, над деякими — видача в руки більшовиків. До цієї останньої категорії належав і я. Мені більшовики причепили (і не більшовики) марку одного з головних коляборантів з німцями і співвідповідального за їх злочинну поведінку, я відповідав за постання дивізії; польський екзильний уряд в Лондоні вважав мене за зрадника, як польського громадянина, який співпрацював з ворогом Польщі. У цих умовах мені довелося жити в затишку на селі.

Але таке спокійне, «затишне» життя не для мене: мене манив поворот до науки, а не менше — проблема організації української науки на еміграції. Я працював деякий час у невеликих, але не зниклих у час війни географічних інститутах в Інсбруку, а згодом в Ерлянгені, установив зв'язки з німецькими географами, зокрема в Мюнхені. Рівночасно я збирав інформації про долю УВУ. Виявилось, що на протилежність до УТПІ, який виїхав як організована група і оформився в Баварії вже влітку 1945 року, професура УВУ розбрелася: деякі залишилися в Празі (і були здебільша знищені більшовиками), деякі переїхали до Баварії, до різних місцевих і в різний час. Мені вдалося нав'язати з мого екзилу в Шварцхау зв'язок з ректором УВУ проф. А. Яковлевим, який жив тимчасово в Баварії, та з проф. В. Щербаківським, на якого як старшого декана впав обов'язок виконувати функції ректора; він жив у Мюнхені і в Авгсбурзі. Десь у вересні я повернувся з Форарльбергу до «мого» села на Авгсбургщині Франкенгофену і відвідав Мюнхен, де відбув з кількома колегами нараду в справі відновлення діяльності УВУ і вироблення плану організації української науки на еміграції. На той час існувало кілька проєктів: пропозиція проф. А. Яковлева — відновити діяльність Українського наукового комітету; проєкт створити вільну асоціацію українських вчених під назвою Українська вільна академія наук

(УВАН), врешті — мій проект, що появився як циклоstileве видання під назвою «Сучасні проблеми української науки» (з деякими змінами під псевдонімом Антін Корнівський — «Питання української еміграції в Європі», Мюнхен, 1946). У цьому проекті я звертав увагу на відновлення існуючих до війни установ — Наукового Товариства ім. Шевченка та Мазепинсько-Могилянської академії наук, що постала 1937 року на еміграції постановою екзильного уряду Української Народної Республіки. Участь у цих розмовах я мусів припинити з незалежних від мене причин. Президія сильною в Мюнхені установи — «Ліги політичних в'язнів», складеної переважно з колишніх в'язнів німецьких концентраційних таборів і опанована групою Бандери, внесла на руки проф. Щербаківського гострий протест проти моєї участі в українському науковому житті, як німецького коляборанта і особи морально деклясованої. З перспективи часу я з усмішкою дивлюся на цей акт людей, які тісно співпрацювали на відтинку політики з різними німецькими установами аж до літа 1941 року (а деякі відновили цю співпрацю з весни 1944 року).

Правда, професор Щербаківський дав панам з «Ліги» гідну відповідь, а незабаром виступила на мою оборону організація політичних в'язнів радянських концентраційних таборів, але... ґрунт у Мюнхені був гарячий, і я повернувся на село та взявся за два діла: впорядкування архіву УЦК, який вдалося зберегти, і писання історії УЦК та опрацювання докладного плану збирання по таборах переміщених осіб, в яких жила українська маса, демографічних й інших матеріалів з різних частин наших земель. Деякі спроби цих дослідів я вже зробив за допомогою кількох знайомих. Але час від часу я все таки їздив до Мюнхену і слідував за долею УВУ. Університет відновив свою діяльність, і я знову допоміг йому фінансово: з засобів Українського видавництва (я був далі головою надзірної ради і головним пайовником) УВУ дістав 10 000 марок, що було на той час немалою сумою. Функції ректора виконував проф. Щербаківський (його згодом обрано ректором), до організації УВУ чимало спричинився проф. Мірчук. Я допоміг УВУ також кваліфікованими силами: на моє прохання деякий час вели адміністрацію й господарство УВУ мої приятелі — інж. Голод та інж. Тарнавський. Часами я мав в УВУ доповіді.

Мені було нудно на селі, і в лютому 1946 року я відвідав кількох моїх знайомих, серед них д-ра Паньківського, який жив у таборі в

Оффенбаху, близько Франкфурту. Донос одного українця американській поліції про моє перебування в таборі спричинив наказ арештувати мене. Але мене в таборі не знайшли, а д-ра Паньківського, якого арештували, випустили по двох днях. Кілька тижнів перебував я під крилами моїх знайомих у Бамбергу (у моїх друзів Добрянського й Полянського). А коли виявилось, що в «моїх» селах спокійно, я повернувся до Франкенгофу. Це не було розумно: більшовики вимагали моєї видачі, і я повинен був (і міг) під іншим прізвищем перечекаати спокійно бурхливі часи, далеко від українців над Райном. Але мене тягнуло до своїх.

На селі я повернувся до праці над історією УЦК і саме писав свій меморіал до Гітлера (з червня 1941 року), коли (новий донос!) з'явилася у мене американська поліція, арештувала мене і перевезла до Меммінгену. Перспективи не були світлі — мене могли видати більшовикам. Американська поліція доручила мені відповідати на письмі на низку запитів. Вони стосувалися моєї співпраці з німцями, з ген. Шандружом, між іншим був такий кульмінаційний пункт: «Хто, крім вас, ухвалював в Генеральній Губернії смертні вироки для українців?» Це мене дещо розвеселило. Я написав довгий еляборат, в якому з'ясував суть моєї праці в УЦК і роллю дивізії, і я вдруге мав щастя (як у 1939 році). Мої приятелі — Шлемкевич, Голод, Тарнавський, Добрянський, д-р Тимотей Мицьків й ін. — вивидко прийшли з допомогою: прохали д-ра Степана Витвицького, щоб перебрав мою оборону, на що він погодився. Д-р Витвицький представив мою роллю так само, як і я. Мене по шістьох тижнях випустили на волю. Мабуть, я маю право з того часу належати до одної з організації українських політичних в'язнів?

Після цього випадку, який закінчився щасливо, моє становище змінилося. Мене виправдали чужинці, і автоматично я був виправданий деякими українськими колами, а деякими — з konieczности толерований. Не один із знайомих з давніх часів, хто досі старався мене не помічати, тепер мені сердечно стискав руку. Ректорат УВУ, який після мого арешту зголосив до уряду праці, що я не працюю в УВУ («все для добра УВУ»), пригорнув мене з відкритими руками. Але це лише на маргінесі — ми в більшості лише слабкі люди... Тепер я чимраз довше перебував у Мюнхені, провадив лекції і семінари в УВУ, докладав зусиль до його реорганізації, став членом сенату, посилив збирання демографічних матеріалів при допомозі своїх студентів.

У політичному і суто громадському житті я майже не брав участі. Я не був причасний до організації Української Національної Ради, хоча брав деякий час участь у працях Українського національно-державного союзу. Я поринув тепер у справи, пов'язані з організацією українського наукового життя й у свою особисту наукову роботу. Моє життя полинуло тепер іншим, відносно спокійним, але інтенсивним річищем. Я знайшов товаришку мого життя, з якою ми гармонійно живемо і працюємо. Незабаром я зовсім покинув село і перебував постійно в Мюнхені. На вихідні дні їздив до Міттенвальду, де ми обоє мандрували і трохи працювали; часто товаришував нам Іван Максимович Кошелівець, з яким ми щиро здружилися.

Відновлення Наукового Товариства ім. Шевченка

Свої заходи в справах організації української науки я відновив у кінці 1946 року. На той час число українських високих шкіл на еміграції (всі в Баварії) збільшилося вже до 6 і діяло кілька наукових організацій, серед них найважливіша УВАН, яка вважала себе центром всієї наукової роботи еміграції. Їх науково-видавнича діяльність (не рахую тут циклостильових видань) була мінімальна. На жаль, не відновлено діяльності Українського наукового комітету, який до війни об'єднував українські наукові асоціації на еміграції й на Західній Україні та мав вже деяке міжнародне визнання; це була вина ректорів УВУ, які статутowo очолювали Український науковий комітет.

Ще 1946 року до мене звернувся уряд УНР з проханням відновити діяльність Мазепинсько-Могилянської академії. Розмови з численними колегами лише підтвердили мою думку, що відновлення академії майже не має прихильників, бо вона існувала тільки короткий час, не змогла себе ще виявити й була мало znana серед українського громадянства. Разом з цим я знайшов підтвердження іншої концепції: відновлення діяльності найстарішого українського наукового товариства — НТШ. За це промовляло: 1) НТШ — найстаріша українська наукова установа, яка об'єднувала впродовж багатьох років всіх українських вчених; 2) воно широко відоме не тільки серед українців, а й серед чужинців: багато чужинецьких вчених було й є дійсними членами НТШ, у численних наукових бібліотеках є видання НТШ; 3) на еміграції опинилася більшість форуму НТШ з головою І. Раковським на чолі

та переважна більшість членів. Мої думки знайшли підтримку майже воюого членства НТШ, з яким я контактував особисто або листовно.

Зокрема ініціативу відновлення Товариства підтримали його голова проф. Раковський, який перебував на той час в Австрії, та інші члени Відділу, які опинилися в Німеччині (д-р І. Витанович, інж. А. Мілянч, д-р Є. Ю. Пеленський, д-р Є. Храпливий; тільки один член Відділу залишився в Галичині), проф. Кузеля, проф. Р. Смаль-Стоцький, проф. Я. Пастернак, проф. Ю. Полянський, проф. М. Чубатий, який на той час перебував в Америці, проф. І. Мірчук, д-р М. Шлемкевич, проф. Ю. Павликовський й інші. Бажання гідно продовжувати багаторічні традиції та відкрити вступ у широкий світ, якому НТШ було відоме, і наявність великого числа дійсних і звичайних членів на еміграції — були тими ідейними і правними основами, що спричинилися до відновлення Товариства.

Воно відбулося на загальних зборах, що їх скликала на 30. 03. 1947 у Мюнхені ініціативна група з проф. Зеноном Кузелею, найстарішим (з 1909) побіч проф. Раковського, дійсним членом НТШ. На загальних зборах були представлені 52 члена НТШ (33 присутніх і 19 уповноважених; 29 дійсних і 23 звичайних членів), що й свідчило про правильність ідеї відновлення Товариства. З перспективи багатьох років згадую день 30. 03. 1947 року з деяким зворушенням і гордістю. Це ж з'їхалися члени найстарішої української наукової установи не в місці заснування Товариства — у Львові, не у власному будинку з багатими музеями, кабінетами і величезною бібліотекою, але у чужому напівзруйнованому місті, у бідному приміщенні. Вони приїхали з усіх закутків Німеччини, переважно з скитальських таборів. Попри це настрої був піднесений, бо ми були переконані, що творимо велику справу.

З перспективи часу думаю, що ми зробили добре, відновивши наше Товариство. Об'єктивним доказом цього може бути й оцінка нашого національного ворога — російських більшовиків. Це ж після нашого з'їзду в Берхтесгадені у вересні 1948 року, присвяченого вшануванню пам'яті патрона Товариства — Тараса Шевченка, радянське радіо говорило про учасників з'їзду як про негідників, які наслідилися стати під прапор Шевченка. Багато років на Радянській Україні не згадували про працю НТШ на еміграції: воно ж офіційно перестало існувати 1939 чи 1940 року. За останні роки про нас вже згадують як про т.зв. «Наукове Товариство

ім. Шевченка». На маргінесі можна згадати, що НТШ — це, на жаль, єдина українська культурна установа, яка діяла впродовж багатьох років на рідних землях і діє далі на еміграції. З великою шкодою для українства не відновлено на еміграції діяльності товариства «Просвіта», яке могло б стати завдяки своїм традиціям культурно-освітнім осередком для всієї української діаспори — її «міністерством освіти». Не відновлено діяльності товариств «Рідна школа», найстарішого українського щоденника «Діло» тощо. Натомість відновлено діяльність молодіжної організації «Пласт» (1945). Далко пізніше (1959–60) відновлено діяльність Наукового богословського товариства.

На загальних зборах головою НТШ вибрано попереднього голову — проф. І. Раковського, його заступником — проф. З. Кузеля (з 1949 року — голова), генеральним секретарем — мене; членами Виділу професорів: о. В. Лабу, Ю. Павликівського, Є. Храпливого, М. Чубатого, В. Щербаківського, згодом кооптовано ще проф. Я. Падоха. Організаційно-наукова праця скупчилася на генеральному секретаріаті, наукова — на трьох традиційних секціях (історико-філософській, філологічній та математично-природописно-лікарській).

На загальних зборах визначено після мого реферату напрями наукової праці НТШ й найдоцільніші організаційні форми в умовах діаспори. Ось висловлені тоді мої думки («Сьогодні й минуле», ч. 1948):

«І завдання української науки й форми організації українського наукового світу мусять впливати із безпосереднього зв'язку з життям. В сьогоднішніх трагічних для нашої нації часах український учений повинен в першу чергу займатися не тими проблемами, які йому особисто *любі й милі*, але тими, які сьогодні *зв'язані з потребами нації*. Серед сотень проблем повинен український учений присвятити свій труд в першу чергу тим, на розв'язку яких жде нація і сучасне життя. З другого боку, є сотні проблем, розв'язка яких не є строго актуальна й які зовсім спокійно можна оголосити в майбутності. Не перечимо тут засади свободи науки, але вимагаємо від українського ученого, щоб його творчі зусилля були в першу чергу зв'язані з проблемами народу. З другого боку, якщо українська наука звертається до суспільности з вимогою допомоги, то ця вимога оправдана тоді, коли наша наука теж допомагає нації й не стоїть здалека від її життєвих потреб.

Очевидна річ — виняток творять високоякісні твори та праці з тих ділянок науки, які не можуть мати безпосереднього зв'язку з актуальним політичним життям. Для розв'язки зокрема актуальних питань найкраще створити в рамках наших наукових установ окремі клітини (інститути)».

І сьогодні я не змінив моєї думки про завдання української науки.

НТШ у 1947-59 роках

Це — напруги, але дійсність, у якій треба було їх реалізувати, була суворою. Ми не мали ні приміщення, ні бібліотеки, ні фінансових засобів; ми мали лише науковців, які серед матеріяльних злиднів і в розпорошенні хотіли працювати.

Нам удалося незабаром організувати верстат праці, хоч як він був скромний. Ми знайшли одну, згодом дві кімнати (розміри 5х2,5 м) у німецькій школі, в якій вже примістився УВУ, влаштували канцелярію з двома, згодом трьома платними силами. Ліквідатори Українського видавництва (Краків-Львів) пожертвували для НТШ цінну бібліотеку, вивезену з рідних земель, і прийшли з першою фінансовою допомогою. Невдовзі своїй науковій установі допомогло громадянство грошовими жертвами, зокрема Об'єднання українських приватних підприємців, українська кооперація, управи українських таборів та Центральне представництво української еміграції.

Ми значно збільшили число наших членів, зокрема ученими з центральних і східних земель, що з ними не мали так довго зв'язку. Праця Товариства відбувалася не тільки в рамках секцій і низки комісій, але також інститутів (їх не було до війни), які мали служити точно окресленим цілям і розробляти ряд актуальних проблем: Енциклопедії Українознавства, Національних дослідів та ін. У зв'язку з розпорошенням членства та навіть членів Виділу й Президії (проф. Раковський жив переважно в Австрії, з 1948 року виїхав до США, проф. Кузеля перебував постійно у Фюрті), організація роботи припала насамперед на мене як на генерального секретаря.

Побіч засідань поодиноких секцій і комісій, на яких читалися реферати членів, відбувалися спільні засідання секцій та науковців з'їзди: у Міттенвальді (15-18. 09. 1947) і Берхтесгадені (5-7. 09. 1948). Ці останні мали чимале значення, бо, крім доповідей для всього

членства й гостей, їх використовувано для зібрань секцій, комісій та інститутів та для обговорення актуальних питань. Гостинність таборових управ і гарна гірська природа немало спричинилися до ближчого знайомства членства і обміну думками, що при їхньому розпорошенні мало велике значення.

Вже за кілька місяців після відновлення діяльності НТШ ми віддали до друку перші праці членів Товариства. У зв'язку із зміненними умовами ми устійнили такі серійні видання: репрезентативне й найбільш відоме видання Товариства — «Записки НТШ», які охоплювали тепер усі праці секцій, комісій і інститутів, що доти виходили в різних публікаціях НТШ; журнали українознавства «Сьогочасне й минуле», «Хроніка НТШ». До цих трьох серій, які виходили на рідних землях, ми розпочали нову — «Бібліотеку Українознавства» — підручні книжки з різних ділянок українознавства. До позасерійних видань належала головне Енциклопедія Українознавства. За деякий час перестав виходити журнал «Сьогочасне й минуле» (вийшло 3 чисел) як через брак фондів, так і редактора, натомість стали появлятися чужомовні резюме прочитаних доповідей — «Proceeding's» абож «Resumés». За 1948-49 роки НТШ випустило 87 аркушів друку, тобто в середньому по 43,5 аркуша річно, або значно більше, ніж за останні роки на батьківщині (30 аркушів друку щороку).

До моїх обов'язків належало ще ведення Інституту національних дослідів. Його завданням у той час було збирання матеріалів щодо національних відносин Галичини до 1939 року. Результатом цієї праці була пізніша поява моєї «Етнічної карти Південно-західної України (Галичини)».

Плян праці над «Енциклопедією Українознавства» (ЕУ) постав ще до відновлення НТШ. У червні 1947 року оформився Інститут енциклопедії під проводом проф. З. Кузелі. Тому що конкретна робота над «ЕУ» не посувалася вперед, я мусів літом 1948 року стати одним з двох її головних редакторів і взяти на себе більшість роботи. Я зробив це нерадо, бо нові обов'язки забирали стільки часу, що праця Інституту національних дослідів відійшла на другий план і майже не було можливості вести особисту наукову роботу.

Влітку 1948 року виникла в НТШ фінансова криза наслідком зміни німецької валюти, коли фонди НТШ були сильно знижені, а потім значну суму забльокковано, а далі — зменшення жертвенности через загальну фінансову скруту. Наша видавнича робота, зокрема

праця над «ЕУ», зазнала б перерви, а може, й зриву, якби в цей критичний час не прийшов нам з допомогою апостольський візитатор для українців у Західній Європі єпископ Іван Бучко, який виклопотав для НТШ більшу одноразову допомогу від секретаря конгрегації для Східної Європи кардинала Є. Тіссерана, й пізніше був щедрим меценатом нашого Товариства. Як вислід вдячності НТШ на своїх загальних зборах 9.04.1949 іменувало Кир Івана Бучка почесним членом НТШ.

Ми вже кілька разів згадували про виїзд нашого членства за океан. На день других загальних зборів НТШ на еміграції (9.04.1949) вже 1/3 членства і приблизно таке число співробітників «ЕУ» були за океаном, рік пізніше — половина, і вплив тривав далі. Тому вже з 1949 року розпочалося шукання постійного осідку Товариства, а також редакції «ЕУ», без чого не було можливе продовжувати її працю. Покищо ми творили відділи НТШ в місцях скупчення наших членів: вже у вересні 1947 року — в США (американський відділ НТШ очолював проф. Микола Чубатий), а далі: в Нідерляндах (тривав лише в 1949-51 рр.), Канаді (1949), Австралії (1950). Але це не вирішувало проблеми централі.

Шукання осідку НТШ в'язалося з мою особистою долею: чи нам залишитися в Німеччині, чи емігрувати на власну руку, чи теж в'язати свою долю далі з НТШ. Логічно було залишитися в Німеччині, де я вже мав зв'язки з німецькими географами, дістав кілька пропозицій праці в різних німецьких інститутах дослідів Східної Європи і міг легко відновити моє «веніям легенді» у Мюнхенському університеті, а з часом дістати катедру (ще й в 1960 році переговорювали зі мною в справі перебрання катедри географії Східної Європи у Вільному університеті в Берліні). Залишаючись у Німеччині, я працював би у моїй улюбленій ділянці науки, жив би нормальним життям ученого, а рівночасно міг би дещо зробити й для української справи: писати на українські теми й утримувати зв'язки з УВУ, навіть НТШ «якось» животіло б. Можна б згадати, що я мав змогу зробити й політичну «кар'єру»: 1950 року звернулися до мене представники всіх політичних партій, які входили в склад Української національної ради, та президент А. Лівіцький, щоб я очолив після димісії Ісаака Мазепи Виконавчий орган УНРади. З почесної для мене пропозиції я не скористався.

Я зробив інший вибір. Мене вабило продовжувати розпочате діло — будувати український верстат праці, зокрема перейти до

видання другої — гаслової частини «ЕУ». А цього в той час не можна було робити в Німеччині, бо з неї наша еміграція масово виїжджала за океан. Інформації з США і Канади виявляли, що там творення тривкого верстату наукової праці з кількома платними працівниками і продовження праці над «ЕУ» не є можливе; майже всі науковці, які поїхали за океан, мусіли стати до фізичної праці. Залишилася можливість шукати місце осідку в Західній Європі, але далі від більшовиків; туди переїхав би дехто з тих, що вже були розпочали оформлення на виїзд за океан. Шукати притулку для НТШ в Західній Європі можна було лише при допомозі владики Івана Бучка. Як місце осідку треба було брати до уваги ті осередки, в яких уже існували українські культурні й наукові установи. Це міг бути Лювен у Бельгії, в якому був український студентський дім, Кулемборг в Нідерляндах з українською католицькою семінарією або Париж.

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Університет — любе для мене слово. В університеті — Ягеллонському в Кракові — я робив наукову кар'єру і став його доктором та доцентом; друкував свої праці, мав дальші шанси продовжувати кар'єру. Але я шукав відомостей (в пресі, у розмовах) і про українські університети. Львівський таємний університет був, здавалося мені, героїчною установою, але чи в ньому можна було справді вчитися? Натомість це можливе було в Українському Вільному Університеті (УВУ) в Празі.

Я побачив Український Вільний Університет, а властиво кілька його професорів уперше 1923 року на I З'їзді слов'янських географів і етнографів у Празі. Я брав у ньому участь (як член польської делегації) і дві свої доповіді виголосив польською мовою. Але я стежив за всіма «українськими» працями на конгресі. Приємно мені було почути серед привітальних промов і промову ректора УВУ проф. Колесси (з Галичини нікого не було, зокрема здивувало мене, що не було представника НТШ, хоч воно, як я про це довідався від чехів, було запрошене; але НТШ було «важке»). Я був на кількох українських доповідях і представив кільком українським ученим, зокрема Степанові Рудницькому, до якого я мав велику пошану як до творця української географії. До мене українські географи поставилися стримано, навіть з підозрою (також Рудницький): якийсь лемко чи краків'янин, докторат має з польського університету, його праці написані польською мовою. Серед інших я був на доповіді С. Рудницького на тему про деякі географічні особливості українських земель. Мене вразила патріотична нотка, яка виходила поза межі об'єктивності. Це використав проф. Е. Смоленський з Кракова і гостро, навіть брутально заатакував Рудницького, який зніяковів.

Фактично, але все ще побіжно, познайомився я з УВУ на весні 1932 року, коли брав участь на Другому українському науковому

з'їзді в Празі. Тоді моя позиція була зовсім інша, ніж у 1924 році: я був уже дійсним членом НТШ і його представником на з'їзді. Я відвідав УВУ і склав візиту його ректорові. Мене вразило велике убозтво УВУ. Містився він у дуже скромному приміщенні. Скромна була також діяльність УВУ: це був час його занепаду. Майже не було студентів, зменшилося число професорів, значно скорочено державну субсидію для УВУ. Нечисленні студенти були, властиво, тільки номінальними студентами; регулярних викладів не було. Професори, які далі залишалися в Празі, жили завдяки незначній допомозі чехо-словацької влади. УВУ в нових умовах не знайшов нової концепції праці і зв'язку з рідним краєм. Такою концепцією могло бути, наприклад, заснування Інституту заочного навчання. Так зробила професура Української господарської академії в Подєбрадах, яка після ліквідації академії чеським урядом заснувала технічно-господарський інститут (УТГІ) з користю для української освіти і для себе. Заочний відділ УВУ міг мати чимало студентів з Західньої України.

Ближчі зв'язки з УВУ я встановив, коли 1940 року став звичайним професором УВУ. Правда, я не мав викладів, але під час кожного перебування в Празі відвідував керівництво УВУ. Ситуація УВУ після окупації Чехії німцями і створення т. зв. Протекторату була «пікантна». Німці ліквідували чеські високі школи і наукові установи, але толерували існування УВУ, що більше — український університет далі одержував субвенції. В УВУ тоді навчалось незначне число студентів, які одночасно студіювали і в пражському німецькому університеті.

Нагляд над УВУ, як і над всіма слов'янськими установами в Празі, мав по лінії політичної поліції (СД) професор німецького університету, історик Г.-Й. Баєр, якого я знав ще з довоєнних часів. Теоретично роля УВУ могла збільшитися після окупації всіх українських земель німцями і закриттям високих шкіл на Україні: УВУ тоді був єдиною українською високою школою. Але цієї ситуації керівники не вміли використати. Більше того, з професурою УВУ не все було добре: дехто з них (зокрема на правничому факультеті) не мав відповідних як наукових, так і моральних якостей, вони інформували, і то фальшиво, німецьку владу про своїх колег. У висліді цього німецька влада носилася з думкою ліквідувати УВУ. Про це я довідався на нарадах професорів. Я відразу відвідав проф. Баєра і мав розмову в справах

УВУ. На те одержав відповідь, що прийшов надто пізно, бо справа УВУ опинилася вже в руках гестапо. Єдине, чого я домогся від проф. Баера, була згода влаштувати для мене розмову з шефом гестапо і, звичайно, поінформувати його про мою роль. Того ж дня я відвідав шефа гестапо «кримінальрата» (прізвища його не пам'ятаю). Це була не дуже приємна місія, бо «кримінальрат» відповідав серед ін. й за вбивства чеських учених. Зовнішньо це був гарний молодий чоловік. Розмова була коротка — він не мав часу. Привітав мене поясненням, що йому відома ціль моєї візити і хто я такий, і запропонував мені ознайомитися з актами УВУ. Секретарка дала мені відповідну течку; я знайшов там і листи деяких професорів. Недобре ці листи свідчили про їх авторів. Коли я переглянув течку, кримінальний радник запитав: — «І що ви на це, пане професоре?» Я відповів: — «Це сумне, але ситуацію в УВУ можна б направити». Радник: — «Чи берете на себе відповідальність?» Я: — «Так, якщо матиму ваше довір'я».

Дальша розмова була ділова: німецький партнер поставив деякі вимоги до УВУ, які міг би поставити й українець. Як? Професори повинні бути ученими і працювати науково. А ректором УВУ може бути тільки такий професор, який був (чи є) і професором неукраїнського державного університету: німецького, чеського чи польського. Коли я визнав радникові слушність, він ще запитав, хто, на мою думку, мав би кваліфікації на посаду ректора. Мені випадало відповісти: — «Думаю, що їх має проф. Олександр Колесса». — «Чому, хто він такий?» Я: — «Колесса професор австрійського (у Відні) і чеського (у Празі) університетів». На цьому моя візита закінчилася; я мав поінформувати шефа кримінальної поліції, які зміни відбулися в УВУ.

Про ситуацію в УВУ я відразу повідомив проф. Колессу. Він був не тільки поважний учений, але й визначний громадський і політичний діяч. Хоч йому було вже сімдесят три роки, він погодився приложити руку до порятунку УВУ. Далі відбулася жарада професорів, яких я повідомив про наслідок розмов з німецьким начальством і його вимоги. Ректор УВУ (ним був археолог Боровський) подався до димісії, відбулися загальні збори професорів УВУ, і ми обрали ректором проф. О. Колессу, який прийняв вибір. Я повідомив професорів УВУ, що УЦК допоможе Українському Вільному Університетові постійною місячною

субсидією у такій самій висоті, як субвенція протекторату. Ця допомога була призначена для підвищення платні професорів.

Про наслідки нарад я інформував німецьке начальство. Відтоді життя в УВУ пішло спокійним річищем. Час від часу я відвідував Прагу, був кілька разів гостем панства Колессів. Позиція УВУ зросла після захоплення Галичини більшовиками, коли до Праги прибули утікачі; серед них були й студенти, що (як було й досі) одночасно навчалися в німецькому й українському університетах. До десятка молодих правників здобули в УВУ докторські титули. Вони мали закінчені студії не тільки в польських університетах з титулами магістрів: щоб мати докторський титул, треба було ще написати працю і поглибити практичні студії. Натомість в УВУ, як і в чеських університетах, можна було здобути докторський титул на юридичному факультеті без написання окремої праці, з чого й скористалися деякі з українських молодих правників (дехто з них присвятився науковій праці вже після закінчення війни).

Від січня 1945 року (а властиво, і скоріше) треба було думати про майбутнє УВУ та інших українських установ (зокрема Музею визвольної боротьби) на випадок захоплення Праги радянськими військами. Мені вдалося на початку 1945 року виклопотати у німецької влади приміщення для евакуйованих українських культурних установ (в одному баварському замку); для визначних українців у кількох баварських селах. Та мої розмови на тему евакуації українців з Праги не знайшли відгуку.

Ось зміст однієї розмови з визначним українським політичним (міністер УНР) і економічним діячем Валентином Садовським (пам'ятаю її в каварні, недалеко музею на Вацлавському намісті). На мою заувагу, що вже йому треба готуватися до виїзду, він відповів, що йому трудно виїхати з Праги, бо він тут довго і спокійно жив і полюбив «золоту Прагу», що він надто старий для переміни місця осідку, а втім, після відступу німців у Празі буде чеська влада, а він з чехами у добрих стосунках. І не поїхав з Праги на Захід, зате «виїхав» до котрогось радянського табору...

Подібна була реакція й іншого українського діяча, визначного металурга проф. Івана Феценка-Чопівського. Я відвідав його в Катовицях (ми були давніше знайомі, ще з Кракова). Проф. Чопівський був невдоволений німцями, бо вони його заарештували (тоді арештовували діячів Українського національного об'єднання), і також: «Я старий, я професор польської високої школи, і мене

польська влада боронитиме». Чопівський також помер у радянському таборі.

Директор Музею визвольної боротьби у Празі проф. Д. Антонович, правда, вирішив евакуювати музей, але щойно тоді, коли вже стало пізно і годі було здобути транспорт. Ректором УВУ по смерті проф. Колесси був проф. права А. Яковлів. Він своєчасно виїхав з Праги, виїхав також декан філософічного факультету проф. Вадим Щербаківський: обидва вони опинилися в Баварії.

З окупацією Баварії американським військом я, після деякої перерви, встановив зв'язок з проф. Яковлевим (листовно) й особисто з проф. Щербаківським (у Мюнхені) і довідався від них про долю університету. Документацію УВУ і його печатки ніхто не вивіз; звичайно, він перестав діяти. Але я розумів велику роль продовження діяльності УВУ. Це був єдиний у цілому світі справді вільний український університет, він мав чвертьстолітню традицію і потенціально міг на той час мати чимало студентів, які опинилися в Німеччині, зокрема в американській зоні. Правда, я, як колишній німецький «коляборант», був обмежений у своїх діях, а проте восени приїхав на короткий час до Мюнхену і встановив безпосередні зв'язки з проф. Щербаківським, що як старший декан заміщав ректора УВУ проф. Яковлева, який незабаром виїхав до свого сина у Бельгію. Я встановив також зв'язки з кількома професорами УВУ, які опинилися в Мюнхені чи його околицях. Всі ми були тієї самої думки, що треба відновити діяльність УВУ; так само думали й у нашому гурті з уцеківських часів. З фондів Українського видавництва ми створили невелику фінансову базу для УВУ, винайняли одну кімнатку для його бюро. До заходів Щербаківського й моїх приєднався І. Мірчук і приїхав до Мюнхену з табору переміщених осіб у Байройті. Моя діяльність була обмежена, зокрема після акції проти мене діячів ОУН під проводом С. Бандери, згуртованих у Лізі політичних в'язнів. Але й далі, перебуваючи в «казилі» на баварському селі, я діяв на користь УВУ. На мої прохання члени гурту перебрали адміністрацію УВУ — його секретарем став Роман Голод; завідувачем господарської частини — Омелян Тарнавський. Мій приятель Микола Шлемкевич інколи звертав увагу, що я занадто, мабуть, уваги (і грошей) віддав на УВУ, хоч я діяв, властиво, за кулісами, бо моя політична ситуація була неясна. Час від часу я приїздив до Мюнхену, мав там друге помешкання і був зареєстрований як працівник УВУ.

Коли моє становище прояснилося і закінчилися труднощі з боку американської влади, я остаточно оселився в Мюнхені й активізував працю в УВУ. На той час Мюнхен був центром української еміграції й українського студентства в тому числі. Удруге УВУ став справжньою високою школою і мав кілька сот студентів. Але умови праці для УВУ були цілком інші, ніж у 20-их роках. Тоді осідлом УВУ була «золота Прага» — чудове слов'янське місто з його скарбами, бібліотеками, музеями, і УВУ мав постійну допомогу чеської влади, а в другій половині 40-их років опинився в зруйнованому Мюнхені, місті без українських традицій. Відновлення УВУ вимагало деякої посвяти його професорів, що жили в Мюнхені чи доїздили на виклади до Мюнхену. Аудиторні виклади почалися 1946 року, першим ректором (деякий час виконував обов'язки ректора проф. Щербаківський), душею УВУ був І. Мірчук і до деякої міри я. Мірчук перебрав фактичне керівництво УВУ (його ректором він був з перервами з 1947 року аж до смерті 1961, але й у роки проректорства керівництво УВУ було фактично в його руках). Він подбав про приміщення в німецькій народній школі (виклади за тих «героїчних» часів ми мали в години, коли приміщення було вільне), він встановив контакти з німецькою владою, його заслугою було визнання 1950 року УВУ баварським міністерством освіти як приватного університету. Натомість І. Мірчук не мав розуміння діяльності УВУ в нових умовах.

Я викладав географію України і мав яких десять студентів; з них два зробили в мене докторати (обидва вони почали студії до війни у Львівському університеті). Темою їхніх докторських робіт було представлення етнічних відносин у деяких частинах Галичини на підставі матеріалів, зібраних по таборах утікачів. Таким чином це була частина моєї великої роботи, присвяченої збиранню матеріалів стосовно етнічних відносин у всій Галичині. Два інші докторські титули здобули М. Кулицький та І. Тесля, які закінчили студії (перший у Кракові, другий у Львові) і виготовили вже докторські праці, але не встигли скласти іспити. У 1946-47 роках професором фізичної географії був мій приятель Юрій Полянський. Своїм студентам я виразно заявив, що не можу дати їм повноти географічних знань, бо не маю апарату — географічного інституту; можу їх тільки ввести в проблеми географії України. Тому я радив їм одночасно студіювати в Мюнхенському університеті. Я

домовився з професором географії, що мої студенти можуть бути у них студентами-гістьми, якщо одержать від мене посвідку.

Після переїзду до Сарселю я ще кілька років їздив на виклади (лише на літні курси і на короткий час), брав деяку участь у академічному житті. Праця в УВУ поглибилася за ректорства Володимира Янова: різні курси, наукові конференції, жвава видавнича діяльність тощо. Тоді ж УВУ набув гарний будинок і став головним осередком українського інтелектуального життя в Західній Європі. З 1975 року (тобто з моїм 75-літтям і 35-літтям моєї професури в УВУ) я перестав бути активним професором УВУ.

Бажаю його теперішньому і довголітньому ректорові, професорові В. Янову дальшої снаги в його праці.

У ФРАНЦІЇ

Перші роки. Владика Бучко був за Париж, можливо, під впливом свого енергійного і меткого генерального вікарія у Франції о. мітрата Якова Перрідона. Владика Бучко знову виклопотав від конгрегації Східної Церкви допомогу на купівлю будинку для приміщення НТШ та обіцянку постійної субвенції для нього. Інж. Андрій Файгель, який жив під Парижем, підшукав підходящий об'єкт у Сарселі, містечку, віддаленому на 17 км. на північ від центру Парижу, з вигідною комунікацією до столиці. Він і заходився коло відновлення цього старого, запущеного будинку і садиби. Улітку 1950 року проф. Олександр Кульчицький (він жив у минулому кілька років у Парижі) і я поїхали до Парижу й Сарселю і були назагал вдоволені нашою майбутньою садибою. Отець Перрідон і проф. Ілько Борщак взяли у французької влади дозвіл на наш переїзд до Франції.

З кого мала складатися наша група? З науковців, які репрезентували б головні ділянки українознавства і могли б рівночасно працювати в НТШ, «ЕУ» й Інституті заочного навчання (ІЗН), та з технічних сил; окрему групу становили працівники Комітету допомоги українським студентам (КОДУС), на чолі якого стояв проф. Кузеля. Всі ці особи були представлені владі Бучкові. Але деякі з науковців, які плянували поїхати до Сарселю (наприклад, проф. Олександр Оглоблин, проф. Юрій Шевельов, проф. Лев Окіншевич, д-р М. Кулицький) змінили свою думку й поїхали в США. Це зменшило вартість нашої групи, але й було щастям, як виявилось в майбутньому. Де ми їх примістили б?

Остаточно 1951 року переїхала наша група в двох етапах до Сарселю. Вона склався з проф. Кузеля з дружиною та групою КОДУС-у (три особи), літературознавців проф. Миколи Глобенка-Оглоблина (з дружиною Серафимою) й Івана Кошелівця, мовознавця проф. Олекси Горбача (з дружиною Галею), психологів проф. О. Кульчицького (з дружиною) і проф. Янова (з дружиною

Софією), Дарії Сіак і мене — разом 16 осіб. Серед нас не було історика, але двоє істориків — професори Ілько Боршак і Олександр Шульгин (обидва дійсні члени НТШ) жили в Парижі. Наша група швидко зменшилася: побачивши невідрадні умови і брак перспектив на майбутнє молодші колеги д-р Горбач з дружиною і Кошелівець повернулися до Мюнхену (але залишилися з нами у зв'язках, зокрема Іван Кошелівець, який за деякий час приїхав до Сарселю вдруге на кілька місяців, далі є нашим постійним співробітником і літературним редактором «ЕУ»), а професор Кузеля приїхав уже хворий і в праці НТШ був майже безпомічний; він скоро й помер (на весні 1952 року). За деякий час наступили дальші зміни у гурті сарсельців: група КОДУС-у зменшилася до одної особи — Теодосія Волошина (мій шкільний колега), який понад двадцять років виконував обов'язки секретаря цієї установи. Натомість до НТШ прийшов Петро Поліщук (тепер доктор, працівник Інституту Юнга в Цюріху), який керував нашою канцелярією, та д-р Василь Маркус — знавець Закарпаття і правник (тепер професор університету в Чикаго).

Наше життя в Сарселі не було легке: нас було мало, праці — багато, а фінансова база — більш ніж скромна. Дотація з Риму була невелика, а коли владика Бучко перестав бути апостольським адміністратором для українців у Франції — зовсім висохла. Ми жили з невеликих пожертв громадянства та передплат на словникову енциклопедію українознавства — «ЕУ» 2. Невеликий прибуток давали гонорари за працю над англomовним виданням енциклопедії українознавства («АЕУ»).

У Сарселі існувало кілька установ, хоча в них були частинно ті самі люди: НТШ в Європі, централія всього НТШ, Історично-філософська секція, головна редакція «ЕУ», ІЗН, КОДУС і Делегатура УВУ. Головою європейського НТШ (ми його організували на весні 1953 року) був я, його секретарем проф. Янів (він же був і секретарем Історично-філософської секції і редактором її видань); ми вели скромну, але доволі поважну видавничу діяльність (видання Історично-філософської секції — «Записки» і резюме доповідей чужими мовами, т. зв. Просідінгс, тощо). Після перебудови 1955 року відділів НТШ на крайові НТШ, об'єднані Головною радою НТШ, я був її генеральним секретарем. Але головною справою — і джерелом доходів — Сарселю було видання «ЕУ» 2, над якою ми почали працю 1953 року; перший зошит її

появився з початком 1955. Треба ще додати, що в будинку НТШ мала свій осідок централія Українського християнського руху під провідом проф. Янова.

Праці не бракувало. При слабій людській і фінансовій базі ми не могли виконувати ролі українського культурного «посольства» у французькому світі. Щобільше — наша робота чимраз звужувалася до праці над «ЕУ» 2.

За перших років перебування в Сарселі моїм найближчим помічником був Микола Глобенко.

Микола Миколайович Глобенко, справжнє прізвище — Оглоблин (1902-1957), літературознавець, педагог і редактор, заступник головного редактора «Енциклопедії Українознавства», родом з Харківщини. Як син священика, він за радянської умов не мав доступу до аспірантури (до якої його представляв проф. Плевако), а цим самим і до наукової кар'єри. Працював як українізатор і редактор в ДВУ і в інших видавництвах, у журналах як літературний редактор і перекладач (з польської і російської)*. Пізніше з допомогою відомого літературознавця Олександра Білецького почав літературознавчу працю, хоч не мав змоги щось публікувати. За німецької окупації був заступником редактора газети «Вільна Україна». Перед поверненням радянського війська евакуювався разом з німецькою військовою пресою квартирою до Кременчука, де був редактором газети; врешті — до Чехії, де його застав кінець війни. З уваги на радянську небезпеку змінив прізвище; перебував у таборі для переселенців в Ашаффенбурзі, з 1947 року жив у Мюнхені, працюючи в редакції «Української Трибуни».

З Миколою Миколайовичем ми познайомилися 1948 року, коли я був деканом Філософічного факультету УВУ. Тоді я з острахом побачив, що УВУ не має систематичних викладів з української літератури: професори Леонід Білецький і Володимир Міяковський лише інколи приїздили з Авгсбургу до Мюнхену. Мені звернено увагу, що лекції з української літератури міг би читати Микола Глобенко. Я попросив його зайти до деканату і запропонував йому викладати в УВУ, при чому вибачився, що роблю це так пізно. Микола Миколайович дав згоду і почав

* В останні роки перед війною Глобенко викладав у Харківському університеті, в Інституті журналістики і в Художньому інституті.

викладачем, а невдовзі став і професором УВУ. Чув я, що студенти з викладів нового професора були задоволені.

Це був початок нашого знайомства. Ми зустрічалися і в УВУ, і на приватній квартирі Глобенків. Микола Миколайович був першим українцем зі Східної України, якого я ближче пізнав. Він мені оповідав про свій улюблений Харків; я пізнав з його оповідань чимало українських учених й умови, в яких вони жили; я пізнав його великі знання не тільки з української літератури, але й української культури взагалі.

Тому, коли ми розпочали працю над «Енциклопедією Українознавства», я попрохав Миколу Миколайовича стати членом редакційної колегії і літературним редактором нашого твору. Микола дав свою згоду і кинув працю в газеті та повністю перейшов на працю в «ЕУ». Як літературний редактор, він не лише дбав про добру мову, але й «вигладжував», а подекуди й доповнював зміст гасел, дбав (разом з Софією Янів) про коректу; він написав і розділ про українську літературу другої половини 19 віку. Разом з нашою співпрацею поглибилися і наші особисті зв'язки й перейшли в дружбу. Микола Миколайович погодився покинути Мюнхен і переїхати до сарсельського осередку.

Та я не поїхав з першою групою до Сарселю: мусів ще доглядати друку першої частини «ЕУ», а без мене почалося там безголов'я, яке наближало Сарсель до катастрофи. Я вдячний Миколі Миколайовичу, що він не покинув Сарсель у ці перші тижні. Відносини в Сарселі стали майже нормальними після мого приїзду, але матеріально були скромні, майже бідні. Однак Микола був задоволений: він мав чотири дні праці в «ЕУ», а решту часу — на наукову роботу. Невдовзі появилася низка його статей, зокрема з літератури 17 віку і нової доби. У Сарселі ми розпочали працю над гасловою частиною «Енциклопедії Українознавства».

Як у загальній частині «Енциклопедії Українознавства», так і в гасловій Микола Миколайович був не тільки мовним редактором, але переважну частину гасел переробляв, надавав їм «енциклопедичного» вигляду. Він також писав деякі гасла, далекі від його спеціальності, але такі, які міг написати і нефахівець, якщо знайде відповідну літературу. Такі гасла (деякі «препарував» і я) мали підпис Р. М. — редакційний матеріал. Поділ праці між мною і Миколою Миколайовичем був ясний: на мене, крім опрацювання гасел з моєї спеціальності і споріднених ділянок та читання всіх

гасел, впали організаційні і фінансові проблеми; на Миколу — редакційні. Писати гасла з літератури, — казав Микола, — для нього відпочинок, найбільше праці, і не немилої, — виправляти невдалі гасла. Такий поділ праці дозволяв мені знайти дещо часу на особисту наукову роботу і керування Інститутом національних дослідів. Тоді я впорядкував матеріяли до національної статистики України і опублікував їх (першу частину — карту).

Майже два роки праці ми витратили на виготовлення докладного каталога гасел, поділ їх за ділянками і величиною, на шукання, на можливі пошуки матеріялів для опрацювання того чи того гасла (пам'ятаймо, що тоді не було «Української Радянської Енциклопедії»). Далі праця йшла відносно швидко — перший том «ЕУ» 2 появився через два роки. Тепер на опрацювання одного тому треба три-чотири роки. Гармонійна й інтенсивна наша співпраця зазнала ослаблення в 1957 році (тоді ми працювали над другим томом) через важку хворобу, а згодом і відхід у вічність Миколи Миколайовича. Це була невеликовна хвороба, і не допомогло лікування й перебування у паризькій лікарні. Сили Миколи Миколайовича зменшувалися, він на очах гаснув. Лікарі порадили, щоб він з дружиною поїхав на південь; вони поїхали до Мужену, поблизу Канн і оселилися біля «Закутка» Розалії Винниченко. Я з Дарією жив у «Закутку» і часто відвідував Миколу. Розалія Яківна щиро опікувалася Миколою, водила його до лікарів.

Тоді кілька днів у «Закутку» жив Іван Максимович Кошелівець. Перед його від'їздом ми побачили Миколу Миколайовича, який відпочивав в тіні платана. Я попрощався з Іваном Максимовичем і повернувся до хати. А годину пізніше зайшла Розалія Яківна з вісткою про відхід Миколи. Його болі скоротив розрив серця. За кілька днів згодом довелося мені казати прощальне слово перед його вічним спочинком — недалеко від могили Володимира Кириловича Винниченка.

Згодом у Парижі Наукове Товариство ім. Шевченка відбуло конференцію, присвячену пам'яті Миколи Миколайовича і характеристикі його творчості. Незабаром появився збірник «Записок НТШ» зі статтями самого Миколи Миколайовича і про нього.

Про різноманітність зацікавлень Миколи Миколайовича може свідчити реєстр гасел у першому й другому томах «ЕУ» 2, під якими він підписаний: Винниченко Володимир (у співавторстві), Високої школи, Вишньський Іван, Вовчок Марко, Громада, Грузини,

Десятирічна школа. Довженко Олександр тощо. Фактично він опрацював або повністю переробив такі гасла: Білорусь, Дитяча безпритульність, Друкарство, не кажучи вже про сотні малих гасел.

Статтю Миколи Миколайовича про новішу українську літературу, яка появилася в «ЕУ» 1, передруковано з незначними змінами в «АЕУ»; гасла, написані ним в гасловій частині, передруковано (знову ж з невеликими змінами) в «АЕУ» 2.

Відхід Миколи Миколайовича був сильним ударом для нашої праці над «Енциклопедією Українознавства», для всього сарсельського осередку і для мене особисто. Я навіть носився з думкою, чи не краще припинити роботу над «ЕУ» 2. Але таки не перервав діла, в яке вложив десять років праці.

Інститут заочного навчання при УВУ

З різних культурних установ, які примістилися в Сарселі, треба коротко згадати про Інститут заочного навчання (ІЗН), який постав 1948 року в Мюнхені з моєї ініціативи при співпраці проф. О. Кульчицького, проф. Я. Падоха, д-ра А. Фіголя, д-ра М. Шлемкевича; згодом з ним ближче пов'язалися інж. А. Мілянч і проф. В. Янів. ІЗН був зв'язаний з УВУ, але мав повну автономію; свою професорську раду (9, а згодом 10 осіб); кураторію (її очолював я); дирекцію (до 1953 року проф. Кульчицький, згодом проф. М. Глобенко; адміністративним секретарем у Сарселі була Д. Сіяк). Фінансовими справами відало Товариство прихильників ІЗН за посередництвом кураторії.

ІЗН мав бути заочною високою школою й уможливити студії тим розпорошеним українським студентам, які не мали змоги студіювати безпосередньо у високих школах, або які були студентами високих шкіл, але хотіли ще додатково студіювати якусь галузь українознавства. Студії в ІЗН мали тривати чотири роки з тим, що перший рік студій був спільним для всіх — це була загальна українознавча підготовка, яка охоплювала цілість знань про всі ділянки українського життя. Закінчення цього т. зв. «Studium Ucrainicum» давало кваліфікації для культурно-освітньої праці після закінчення студій письмовим і усним іспитами. Навчання в ІЗН, як і в інших заочних високих школах, було влаштоване за допомогою скриптів і письмових відповідей. Професори перевіряли відповіді студентів і давали свої зауваження. Через ІЗН перейшло до 200 студентів, але закінчило студії ледве 19, а іспит

склало 10. Крім студентів були також передплатники скриптів. ІЗН видав разом 1614 сторінок скриптів.

Розбудувати спеціалізовані три відділи і студії, як було пляновано, не вдалося (вийшли деякі скрипти з гуманістичного відділу) як з фінансових причин, так і з браку відповідного числа студентів. У 1955–56 роках ІЗН перестав діяти. Можливо, що його працю міг би і сьогодні продовжувати УВУ.

Дальші роки

У перші роки життя в Сарселі я часто їздив до Мюнхену: був ще деякий час деканом філософічного факультету УВУ, у Мюнхені друкувалася «ЕУ» 2 і містилася її адміністрація під керівництвом д-ра А. Фіголя. Як я вже писав, великим ударом для Сарселю, «ЕУ» і мене особисто була смерть Миколи Миколайовича Глобенка; на час його відходу ми склали 8-ий зошит «ЕУ» 2 і готувалися разом з Атанасом Івановичем Фіголем до подорожі по США і Канаді, щоб придбати фонди для дальшої праці над «ЕУ» 2.

Ми відвідали на протязі кількох місяців 1957 і 1958 років кільканадцять українських скупчень, приєднали нових передплатників «ЕУ» 2, дістали пожертви на нашу працю. Я відчув, як тепло приймає українське громадянство нашу працю і побачив реальні докази на це. Ця поміч, — не лише матеріальна, але й моральна, — стала причиною, що я й мої співробітники тягнемо енциклопедичний віз далі. Повороту вже немає...

Під час мого перебування в Америці я обговорив з проводом Українського Народного Союзу (зокрема з його головою Дмитром Галичином і ред. «Свободи» Антоном Драганом) справу «АЕУ», за видання якої взялася наша найстаріша і найбільш могутня організація на території Америки.

Що ж я маю ще більше писати, дорогий читачу, про моє життя? Я живу у Франції, але з цією країною дуже мало зв'язаний. Під тягарем праці над обома «ЕУ» я мусів звести до мінімуму мої інші обов'язки й особисту працю. З ділянки географії й демографії, крім праці над етнічними відносинами Галичини і кількох розвідок, це лише численні статті з обсягу географії й споріднених наук в «ЕУ» і «АЕУ». Я звів до мінімуму свої обов'язки в НТШ і УВУ, неактивний у громадському житті (але чи праця над обома енциклопедіями не є конкретною громадською роботою?). Я перестав бути генеральним секретарем Головної ради НТШ (з 1963), на що вплинули також мої

розходження з президентом Головної ради НТШ проф. Р. Смаль-Стоцьким і деякими її членами (розходження згодом ще більше загострилося). Європейське НТШ рідко виступає назовні (з'їзди, доповіді), ми концентруємо свою енергію, крім праці над «ЕУ», на видавничій діяльності (Історично-філософська секція) та на збільшенні нашої підручної бібліотеки (бл. 15 000 томів).

Третину часу я бував поза Сарселем. Часом це подорожі до Мюнхену, де друкуємо «ЕУ» 2 і деякі наші видання, де є осередок праці Європейського НТШ, ми є складовою частиною «Спільноти для сприяння українській науці» і маємо приміщення в Домі української науки. Але багато більше часу я перебуваю в США і Канаді, як у справах «АЕУ», так і «ЕУ» 2. Ці подорожі допомогли появи свого часу другого тому «АЕУ». Через це й опізнлася праця над «ЕУ» 2, об'єм якої збільшився з запланованих чотирьох томів на десять.

Наші спільні з Атанасом Івановичем Фіголем подорожі за океан (вони завжди дбайливо ним підготовані) і зустрічі з громадянством є основною фінансовою базою існування «ЕУ» 2. Ще 1962 року постав у пластовому середовищі, яке завжди нам допомагало, центральний патронат акції-С, тобто акції допомоги Сарселеві (у дійсності — «ЕУ»). Його очолювала Кекілія Паліїв, а з 1966 року директор Євген Борис; сарсельський науковий осередок і «ЕУ» 2 їм та іншим членам управи багато, багато завдячують. З 1963 року ми видаємо двічі на рік «Вісті з Сарселю» (редактор д-р Фіголь) з завданням інформувати наше громадянство про стан наукової праці в Сарселі, зокрема над «ЕУ» 2 і «АЕУ», подавати списки жертводавців акції-С, інформувати про діяльність комітетів сприяння виданню «ЕУ», подаємо списки дарованих книжок для бібліотеки.

З 1967 року кожнорічно відбуваються зустрічі-банкети громадянства з членами редакційної колегії «ЕУ» 2 — мною і д-ром Фіголем: 1967 року в Торонто й Едмонтоні, 1968 — в Клівленді і Детройті, 1969 — в Монреалі. Далі було ще кілька подорожей.

Під час подорожей і зустрічей я мав змогу говорити в ширших і вужчих колах і розмовляти з поодинокими людьми про проблеми української культури в діяспорі. На цю тему я писав кілька статей в журналі «Листи до приятелів» у 1963-64 роках. Дозвольте, дорогі читачі, повторити висновки моїх статей:

«Без плекання духовних і культурних цінностей ми не можемо продовжувати нашого існування на еміграції... і допомогти країні. Ми робимо чимало в цих ділянках, але на невідповідному рівні... Ми втікаємо від проблем, обнижуємо наш лет. Ми маємо слово „Україна” на устах, замало в серці, ще менше творимо для вітчизни щось реального... Ми самовдоволені і самі собі кадимо. Ми, старші, робимо ряд посулень, які не можуть притягнути молодь до українства і виплекати в ній любов і посвяту для України... Пам’ятаймо в усіх наших посуленнях, що на нас дивляться десятки мільйонів братів на рідних землях, вони дивляться на те, що ми робимо. Пам’ятаймо, що ми для них — велика надія... Постійна думка про край і поневолених братів може дати нам внутрішній побуд до творення конкретних діл для України і дозволить притягнути до ідейної праці людей з молодшого покоління...»

В обох статтях я порушив і церковну проблему. Мої критичні зауваження щодо ролі Української Католицької Церкви в США та більшості її духовенства викликала протести, інспіровані філадельфійською консисторією, на що я знову відповів статтею «Ще про церковні справи» («Листи до приятелів», кн. 7-8, 1964). З перспективи часу думаю, що зробив добре і спричинився до руху, який має на меті оздоровлення відносин у церковній ділянці в США.

Про моє особисте життя останніх років писати не буду, бо воно нецікаве і вбоге на факти. Праця сарсельського осередку і моя особиста майже обмежена «Енциклопедією Українознавства» і її переробкою — англomовним виданням. Вона тепер трудніша, бо відійшла більшість колишніх авторів і редакторів: у 1970-х роках Б. Кравців, В. Голубничий, пізніше С. Ю. Процюк та інші. Життя стало самотнє, бо відійшло кілька приятелів, з якими я дружньо співпрацював роками: Роман Томич Голод, Микола Іванович Шлемкевич, Степан Олександрович Волинець, Кекілія Паліїв, Микола Кулицький, Кость Паньківський.

Великим ударом є відхід довголітньої товаришки мого життя і дружини — Дарії.

Відтоді моє життя безнадійне й самотнє (дехто говорить про мене «самітній старух»), мої подорожі й товариські зв’язки, участь у громадському і науковому житті обмежені до мінімуму... Тим більше ціную нечисленних приятелів і співробітників у нашому спільному ділі. Це й допомагає. Приємно мені дивитися на останні випуски «ЕУ» 2 — перші зошити останнього (нарешті!) тому її; на

появу першого тому англomовної «Енциклопедії Українознавства» — «АЕУ» 2; нарешті появилася влітку 1983 року друга частина моєї праці про національні відносини в Галичині; закінчую працю над цими спогадами. Правда, я обмежив мої подорожі, а проте 1984 року був у Торонто на відзначенні появи першого тому «АЕУ» 2 (присмню згадую участь у цьому святі кілька сот осіб), може, поїду 1985 року до США!

Дай Боже, щоб при Божій допомозі у співпраці з моїми друзями-співробітниками закінчити гасловою частину «Енциклопедії Українознавства», а може, навіть опрацювати другу частину «Історії Українського Центрального Комітету». Дай Боже!

На ці останні роки припадає ще одна втрата, важка для всієї української громади й для мене особисто: смерть Олега Штуля.

Олег Данилович Штуль-Жданович (1917-1977), громадсько-політичний діяч, журналіст і літератор, родом з Волині; за освітою літературознавець (магістер Варшавського університету), замолоду студентський діяч, 1941-43 — одна з керівних постатей «Поліської січі» й Організації Українських Націоналістів; на еміграції в Німеччині й у Франції (з 1948 року) — журналіст, довголітній редактор «Українського слова»; голова ПУН-у (з 1964), член НТШ і його управи в Європі.

Обидва ми жили в приятні, і тут жменя спогадів про нього. Жменя спогадів, які не пов'язані між собою. Інколи дуже яскраві; такі спогади я маю лише про небагатьох осіб, до них належав і покійний Олег.

Натискаю гудзик у дивному апараті, який називається мозком. Гудзик має назву — Олег Штуль. З'являються перед очима картини.

Перша наша зустріч — пізня осінь, Краків 1939 року.

Друга — Рівне, влітку 1941 року.

І третя, остання, жовтень 1977 року в Торонто.

Але між другою й останньою зустрічами десятки, а то й сотні картин.

Але ось перша зустріч. Було це в листопаді або грудні 1939 року; я очолював Український Центральний Комітет. Німці не дозволяли створювати окремі організації й товариства, тому всі вони пробували потрапити під опіку УЦК. Тоді у Кракові існувала українська мистецька організація, назви якої не пам'ятаю, а очолювали її Олена Теліга й Олег Штуль.

Одного дня мені сказали, що прийшла делегація саме від того

товариства. Відчинилися двері, і до мого бюро зайшла пара: молодий чоловік нижче середнього на зріст, і чарівна, елегантно вдягнена жінка, яку я вже знав з її поетичної творчості. Молодий чоловік мав титул магістра філософії Варшавського університету, а моє здивування ще збільшилося, коли я довідався, що він був активний і в політичному житті. Чому я здивувався? Та тому, що вельми велика частина українських студентів уважала, що для «порятунку України» не потрібно вчитися й мати університетські дипломи.

Олена Теліга зреферувала справу їхньої мистецької організації з властивим для неї темпераментом, а її доповнював Олег Штуль. Звісно, справу відповідно нашим скромним можливостям погоджено, і ми попрощалися. Ще досі бачу перед очима молодечу, акуратну постать Олега Штуля і чую його вже тоді зрівноважений, хоч і не без залалу, голос. Чи ми зустрічалися згодом у Кракові, не пам'ятаю.

Натомість добре пригадую собі нашу другу зустріч з Олегом. Цим разом це було в тодішньому осередку Волині — місті Рівному. Західня Волинь і Рівне були вже захоплені німецькими військами (фронт стояв між Житомиром і Києвом). На Волині буйно розвивалося українське життя, і цьому військова влада покищо перешкоди не чинила.

Саме щоб познайомитися з тим буйним українським життям, у другій половині серпня я виїхав на Волинь і затримався у Рівному, де містився один із українських осередків — редакція українського щоденника «Волинь», яку очолював Улас Самчук. І тут, під час моїх відвідин, я вдруге зустрів Олега Штуля.

Як же інакше він тепер виглядав! У невідомій мені військовій уніформі, ніби німецькій, а проте й інакшій, у дивній шапці-кепі, а при поясі — великий «кольт». Його товариш, далеко вищий на зріст, був Тарас Бульба-Боровець — головний командир Поліської січі. Штуль був при ньому ад'ютантом. Звісно, ми говорили загально про політичні справи, але докладнішої розмови я собі не пригадую. Натомість тут удруге я вже бачу в яскравих обрисах постать Олега.

А втретє ми побачилися щойно десять років пізніше. То було 1951 року. Доти були випадкові зустрічі, і цікаво, що саме вони, а не сотні інших зустрічей, які я мав з людьми, залишилися яскраво в пам'яті. Щоправда, деталі розмови не запам'яталися, але чіткий образ людини закарбувався в пам'яті.

Наша перша паризька зустріч відбулася в редакції «Українсь-

кого слова»; було це у вересні 1951 року, коли я разом з НТШ оселився в Сарселі і став редактором «Енциклопедії Українознавства».

Знову інший образ: тісне приміщення редакції і еміграційна бідота, з якою контрастувала лагідна, з усміхненим обличчям постать редактора. То був початок нашого тривалого знайомства не тільки з самим Олегом, а й з його дружиною та родиною. Тоді ми зустрічалися досить часто в Сарселі чи в Парижі. Чимало уваги ми присвячували у розмовах «нешасній» «Енциклопедії Українознавства». Я просив Олега перечитати деякі гасла і дати до них зауваження. Це стосувалося зокрема «Поліської січі». Пригадую собі нашу дискусію, ба навіть листування в справі гасла «Волинь». Я послав Штулеві проєкт гасла і просив його звернути увагу на те, щоб у гаслі можна було відчутися чар і запах Волині. Дістав заувагу, що в прозаїчному гаслі віддати чар дуже тяжко. Однак, попри те, він це гасло вичарував.

Деколи я просив прочитати делікатні гасла з нашої найновішої історії, зокрема про партизансько-повстанський рух на Україні 1941–47 років. Олег Штуль є автором цінної статті в «ЕУ» — «Поліська січ», в якій він, поруч з Тарасом Бульбою-Боровцем, відіграв провідну роль. Штуль дуже реально представляв умови партизанського руху. Він звертав увагу на те, що партизани, навіть українські, були важким тягарем для бідного місцевого населення в лісовій смузі України. «Населення, — говорив він, — мусить дати партизанам усе: харчі, кожух, ба навіть жінку».

Тому кількість українських партизанів, які постійно були активні, не могла бути численна. Щоправда, на випадок потреби вони були лише кадрами для масового повстанського руху. Поруч сиділи в лісах і українські партизани (обох націоналістичних груп), і радянські, а деколи й інші (зокрема польські). Натомість у лісах не було німців, бо вони лісів боялися. «Деколи, — говорив Штуль, — годі було перейти якийсь місток, і відчувалося, що там чигає якийсь партизан. А хто його знає — який? Свій чи радянський?» Розповіді Штуля були тверезі й холодні, попри його гарячий патріотизм, а може, саме завдяки тому.

Олег Штуль є автором ще однієї маленької статтейки, яка з'явилася друком вже після його відходу, — «Теліга Олена». Коротка силіуета поетки, політичної діячки й чарівної жінки.

Штуль брав не тільки активну участь у праці над енциклопеді-

єю, а й у праці НТШ взагалі. Він роками був членом управи НТШ і так само головою надзірної ради.

Крім цих офіційних зв'язків, нас і наші родини в'язали близькі особисті взаємини. Це бувало зокрема під час кількох вакаційних відпочинків як у Норвегії, так і на півдні Франції. У Норвегії ми були три рази гістьми д-ра Миколи Радейка і його дружини Рангільди. Це було в 1960, 62 і 1976 роках.

Перед очима стоїть мені картина нашого першого приїзду до Норвегії. Ми приїхали з Дарією до невеликого порту Лярвік дощового холодного ранку. На пристані чекали нас Микола Радейко й Олег Штуль. Кілька тижнів ми перебували разом, їздили по великому озері, над яким височіла посілість Радейків — Лісебо, разом відбули подорож до Бергену і фьорду Согне, разом мандрували по одному з льодовиків. Ця остання мандрівка не вдалася. Ми не мали відповідного вираяду, і треба було повертатися додому. Наші дами, що чекали нас над початком льодовика, були не абияк здивовані нашим швидким поверненням:

— Не впоралися! — сказав з усмішкою Олег.

Під час третьої подорожі нас було шестеро: Штулі, Кошелівець, Андівська і ми. Вибралися з Парижу автами до Норвегії. Згодом поїхали на найновішу посілість Радейків, яка лежить у районі гір Рондален, вже серед тундри, де немає лісу. Наші спільні мандрівки були невеликі. Штуль (але і Дарія) були вже хворі.

Але найновіша й найдавніша наша спільна вакаційна виправа припадає на вересень 1956 (або 57) року на «Блакитне узбережжя». Ми — Дарія і я — були, як і кожного року, гістьми Розалії Яківни Винниченко в «Закутку», що в Мужені біля Канн. Олег і Катерина Штулі відпочивали недалеко від Канн. Спільно ми вигрівалися на пляжі, де малий Данилко Штуль робив пасочки з піску; спільно їздили автом чарівним гірським масивом Естерель. Данилко називав повороти «круцьками», а його сестричка Тоня їх рахувала. Це ми не раз пригадували собі з Олегом.

Одного разу Олег Штуль запропонував мені, чи не погодився б я скласти компанію під час відвідин передплатників «Українського слова». Редактор газети хотів пізнати, хто такі його передплатники, які їхні зацікавлення й потреби. На ці теми він хотів надрукувати низку статей, що згодом і зробив. Протягом короткого часу ми відвідали кілька осіб: галицьких селян, які в 20-их роках приїхали до Франції на заробітки, а тепер вже були самостійними власниками

землі; колишніх шахтарів, тепер переважно інвалідів, які захворіли в копальнях на легені. Вони мешкали на околицях міста Німу. Було приємно розмовляти з нашими земляками: нас дивувала їхня національна свідомість і деяка начитаність. Але найбільше інтригувала Олега особа одного передплатника — д-ра Біского.

— Хто він такий, той Біский? — запитував Штуль. — Лікар чи доктор якогось іншого факультету, а може, й взагалі не доктор?

Ми вїхали до невеличкого провансальського села й опинилися на сільському майдані з типовим колодязем-фонтаном і камінними ночвами, в яких жінки прали білизну.

— Вам треба доктора Біского? — відповіла одна з жінок, — Це лікар. Їдьте прямо, потім ліворуч і побачите його будинок.

Невдовзі ми справді побачили досить великий будинок з вітряком на даху. (Той вітряк постачав енергію моторові, а енергія була потрібна для праці над апаратом, якому д-р Біский віддавав весь вільний час.) Ми постукали й увійшли до кімнати, готуючись запитати, чи тут живе д-р Біский, але відповідь нам дали дві великі картини на стіні: козаки й танцюристи.

Назустріч нам вийшов чоловік у розквіті сил, одягнений у синій комбінезон. На наше запитання, чи могли б побачити д-ра Біского, він відповів, що він і є Біский. Ми порозмовляли менше години, бо д-р Біский не мав багато часу. Він постійно працював над удосконаленням свого винаходу. У його кабінеті на столі лежав великий череп з якоїсь маси, описаний числами, які знаменували собою місце різних прикмет і хвороб людини.

Д-р Біский відразу нам заімпонував. Він подивився на нас обох, діткнувся черепа кожного з нас і сказав мені, що в мене кворий шлунок, а Олегові — що він давно колись упав. Олег не міг відразу цього пригадати, але згодом таки пригадав, що впав з вікна, маючи кілька років.

З оповідань д-ра Біского, з того, що розповідав про нього дехто з його знайомих і що про нього з'являлося у фахових журналах, можна було скласти уявлення про цю небуденну людину. Можна б також написати цікаве оповідання «Доктор Біский»; ми не раз розмовляли з Олегом про цю цікаву постать, бачилися з ним ще у Ніцці й у Парижі, пили його чародійне зілля й рекомендували його іншим.

Улітку 1977 року Штуль сказав мені, що мусить їхати до Торонто на важку операцію, від якої залежить його життя. У вересні

від нього прийшла листівка з Торонто, де він писав, що йде на операцію, яка, мабуть, йому не допоможе, і тому, перед відходом у вічність, він прощається зі мною.

Під кінець жовтня я мусів поїхати на короткий час до Торонто на конференцію в справі англомовного видання енциклопедії українознавства. На той час вже була хвора Дарія і я знав, що їй лишилося не довго жити.

У Торонто я хотів відвідати Олега. Від його дружини довідався, що він радий мене побачити. Я відвідав його у великій лікарні («фабриці здоров'я»); його саме повезли на якийсь лікарський огляд і за кілька хвилин привезли. Олег мене впізнав, усміхнувся, та йому важко було говорити. Однак, коли я йому сказав, що й Дарія хворіє на ту саму недугу, він, перемагаючи себе, прошепотів: «Страшна хвороба».

Ми поговорили очима. Його очі були сумні, але спокійні. Ми стиснули руки, і я пішов. Два тижні пізніше Олег відійшов у вічність, а через місяць відійшла й Дарія. Так закінчилося наше тридцятьп'ятьлітнє знайомство.

ТОВАРИШКА МОГО ЖИТТЯ

Роздумував я чимало, чи писати мені силюету Дарії. Дарія й моя мама — найближчі в моєму житті особи. Дарія майже тридцять років була товаришкою мого життя, не тільки життя, але й моєї праці, як наукової, так і науково-організаційної. Ще більше: вона допомагала в праці над «Енциклопедією Українознавства» і два десятиліття вела бібліотеку Наукового Товариства ім. Шевченка. Коли я радився зі своїми і Дарійними приятелями — давати Дарію силюету чи ні, була одностайна відповідь: «Обов'язково давати». Пробую це зробити, але писати про близьку людину нелегко.

Наше знайомство з Дарією відбулося відносно пізно — у 1946 році, коли ми мали вже першу частину життя за собою (мені було тоді сорок шість років, Дарія була на вісім років молодша за мене). Про наше особисте життя ми не звірювалися одне одному; це було минуле, а ми входили в новий період нашого життя. Отож тут лише кілька рядків про Дарію, як вона сама оповідала мені про себе.

Дитячі роки прожила Дарка (зі своїми двома молодшими сестрами) в місті Бучачі, тут пережила й роки українсько-польської війни. По нашій програній війні батько Дарії Остап мав чимало труднощів з польською владою і переїхав з родиною до Тернополя, де Дарія закінчила гімназію (була ентузіясткою Пласту, натомість ставилася стрямано до націоналізму й Організації Українських Націоналістів).

Принагідно дещо про її батька і його двох братів. Всі три були політичними діячами, а Іван відігравав чималу роль в лавах Українських Січових Стрільців, Українській Галицькій Армії й армії Української Народної Республіки. Обидва дядьки Дарії залишилися на Наддніпрянщині, обоє (зокрема Іван) відігравали роль в комуністичній партії і в наукових колах (обидва були правники) — і обидва були знищені за доби сталінізму. А батька Дарії більшовики заарештували 1939 року по окупації Тернополя. Я відчував, що Дарії було приємно, коли в «ЕУ» 2 були гасла про

Сіяків. Ясне, що в «ЕУ» 2 є гасло про Івана, а на закінчення додано таке: «Сіак Іван (1887-?)... 1933 заарештований і пізніше розстріляний у концентраційному таборі. Така сама доля спіткала його братів: Миколу (р. н. 1872) — викладача історії українського права у Харкові, й Остапа (р. н. 1890) — галицького громадського діяча, голову комітету УНДО Тернопільського повіту, заарештованого 1939 року».

На вищі студії Дарія поїхала до Познані (фізичне виховання), але не закінчила їх з дипломом, а тільки винятково викладала в середній школі. А тому що треба було якось жити, переїхала до Львова і тут з трудом пробилася: працювала в кооперації, була секретаркою голови Союзу українок і одночасно брала участь у громадській праці і в фізкультурній організації «Сокіл-Батько» (навіть видали її брошурку про руханку) та в Пласті. Про своє життя у Львові Дарія оповідала мало.

Після захоплення Львова більшовиками Дарія переїхала на захід і жила деякий час у Холмі. Влітку 1941 року повернулася до Львова і працювала в УЦК у відділі «Ми молоді». Звичайно, я б мусів знати її там, але як це було — не пам'ятаю. Натомість пам'ятаю звіти і розповіді керівника відділу молоді Зенона Зеленого і пластової діячки Цьопи Паліїв про жертвенну працю Дарії, про те, як вона виявляла організаційний талант. А згодом, згодом казала мені Дарія: «Мене посилали затикати різні діри — „Дарка тут, Дарка — там...“», і вона їх затикала.

Пам'ятаю моє з Дарією, так би мовити, урядове знайомство. Це було у вересні 1944 в Криниці. Цьопи Паліїв представила мені гурт діячок відділу молоді, які мали перебратися опіку над юначками, що їх німці набрали до протилетунської охорони. Стояли молоді жінки в ряду, і я мусів щось коротко сказати кожній пані, в тому числі й Дарії. З пізніших розповідей Дарії знаю, що вона відвідувала наших юначок, зокрема під час Різдвяних свят на Шлезьку. Дарія працювала у відділі УЦК в Любені. Під кінець війни ми зустрічалися за мого переїзду з Берліну до Баварії в станиці УЦК в Аугсбурзі. А до справжнього знайомства дійшло, коли ми разом з кількома десятками українців опинилися в селах Кавфбойренщини, зокрема в селі Авхкірх і в сусідніх. Жили в селянських (бауерських) хатах поруч: родина Полянських, Кулицьких, Добрянських, Ісаєвих, моя двоюрідна сестра Стефанія, Дарія та інші. Я зустрічався час від часу з Дарією і прохав її переписувати деякі матеріали.

Пам'ятаю такий епізод: на весні 1946 року, коли за мною отримала американська військова поліція, я деякий час жив нелегально в Мюнхені у моїх приятелів, то у Полянських, то у Михайла Добрянського. Дружина Добрянського залишалася на селі в Авхкірху і одного дня відвідала Михайла в Мюнхені, прийшовши разом з Дарією. Обидві були здивовані, побачивши мене. Я їм децю оповів про свою ситуацію і за кілька днів одержав від Дарії листа (з села) дивного листа, в якому вона писала, що я справив на неї враження «лева в клітці» — спонтанна реакція (типова для Дарії).

Коли в середині жовтня 1946 вияснилися вже мої відносини з американською владою, я взявся за упорядкування матеріалів УЦК та за підготовку анкетних листків для збирання по таборах матеріалів осіб про етнічні відносини окремих сіл Галичини. Я прохав Дарію стати, так би мовити, моєю секретаркою (звичайно, за гонорар). Майже кожного дня ми бачилися (я жив за два кілометри від Авхкірху), я децю диктував, давав нові матеріали тощо.

А далі? Двоє самотніх осіб, вже не таких молодих, але й не старих, які живуть поблизу... Десь на Різдво (січень 1947) наші зв'язки стали ближчими. Це був тривалий зв'язок. З пізніших оповідань сестри Дарії знаю, ніби Дарка побоювалася, що я її покину. Але так не було. Наші відносини зміцнилися й тим, що була ділова співпраця: в своїй роботі я в'язав «миле з пожиточним». У кінці зими ми поїхали в подорож до гарного альпійського курорту Оберсдорфу. Цей відпочинок організувала Дарія, підшукала квартиру, подбала про харчі (в післявоєнній Німеччині життя було напівголодне), і я приїхав на готове просто з Мюнхену, де я тоді переважно перебував. Було гарне, може, перше віддурнення для мене після кількох років; і я мав врешті товаришку життя.

На весні 1947 року українських утікачів згуртувала американська влада в таборах для переміщених осіб, і Дарія переїхала до Міттенвальду, а я тоді переважно жив у Мюнхені, готувався до відновлення Наукового Товариства ім. Шевченка і викладав в Українському Вільному Університеті. Ми домовилися з Даркою про мій що-двотижневий приїзд на продовжений (на три дні) «вікенд» до Міттенвальду, а також на кожні вакації. Дарія мала в таборі окрему кімнату, і ми вирішили, що я житиму разом з нею. На таку звану «копію публіки» ми не звертали уваги, а втім, «копія» швидко звикла, що ми були подружжям. Для мене дні в

Міттенвальді були справжнім відпочинком: ми влаштовували прогулянки, переважно втроях — разом з Іваном Максимовичем Кошелівцем — з яким тоді познайомилися і незабаром швидко заприятелювали. На той час я ближче познайомився з проф. Наталією Полонською і її чоловіком Моргуном (до неї інколи приїздив проф. О. Оглоблин), зі Степаном Бараном (добрим знайомим Сіяків з Тернополя). Після відновлення НТШ й організації Інституту національних дослідів Дарія і в Міттенвальді мені технічно допомагала. Перебравши редакцію «Енциклопедії Українознавства», я прохав Дарію зробити перший варіант каталога її гаслової частини, переписати гасла з «Української Загальної Енциклопедії» і зробити виписки з деяких журналів і газет, зокрема з «Краківських вістей». Тоді я втягнув до співпраці в «Енциклопедії Українознавства» й Івана Кошелівця.

Гарні були дні в Міттенвальді: УНРА 1950 року почала ліквідувати табори; більшість утікачів виїхала за океан (між ними і сестра Дарії). І Дарія мала американську візу, але вирішила залишитися зі мною в Європі й переїхати до Сарселю. Дім у Сарселі ми придбали вже раніше. Покищо Дарія переїхала до Мюнхену, де я підшукав для неї квартиру. На весні 1951 року Дарка поїхала з першою групою майбутніх сарсельців (я мусів ще залишитися для закінчення друку третього, останнього тому «Енциклопедії Українознавства»!). Дарія мала в Сарселі допомагати в бібліотеці НТШ і провадити секретаріат Інституту заочного навчання, але й підготувати наше помешкання. Звичайно, від Дарії я міг довідатися, що робиться в Сарселі: перша вістка від Дарії була, так би мовити, «неутральна» — приїхали. Але невдовзі вже приходили спішні листи (ми ще не подумалися, що можна й телефонувати) — всі з чорними звітками. Вони свідчили про цілковиту безпорядність мого заступника проф. Кузелі, який був задоволений, що виривався з-під опіки Кубійовича, але що робити — не знав. Про наш найбільший скарб — бібліотеку, і не думали; плянували, що харчі дасть нам наш город, а фінансова ситуація була важка. Д-р Горбач з дружиною й Іван Кошелівець вирішили повернутися до Мюнхену. Микола Глобенко, який приїхав до Сарселю пізніше з другою групою (разом з Кузелею та іншими співробітниками) також носився з такою думкою. Після кожного листа Дарії болісно загострювалася виразка кишок. Але треба було діяти (а втім, не моя вина, що я не поїхав ні з першою, ні з другою групою), і я послав спішні листи до проф. Кузелі про передачу опіки над бібліотекою

Миколі Глобенкові й заангажування до праці у ній на півставки дружини Глобенка Серафіми Вікторівни; до Миколи Глобенка з гарячим проханням залишатися (копії обидвох листів послав Дарії).

Кілька днів пізніше я вже бачив у Мюнхені «утікачів»; розмова з Іваном Кошелівцем підтвердила інформації Дарії. Разом з тим я побачив кінець мого гордого проєкту створити на периферії Парижу український науковий осередок. Я зареагував так, що прискіпав свою подорож до Сарселю, — покищо на короткий час. У Парижі на східньому дворці очікувала мене Дарія й оповіла найголовніше; потім я відвідав отця Перрідона, що був генеральним вікарієм єпископа Бучка у Франції і відав фінансовими справами; проф. Шульгіна і Боршака, Бібліотеку ім. С. Петлюри.

Дарія по приїзді до Сарселю зайняла для нас (офіційно для мене і для себе) три скромні кімнатки на піддашші й умеблювала їх найважливішим (по кімнатці для кожного з нас і спільний маленький салюничок). Пишу ці спогади в цьому салюничку, дивлячися на портрет Дарії (роботи А. Сологуба), на вишиті нею подушки, на придбані нею полиці...

Після двох тижнів перебування в Сарселі я повернувся до Мюнхену, щоб у вересні остаточно переїхати до Сарселю; тоді ж приїхали панство Янови — і сарсельський «комплект» був готовий.

Наше (тобто моє і Дарії) життя було зовсім інше, ніж у Баварії. У Сарселі ми жили разом; мали різні звички і темпераменти, з різними ділянками зацікавлень, і відносини не завжди були гармонійні. З перспективи часу бачу, що я ставив до Дарії надто великі вимоги. Вона була і подругою мого життя, і вела наше господарство, була мені секретаркою і секретаркою Інституту заочного навчання, допомагала в бібліотеці, а згодом стала її керівником. Це були великі вимоги.

Відпущенням для нас обидвох були спільні подорожі до Парижу і оглядини міста, інколи відвідини кіна, театру. Спільно ми встановили зв'язки з паризькими українцями.

Повним відпочинком були для нас літні відпустки, на які ми постійно виїздили за рік після нашого приїзду до Франції. Тоді ми поїхали на Кот д'Азюр — до Ніцци і до Канн, відвідали «Закуток» Винниченків. Згодом ми там бували кілька років, а пізніше нам сподобалося їздити до Давосу у Швайцарії. Також тричі відвідали наших нових приятелів — панство Радейків у Норвегії; були раз

гістьми пані Софії Яблонської на її острові Нуармутьє. Разом з Кошелівцем зробили подорож по Іспанії; другим разом — по Центральному масиву. Натомість Дарія не хотіла скористатися з моїх пропозицій відбутися спільну подорож за океан. Правда, ми раз зустрілися в Нью-Йорку, куди Дарія їздила на товариський з'їзд колишніх випускниць Коломийської гімназії.

Ми з Дарією становили подружжя, але довгий час не могли оформити наші стосунки. Я не мав офіційного розлучення з моєю колишньою дружиною, ми мали лише сепарацію. Розлучення у Франції я, як чужинець, не міг дістати, його міг мені дати лише польський суд, а це практично для мене не було можливе. Щойно 1975 року по смерті моєї першої дружини ми змогли оформити наш шлюб як цивільний, так і церковний. Казала мені Дарка, як трудно їй було звикнути до нового прізвища і нового підпису.

А тепер про основну працю Дарії впродовж понад двадцятьох років. Від самого початку перебування в Сарселі Дарія працювала в бібліотеці НТШ, допомагала Миколі Глобенкові, який в управі Наукового Товариства ім. Шевченка був бібліотечним референтом. А за деякий час, коли Інститут заочного навчання перестав діяти, Дарія перебрала функції бібліотекарки. Практичний вишкіл у веденні бібліотеки вона одержала при бібліотеці Східного інституту в Мюнхені. При цьому треба пам'ятати, що наша бібліотека була тільки внутрішньою бібліотекою НТШ, насамперед для потреб «Енциклопедії Українознавства». Багато навчилася Дарія і від Миколи Глобенка, якого вона високо цінувала. Каталогів у нашій бібліотеці властиво не було, але книжки були педантично поділені на відділи й підвідділи, при чому Дарія завжди прохала фахівців про поради. Так само педантично стежила Дарія за появою нових книжок і журналів і чимало їх замовляла. Підставою була велика книгарня в Парижі «Дім книги», куди вона роками їздила кожної п'ятниці, бо в цей день приходили нові книжки з СРСР. Ми купували книжки і в німецьких спеціалізованих книгарнях і в українській книгарні в Едмонтоні. Звичайно, Дарія часто відвідувала бібліотеку ім. Петлюри і підтримувала добрі зв'язки з її керівництвом. Великою допомогою в праці над «Енциклопедією Українознавства» були докладні виписки Дарії зі всіх нових і давніших збірників і журналів, які були в нашій бібліотеці. Дарія хотіла якось виявити себе назовні і систематично посилала до важливіших українських газет в США й Канаді

інформації про появу нових книжок чи журналів українською мовою і про Україну; це називалося «З бібліотеки НТШ».

Плинули роки, плинули десятки років. На обрії нашого, Дарії й мого, життя виявилось деяке збайдужіння. Я завжди мав мало часу для неї, весь мій час з'їдала робота, насамперед енциклопедія. І от одного разу вона сказала мені: «Ти — егоїст». Моя відповідь: «Я працюю не для себе, а для спільного українського добра». На це Дарія: «І саме ти — егоїст, бо працюєш для справи, яка є твоєю». І вона мала рацію.

А проте загалом наше життя плинуло гармонійно і дружньо, бо більшість зацікавлень була спільна. Як колись казала моя мама: мої приятелі ставали й Дарїйними приятелями.

Плинули роки. Коли 1976 року ми поїхали до Норвегії, я помітив (це пізніше ствердили й Радейки, в яких ми гостювали) якусь втому Дарії: вона не брала жвавої участі в розмовах, як доти так любила. А коли восени того року «зломил перо» — припинила писати свої інформації до газет, — я відчув, що щось не гаразд, адже Дарія так любила писати ці інформації. Пояснення: їй уже було важко писати. Я винен, що на ці теми з нею не розмовляв.

Та коли я на весні 1977 року запропонував Дарії спільну подорож до Риму, вона радо погодилася. Було добре. Ми були гістьми кардинала Йосипа Сліпого в українському пансіоні на площі Мадонна. Коли я склав візиту кардиналові і згадав, що приїхав з Дарією, він був радий і запросив нас до своєї палати у Ватикані на обід. У розмові з Дарією кардинал згадував спільних знайомих з краю: з Тереховлянини, родом з якої він був. Невдовзі кардинал відвідав нас у нашому пансіоні на площі Мадонна і з гордістю показував організований ним музей.

Дарія не мала сил на інтенсивне оглядання Риму і його музеїв. Натомість з приємністю поїхала відвідати зі мною обитель отців Студитів під Римом (Студіон). Ми зробили велику подорож на острів Капрі і кілька морських прогулянок.

На початку червня ми повернулися до Сарсело; невдовзі Дарія почала хворіти. Була втомлена, мала підгарячковий стан, лікар нічого не знайшов, і ми знову, як і кожного року, поїхали до Давосу. Лікар не мав нічого проти: може, гірське підсоння допоможе. А Дарія казала комусь із сарсельців: «Як не їхати, адже Влодик тішиться кожним відпочинком у Давосі, як мала дитина».

Але Дарії Давос не допоміг: вона далі мала підвищену температуру, не мала апетиту і майже зовсім не їла. Лікар — старий

практик у Давосі зробив аналізи, приписав ліки, але причини хвороби не знайшов. Ми скоротили наше перебування в Давосі.

Ми повернулися до Сарселю і я домовився з д-ром Мусіяновичем, що він огляне Дарію. Мусіянович причини хвороби не знайшов, але підшукав місце в одній спеціалізованій клініці, куди за кілька днів ми з Аркадієм Жуковським відвезли Дарію. Через пару днів лікар сказав Аркадієві й мені: «Стан здоров'я небезпечний — пістряк печінки. Операції вже робити не можна». Дарія мала перед собою ще один-два місяці життя (інший лікар пророкував навіть півроку)... У вересні я мав ділову конференцію в Торонто в справі другої частини «Енциклопедії Українознавства» англійською мовою. Вже давно був оголошений мій виступ перед публікою, і я запитав професора клініки, чи можу на короткий час поїхати. На запитання, як надовго, я відповів: «На тиждень»; «На тиждень — можете», — сказав лікар. Я поїхав; з Торонто телефонував до Аркадія Жуковського і питав його про стан здоров'я Дарії; домовився з Дарієюною сестрою Сянею (вона жила в Нью-Йорку), що та приїде до Дарії. Під час моєї відсутності і весь час хвороби Дарії нею опікувався Аркадій і Тереза Жуковські: я їм сердечно вдячний, — приязнь і добре серце пізнаються в біді. Приїхала й сестра Дарії Саня, а Дарія, побачивши її, якось не здивувалася. Не знаю, чи вона розуміла, як серйозно, небезпечно хвора? У неї був занепад не тільки фізичних, але й душевних сил.

У лікарні довше її не хотіли тримати (бо вже не можна було її лікувати), і ми устійнили, що вона повертається додому. Дістали ліки, майже щодня приїжджав доктор Мусіянович (моя сердечна йому подяка). На щастя, не було болів, за винятком останніх днів. Заснула після ін'єкції проти болів. За кілька годин пізніше, коли Саня пішла відпочити, я зайшов до кімнати Дарії на останню розмову. А коли торкнувся її руки, відчув — Дарія відійшла.

Три дні пізніше я попрощався з Дарією у гурті друзів і знайомих. Дехто дивувався, що я промовляв на могилі моєї дружини: «Дорога Даріє». А хто ж мав казати їй прощальне слово? Вона ж була мені найближча...

І знову минають роки... Минає сьомий рік після відходу Дарії. Я живу самотньо, але в праці. І далі часто розмовляю з Дарією, зокрема на вечірніх (колись «наших») прогулянках.

Наші вакації

Почавши з другого року нашого перебування в Сарселі, ми кожного літа виїздили на приблизно один місяць на вакації, щоб відпочити від праці та сарсельських буднів і щось побачити. Переважно їздили до двох місцевостей: до Мужену біля Канн і Давосу в Швейцарії; жили роками в тій самій хаті; не треба було витрачати часу на акліматизацію — бо ми їхали до «нашої» літньої хати. Бували інколи й короткі відпочинки в інших місцевостях і подорожі, щоб побачити якусь країну та трикратні відвідини Норвегії, де ми були гістьми Миколи та Рангільди Радейків.

Тричі ми побували на атлантичному побережжі Франції — завжди гістьми у земляків. Були яких два тижні у Нормандії, у рибовода і колишнього пластуна О. Кота. Гарне було перебування на острові Бель Ль, де нам відступив свою літню хату д-р Мусянович; бурхливий океан і скелясті береги та малі затишні пляжі — краса...

Найцікавіше було на острові Нуармутьє у пані Софії Яблонської. Про це можна написати ціле оповідання. У Галичині прізвисьце Софії Яблонської було відоме як авторки кількох збірок новель з її подорожей по Альжіру і Марокко, по островах Полінезії. Згодом вона жила в Парижі; була одружена з французом — підприємцем у Китаї; пережила японську окупацію Китаю, а згодом там же — роки громадянської війни; по смерті чоловіка переїхала до Парижу і працювала все життя як мистець архітект, фахівець внутрішньої архітектури; оформлювала й прикрашала будинки, зокрема готелі, пансіони, ресторани тощо. Так і виховала своїх синів. Пізніше «відкрила» острів Нуармутьє близько міста Нант. Заповзята й енергійна, пані Софія будувала там будинки для гостей, яких приваблювало море, прикрашала їх, продавала і будувала нові, винаймала їх вакаційникам.

З нами вона познайомилася так: відвідала в Сарселі свого кума д-ра Артема, який був, можна сказати, нашим домашнім лікарем. Він оповів пані Софії про «український Сарсель»; вона відразу відвідала нас, і зв'язки наші вже не зазнавали перерви. Запрошувала нас на свій острів, який вона дуже любила і вихваляла його красу: «Але приїдть лише поза сезоном, бо під час сезону я всі доми винаймаю, а сезони тут, над Атлантиком, короткі — два-три місяці». І ми приїхали десь у вересні, либонь, 1964 року. З пані Софією тоді жила і співпрацювала Марта Калитовська.

Перебування на острові, його пляжі, береги та купання були приємні, але приємні і дуже цікаві були розмови з Софією, не тільки її спогади. Ми оповідали їй про українські проблеми, зокрема про працю в Сарселі, про нашу енциклопедію; Софія — про своє минуле, про події в 1917-19 роках на Україні, куди вона була евакуйована з Галичини, про Китай. Одним з її захоплень було дієтичне харчування й гігієнічне життя. Їй вдалося переконати Дарію, що вона мусить припинити курити; Дарія її послухалася, злякалася хвороби.

З Софією ми ще бачилися в Сарселі та в Парижі, а за кілька років були на її похороні під Парижем — вона загинула в автомобільній катастрофі.

Закуток

Ми вже були понад рік у Сарселі і не виїздили на відпочинок. Дарія про це не говорила (справа відпочинку — була насамперед справою грошей), але їй було прикро. І я запропонував їй (вересень 1952) подорож на південь Франції та на Середземне море, якого вона ще не бачила. Поїхали туристичним автобусом, жили кілька днів у Ніцці і пізнавали всевладну красу Рів'єри. Останнього дня зробили прогулянку до Канн і до сусіднього містечка Мужену, де відвідали Розалію Яківну Винниченко. Ми її вже знали, бо вона кілька місяців тому побувала вже в Парижі і відвідала Сарсель (Сарсель був тоді славний). Садиба Винниченків мала назву «Закуток». Вона справді лежала в закутку, на віддалі кількох сотень метрів від головного шляху, на узбіччі, на якому було на той час ледве дві-три оселі. Розалія Яківна запропонувала нам, щоб ми переїхали до «Заутка», що ми й зробили. Ми, мабуть, провели в «Закутку» якийсь тиждень і відтоді їздили постійно майже десять років туди восени, коли минала спека. Наші вакації, зокрема за перших років, були «активним» відпочинком, бо ми не тільки лежали на пляжі в Каннах, але й оглядали все побережжя, робили мандрівки в південні Альпи (перша гарна прогулянка з малярем Андрієм Сологубом) тощо. Інколи зупинялися по дорозі з Парижу, щоб оглянути Марсель, Авіньйон, дельту Рони.

Пані «Закутка» Розалія Яківна була дуже кольоритною постаттю. Розмови ми вели звичайно вечорами при чайку. Вона була жидівського походження і народилася в якомусь містечку на Білорусі; виростала в Москві, де її батько мав велике транспортне

підприємство. Студіювала медицину в Паризькому університеті і здобула лікарський диплом (але, не будучи французькою громадянкою, не мала права практики). Тут, у Парижі, вона й познайомилася з Володимиром Кириловичем Винниченком і стала подругою його життя (правно вони легалізували свій зв'язок пізніше). Оповідала деякі цікаві подробиці зі спільного життя, наприклад, перше нелегальне перебування Винниченка в Москві під час першої світової війни; вона пригадувала, як вони короткий час жили в Києві у колишньому палаці генерал-губернатора, як разом їздили до Москви на розмови з Леніном (Розалія Яківна була присутня при розмові Винниченка з Троцьким). Згодом Винниченко шукав місця осідку у південній Франції і врешті купив посілість у Мужені за авторський гонорар, який одержав з Харкова. Винниченко хотів писати в спокої і тому назвав свою посілість «Закутком». А щоб мати ще більший спокій, прибудував собі маленьку хатинку, яку назвав «курнем». Ми бачили з Дарією цей курінь: там був лише маленький столик і крісло. Під час німецької окупації Винниченки бідували, часто й голодували, але якимось пережили. Матеріально їм було важко і по війні, бо прибутків майже не було. Оповідала Розалія Яківна про відхід Володимира Кириловича (вона говорила про нього в третій особі). Він дивився на захід сонця і сказав: «Яка краса...» І кінець...

Розалія Яківна обожнювала Володимира Кириловича; з кімнати, в якій він працював, зробила навіть святиню, що її нам тільки раз показала. Майже щодня ходила на могилу, хоч їй, хворій на серце, було нелегко сходити на гору. По-українськи вона говорила добре, знала українську літературу, почувала себе україною. Знайомство з Розалією Яківною відкрило нам, галичанам, нові обрії: ми довідувалися, як виглядало українське й російське політичне життя, зокрема російських соціалістів. Розалія Яківні цікаво було пізнати не знані їй відносини в Галичині.

Кілька спогадів з наших вакацій в «Закутку». Пам'ятаю нашу подорож на весні 1957 року з Іваном Максимовичем Кошелівцем. Ми поїхали потягом до Авіньйону й Арлю, далі до Марселю. Звідти Дарія сама поїхала до Канн, а Іван Максимович взяв свою «веслу», яка з нами приїхала в потязі, і ми поїхали нею в напрямі Канн. Десь над морем ночували, а потім видряпалися на лісисті порфірові гори д'Естрелю. По дорозі мали пригоду: коли їхали вузькою стежкою, я подер собі штани. Доїхали. За кілька днів Іван

Максимович повернувся своєю «веспою» до Мюнхену. Я проводжав його до головного шляху. У сусідній віллі відали Миколу Глобенка. За кілька годин після прощання з Кошелівцем Микола Миколайович помер...

Чи Розалія Яківна мала вплив, і то негативний, на Володимира Кириловича Винниченка — я не знаю. По смерті Винниченка вона підтримувала далі зв'язки з нечисленними українськими емігрантами, які жили поблизу неї. Важкою журбою був для неї стан будинку в «Закутку»: він вимагав ремонту, а матеріальних засобів не було. Ми з Дарією думали, чи не було б добре зробити з «Закутка» дім відпочинку для українських учених (переважно з Америки), і Розалія Яківна не перечекала, але я за таке діло не міг узятися; а втім, Розалія Яківна ставила заздалегідь багато застережень.

Натомість руба ставало питання, як зберегти спадщину Винниченка: його листування, нотатки, рукописні твори, бібліотеку, його картини; усе це мало й історичне значення. Справа була нагальна, бо власниця «Закутка» була вже в роках, а її здоров'я як психічне, так і фізичне занепадало. Ми майже домовилися, що архів Винниченка перебере Українська Вільна Академія Наук у Нью-Йорку і складе його як депозит (він мав би бути відданий українській державі, якби така у демократичній формі постала) в Колумбійському університеті (Нью-Йорк). На цю тему я вів відповідне листування. Те, що Розалія Яківна підписала відповідний договір, треба завдячувати Дарії, яка в полагодженні цієї справи робила тиск на Розалію Яківну. Дарія приїхала через кілька місяців до «Закутку» і впорядкувала спадщину, яку передала представникові УВАН Григорієві Костюкові; приємно було через деякі роки мені побачити в бібліотечі Колумбійського університету кімнату, в якій містився впорядкований архів Винниченка.

Кілька рядків про долю «Закутка» і його власниці. Стан Розалії Яківни погіршився, нею опікувалася малярка-мистець Іванка Винників, яка жила в «Закутку» і пізніше стала його власницею. Розалія Яківна відійшла після довгої хвороби і спочиває в могилі, спільній з Винниченком.

«Закуток» зазнав цілковитої перебудови; будинки відновлено (щоб зробити це, продано частину землі); з пам'яток по Винниченкові нічого не залишилося, хіба одна кам'яна лава під дво-

чи більш столітнім оливковим деревом, на якій любив сидіти Винниченко, а пізніше Розалія Яківна. Шкода, що немає відповідної таблички з написом, що в цьому будинку жив Володимир Винниченко.

Ми з Дарією були ще двічі в «Закутку»: на весні 1968 і, довше, влітку того ж року. Коли ж «Закуток» перестав нас цікавити, ми знайшли літній притулок на швейцарському курорті — в Давосі. Допоміг нам знайти Давос і дім у ньому Петро Іванович Поліщук, який вже довгий час жив у Цюріху і деякий час був студентом Інституту Юнга, згодом асистентом в ньому, врешті мав приватну практику. Петро Іванович мав знайомих швейцарців, і вони підшукали нам приміщення в селянській хаті. Туди ми наїжджали, мабуть, з десять років.

Давос — місто готелів і спорту; до 1930-их років також місто санаторіїв для хворих на туберкульозу. Доти наші вакації були в субтропіках, а тут — у «субполярній» зоні, бо Давос лежить на висоті 1 600 метрів, де не росте збіжжя, а 300 метрів вище зникає й ліс.

Гори довкола Давосу сягають 3 000 метрів. Наш відпочинок був дуже активний: майже кожного погідного дня ми робили прогулянки на цілий день; можна було йти пішки долинами аж до їх кінця, а можна було підїхати гірською залізничкою під вершини, а далі починалися чудові прогулянки хребтами. Поверталися до Давосу автобусами або звичайною залізницею. Часто ми їздили до долини Оберенгадін, положеної на південь від Давосу. Оберенгадін густо заселений і населення його говорить рето-романською мовою. Ми їздили й до осель, в яких населення говорить італійською мовою; далші подорожі робили до Люксембургу й Тессіну з середземноморським підсонням і навіть пальмами. У дощові (чи снігові) дні ходили на менші прогулянки з парасолями.

Решту дня Дарія переважно відпочивала і читала якісь кримінальні романи, які ми купували на станції, а я робив коректу етнічної статистики Галичини, яка була вже вискладана. Інколи Дарка пропонувала: «Дощі, робімо коректу». Я з подякою приймав допомогу.

Повторюю: було добре. Але прийшов 1977 рік і останнє наше перебування в Давосі.

Ще раз 1978 року я поїхав на відпочинок до Давосу. Перший тиждень відпочивав разом з донею Романа і Марії Голодів

Ренатою і її чоловіком Олегом Третьяком. Ми мандрували; після їх від'їзду я мандрував сам. Це було повторення давніх спільних маршрутів — нового вже не вигадаєш. Тільки під кінець свого перебування в Давосі я зробив нову мандрівку — на льодовик Кеш. Хотів піти на нього разом з Дарією, але льодовик Дарію не особливо приваблював, а ще менше далека дорога. Та я бачив льодовик з віддалі — з різних вершин і хотів бути на ньому. Без труднощів я зробив цей маршрут, походив по льодовику і спустився вниз. Була вказівка, що дорога вниз забирає дві години часу; у мене ж це забрало лише півтори години, але я переважило біг.

Я й далі мав пляни їздити до Давосу, але не поїхав. Мені вже виповнилося вісімдесят років, і небезпечно було б ходити самому по (як говорилося на Лемківщині) ґрунях. Тепер я мандри відбуваю лише в мріях...

На закінчення передрукую, з малими змінами, те, що я написав про Дарію у річницю її відходу (у «Вістях з Сарселю», листопад 1978, ч. 20).

На пам'ять Дарії

Відхід у вічність довголітньої Товаришки мого життя та Дружини був (і є) не лише великим ударом для мене особисто, але й для сарсельського наукового осередку, для праці над «Енциклопедією Українознавства» та для моєї наукової роботи. Може, не буде зайвим згадати про це саме у «Вістях з Сарселю». Це буде жмут спогадів.

З Дарією ми ближче познайомилися, коли жили в сусідніх селах південної Баварії. Дарія допомагала мені в упорядкуванні архіву Українського Центрального Комітету і моїх записок. Перша чернетка праці над історією УЦК була готова рік пізніше (передо мною її рукопис, писаний на зеленому воєнному папері), але він був двічі перероблений і появився щойно 1975 року. Допомога Дарії була не лише технічна, ми часто обговорювали теми, заторкнені в праці, і я не раз враховував зауваження Дарії.

Швидше від появи «Історії УЦК» (остаточна назва «Українці в Генеральній Губернії») появилася моя книжка «Мені 70». Співпраця Дарії над цією моєю «дитиною» — ясний спогад. Виник проєкт написати кілька статей про мене, але запропоновані автори хотіли від мене матеріялів, і я вирішив написати про себе сам. Треба було

зробити це швидко, бо 70-ліття наближалось. Я склав диспозицію книжечки, чимало про неї дискутував з Дарією, і ми почали писати. У гарні літні вечори ми гуляли по околицях Сарселю, і я оповідав Дарію про зміст одного з розділів чи скорше — підрозділів книжки. Після цих розмов (і дискусій) я того ж вечора диктував першу чернетку, другого дня читав її, виправляв. Дарія переписувала вдруге. Так кожного дня. За рекордний час була готова низка «виправлених чернеток». Це все треба було об'єднати в цілість, не раз відредувати і втретє переписати. Іван Кошелівець дав книжечці літературне оформлення (як дав і проєкт назви) — всі ці операції тривали не цілий місяць. Ясний, ясний спогад...

Казав я минулого року Дарії: «А може, на 1980 рік підготувати нове видання книжечки із заголовком „А мені — 80“?»

Десятки років тривала моя праця над національною статистикою Галичини. Щойно 1947 року вдалося мені реалізувати збирання докладних матеріалів в ряді таборів ДП. Її впорядкування, переписування, численні обчислювання — знову діло Дарії. Була радісна хвилинка, коли на підставі цих матеріалів появилася 1953 року «Етнічна карта південно-західньої України (Галичини)». Друга частина — «Статистичні таблиці» була майже готова 1955 року і навіть частково вискладана. Але робота над «Енциклопедією Українознавства» не дозволила її закінчити. Тільки кілька років тому цю працю завершено, і вона, мабуть, появиться у наступному році.* Первісний рукопис має позначку «Перевірила Дарія 1956 року». Ми перевіряли ще раз це «перевірене» влітку 1976 року під час наших ваканцій у Давосі (звичайно, лише в дні негоди — дощу чи снігопаду). Ще минулого року Дарія хотіла перевіряти вдруге індекс осель, але сил не було.

З 1948 року я поринув у роботу над «ЕУ». Ще не появилася перша частина «ЕУ», а вже почалися вступні праці над гасловою «Енциклопедією Українознавства». Перший каталог гасел до неї склала ще у 1949–50 роках у Міттенвальді Дарія на підставі «Української Загальної Енциклопедії» (виписування змісту на кількох тисячах карток, пізніше і з деяких довідників). З допомогою прийшов Іван Кошелівець, який жив тоді у Міттенвальді. За кілька років, уже в Сарселі, Дарія повиписувала з книжок, журналів, газет

* Я завжди був і є невиправний оптиміст: праця появилася 1983 року (але все таки появилася!).

(і з деякого фонду нашої бібліотеки і з друків, які надходили) тисячі, тисячі цінних нотаток, які могли б бути допоміжні в написанні гасел і в доповненні вже написаних (для використання в англomовному виданні); це були короткі виписки, де шукати матеріалів, частіше конкретні доповнення, — скромна муравлина робота (а втім, не тільки Дарії). Часто Дарія була вже втомлена моїми «енциклопедичними розмовами»: «Чи не міг би говорити на іншу тему?» Я намагався послухати її, але невдовзі повертався до того самого.

Тепер розумієте, дорогі читачі, яким ударом є для мене і нашої роботи відхід Дарії. Відійшли за останні роки такі незамінні співробітники «ЕУ» (і наші друзі), як Богдан Кравців, Всеволод Голубничий, тепер ось Дарія. Якщо я все таки зважуюся продовжувати видання «ЕУ», то роблю це й тому, що в цьому ділі було стільки праці Дарії, — їй на спогад.

«ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА»

З 1948 року й досі найбільше зусиль НТШ і моїх спрямовано на працю над «ЕУ».

Від самого початку були ясні напрямні праці над «ЕУ» і плян її виконання (вони обговорювалися на з'їзді в Берхтесгадені і з'ясовані в передньому слові до першого тому «ЕУ» у червні 1949 року). Наша «ЕУ» мала містити лише українознавчий матеріал і поділятися на дві частини: загальну — «ЕУ» 1, тобто підручник українознавства, і словникову — «ЕУ» 2. Уже тоді думалося про чужомовне видання «ЕУ». Під час нашого перебування в Німеччині — перед виїздом більшості на місця нового постійного поселення — ми хотіли реалізувати видання «ЕУ» 1. Тому мусіли поспішати.

«Енциклопедія Українознавства» має три завдання: поперше, це підставовий довідник українознавства для двомільйонної маси українців й осіб українського походження, які живуть в діяспорі за межами СРСР та його сателітів; подруге, це має бути джерело знаць про Україну й український народ для чужинців, — зокрема цю роль виконуватиме «АЕУ»; потретє, і, може, найважливіше, — «ЕУ» має бути джерелом правдивих інформацій про минуле й сучасне України для українців на рідних землях, де більшовики промовчують або фальшують здебільша те, що становить суть українства. Щоправда, «ЕУ» потрапляє тільки зрідка до рук наших земляків на батьківщині, але ми працюємо з вірою, що завтра може бути інакше... «Енциклопедія Українознавства» мала бути також у деякій мірі відповіддю на друге видання 51-томової «Большой Советской Энциклопедии», яка недостаньо й переважно фальшиво представляє те, що стосується українства. Крім того, поява «ЕУ», змусила більшовиків зреалізувати опрацювання 17-томової загальної енциклопедії українською мовою — «Української Радянської Енциклопедії» («УРЕ»), а згодом «Українського Радянського

Енциклопедичного Словника» («УРЕС»), що своєю чергою не залишається без впливу на дальшу долю «ЕУ».

Тому що вже перед появою «ЕУ» існували деякі довідники українознавства, чимало українознавчих матеріялів було зібрано в кількох загальних енциклопедіях, і ми використали ці матеріяли в «ЕУ», до речі буде згадати про цих попередників «ЕУ».

Попередники «Енциклопедії Українознавства»

Попередниками «Енциклопедії Українознавства» були: «Українська Загальна Енциклопедія», загальні довідники з українознавства і ще давніше — українознавчі матеріяли, міщені в російських і польських енциклопедіях.

Найбільше українознавчого матеріялу було в російському «Энциклопедическом словаре» Брокгауза й Ефрона, що появився за 1890-1907 років у 86 томах у Петербурзі. Хоч це була загальна енциклопедія, в ній, очевидна річ, присвячено багато місця Росії й Російській імперії. Разом з цим там чимало матеріялу, що стосується географії, природи, історії й економіки українських земель, які входили до складу Російської імперії. Статті з суто українською тематикою написали здебільша українці, серед них І. Франко (великий огляд українського письменства), М. Сумцов (стаття про Т. Шевченка), М. Василенко, Д. Багалій, А. Кримський, І. Лучицький, В. Науменко, П. Житецький, П. Тутковський, Д. Граве та інші. Енциклопедія Брокгауза й Ефрона містить багато фактичного матеріялу, вона й тепер має значення для праці над «ЕУ».

Другою російською енциклопедією, яка містила більше українського матеріялу, є «Энциклопедический словарь» Граната, який вийшов у кількох виданнях; останнє появилося в 1910-48 роках у 55 томах; у ній писали українці: М. Василенко, Б. Грінченко, П. Ляшенко, В. Греков, А. Кримський, О. Білецький та інші.

Менше українознавчого матеріялу було в польських енциклопедіях, з яких найбільшою була енциклопедія С. Оргельбрандта, яка появилася у 18 томах за 1898-1904 років у Варшаві. У ній під Польщею розуміли землі історичної «Речі Посполитої», тобто і частину українських земель.

Першою енциклопедією українознавства був збірник «Український народ в его прошлом и настоящем», який появилася з ініціативи М. Грушевського в 1914-16 роках у Петербурзі в двох томах, щоб

інформувати росіян про українські проблеми. Війна перешкодила появі двох дальших томів. У 1920-их роках цей довідник був бібліографічною рідкістю. Статті одного з авторів, Ф. Вовка, вийшли в українському перекладі в Празі 1927 року під назвою «Студії з антропології й етнографії». Довідник «Українский народ...» має і нині своє значення.

Першою енциклопедією українознавства західноєвропейською мовою є довідник «Handbuch der Ukraine», що появилася 1942 року за редакцією І. Мірчука і містив розвідки дев'ятох авторів; окрему увагу там присвячено господарству (автор Р. Димінський). «Гандбух» мав 400 сторінок друку. Згадаємо його тут, хоч він вийшов вже після появи «Української Загальної Енциклопедії».

«Українська Загальна Енциклопедія» — книга знання — перша загальна енциклопедія українською мовою. Вона появилася у 1930-35 роках у трьох томах як видання кооперативи «Рідна школа» (Львів-Станіславів-Коломия). Головний редактор — Іван Раковський; інші члени редакційної колегії: Володимир Дорошенко, Михайло Рудницький, Василь Сімович (він і редактор відділу «Україна»).

Цікаво, що за це важливе діло взялися не українські наукові (Наукове Товариство ім. Шевченка) чи освітні («Просвіта») установи і не найсильніша в Галичині фінансова українська установа — Ревізійний Союз Українських Кооператив, а кілька провінційних економічних діячів: В. Микитюк, С. Слюзар та інші, які 1929 року заснували видавництво «Українська Загальна Енциклопедія» і фінансували її. Яюсь дивно, що в передмові до «УЗЕ» про це немає згадки. З В. Микитюком я підтримував особисті зв'язки; ним заснований у Львові в 1936 році Український видавничий інститут видав серед іншого мій «Атлас України і суміжних країв» та «Географію України».

З новіших російських чимало українознавчого матеріалу є в радянських енциклопедіях. Це насамперед «Большая Советская Энциклопедия», перше видання якої появилася у 1926-43 роках (66 томів); друге — у 1950-58 (51 том); третє — у 1969-78 роках (30 томів). Паралельно виходили: «Малая Советская Энциклопедия» — перше видання у 1928-31 роках (10 томів) і друге у 1933-47 роках (11 томів). Хоча в цих енциклопедіях чимало українознавчого матеріалу, але він подається у світлі радянської національної

політики з замовчуванням, а навіть фальшуванням численних фактів. Хоч авторами комплексу українознавчих гасел є здебільша українці, проте їхні статті однобічні й незадовільні.

Не знаю, чи редакція й автори «Української Загальної Енциклопедії» у Львові користувалися матеріалами з радянських енциклопедій. Ми в праці над «ЕУ» 1 й «ЕУ» 2 їх використовували, зокрема з фізичної географії й природознавства, частково і з народного господарства. Про використання матеріалів «Української Радянської Енциклопедії» буде далі.

Умови для праці над «Українською Загальною Енциклопедією» в Західній Україні були непогані. Українська суспільність радо прийняла звістку про появу енциклопедії українською мовою і купувала її з приємністю; не бракувало знавців з різних ділянок науки, зокрема українознавства, які радо співпрацювали з «УЗЕ». «Українська Загальна Енциклопедія» мала бути, як кожна енциклопедія, книгою знання української мовою і подати якнайбільше інформацій про Україну й український народ. Ці інформації «УЗЕ» подавала як у формі гасел (з усіх близько 34 000 гасел припадало близько 8 000 на українознавчі), так і в формі суцільно зібраного матеріалу у відділі «Україна» (320 подвійних сторінок); перша частина «Енциклопедії Українознавства» має 1 230 сторінок).

Звичайно, авторів і покупців «УЗЕ» можна було знайти на Західній Україні й на еміграції; зв'язків з Радянською Україною тоді вже не було; на той час в УРСР виник проєкт опрацювання «Української Радянської Енциклопедії», і працю над цим ділом було вже розпочато (але про це далі). У праці над «УЗЕ» авторів не бракувало, але постійних працівників в редакційному бюрі було надто мало через «скромні» фінанси; навіть члени редакційної колегії працювали лише за півставки. Скромні були й авторські гонорари. Більше часу праці над «УЗЕ» віддавали автори, які жили на еміграції, у Празі і Подєбрадах, бо вони мали менше заробітчанської праці, а цим самим і більше часу для «УЗЕ».

Працю над «УЗЕ» полегшував факт, що автори й редактори мали до диспозиції багаті фонди в бібліотеках Львова (зокрема НТШ), а також у Празі.

Невеликий об'єм «УЗЕ» був причиною того, що гасла треба було подавати коротко; й докладні матеріали до відділу «Україна» його редактор В. Сімович немилосердно скорочував (це він сам оповідав мені з гумором). Не було жадних труднощів у написанні

гасел з неукраїнським змістом: вистачало переробити їх з будь-якої чужомовної енциклопедії. Натомість (як згадує редакційна колегія у «Слові на закінчення»), щоб зібрати матеріал для деяких українських гасел, треба було чимало розшуків, листування (часто слали їх на рецензії).

Через обмеження місця гасла навіть про важливі події й осіб скорочувалися до кількох рядків, і тим самим збіднювано твір. Це не завжди робилося послідовно. З біографічних найбільшим було гасло про М. Грушевського (56 рядків), далі Йшов І. Франко (36), щойно на третьому місці Т. Шевченко (32), а за ним Б. Хмельницький (20), І. Мазепа (19), митрополит А. Шептицький (18), В. Липинський (18), С. Петлюра (16) і т. д.

Різні ділянки знання про Україну були назагал добре представлені. Зрозуміле, що «УЗЕ» присвячував багато місця недавній добі Визвольних змагань й українським арміям: без «УЗЕ» багато біографічних нотаток з цієї доби пропало б.

Деяких ділянок знань про Україну в «УЗЕ» бракує; може, вони впали жертвою скорочень? Бракує інформації про стан точних наук (математики, фізики, хемії, технології) і природознавства, немає згадки про охорону здоров'я й медицину (і знову самохвальство: все це читач знайде в «ЕУ»). Але то невеликі прогалини у великому ділі. Мені здається, що в редакції «УЗЕ» найбільше працював В. Сімович (не тільки для відділу «Україна»); І. Раковський мав менше знання з ділянок українознавства. Для праці над «Енциклопедією Українознавства» «Українська Загальна Енциклопедія» мала велике значення. Тепер дещо про мою участь в «Українській Загальній Енциклопедії».

Десь 1930 року до мене звернувся її редактор проф. І. Раковський з пропозицією опрацювати гасла з загальної географії й деякі з географії України, на що я погодився, але невдовзі побачив, що згоду дав дещо легковажно. Писання гасел забирало в мене чимало часу, а це була зовсім механічна робота: списування гасел з чужих енциклопедій. Тому я повідомив проф. Раковського, що гасел з загальної географії я далі не писатиму, натомість не відмовився від праці з географії України. Зовсім конкретно обіцяв написати до відділу «Україна» нарис антропогеографії й демографії України, навіть безкоштовно.

Ми домовилися, і в третьому томі «УЗЕ» появилася моя стаття на сім сторінок друку, де вперше в українській літературі подано національний склад українських етнічних земель за окремими

країнами на підставі найновішої статистики. До статті виконано (частково разом з М. Кулицьким) докладні етнічні карти українських земель і розміщення українців; врешті вперше представлено розміщення українців в азійській частині СРСР. Ці карти були перевидані окремими відбитками, а статистичні таблиці я помістив у різних моїх працях.

А тепер на тему: «УЗЕ» і «ЕУ». У праці над «ЕУ» нам часто треба звертатися до матеріалів з «УЗЕ». Пам'ятаймо, що праця над «ЕУ» відбувається у важких умовах еміграції з її, порівняно з львівським періодом, скромними на українську друкованими матеріалами і з меншим числом авторів. Для статей в «ЕУ» і ми інколи не мали авторів і використовували статті з відділу «Україна» в «УЗЕ». Ми дали тоді підпис автора з додатком — «за»; переважно це були деякі спеціалізовані статті, наприклад, історія Буковини за 1849-1918 Т. Галіпа, освіти й культури Буковини М. Гарася, шкільництва на Кубані Кузьми Безкровного, історія шкільництва на Україні до 19 ст. В. Біднова. Ділянка «ЕУ» I, яку ми переважно переписали з «УЗЕ» — «Військо», що їй в «УЗЕ» присвячено чимало місця.

Українські гасла «УЗЕ» (їх, повторюю, було близько 8 000) є підставою картотеки «ЕУ». Ми їх переписали і впорядкували за абеткою. Якщо мова про зміст гасел, то цінні були для праці над «ЕУ» 2 зокрема гасла про політичних і громадських діячів 1920-30 их років, а ще більше — військових.

Загальна частина «Енциклопедії Українознавства»

Щоб взятися за фактичну працю над «ЕУ», треба було знайти її редактора. Мені здавалося, що серед відомих мені учених найбільше на цю роль відповідав проф. Зенон Кузеля, що з ним я познайомився в Берліні. На той час він жив у місті Фюрті біля Нюрнбергу й очолював Комісію допомоги українському студентству (КОДУС), яка була заснована 1940 року в Кракові при УЦК і мала своє представництво в Берліні. З 1945 року це представництво діяло самостійно, охоплюючи всю еміграцію, розсіяну по всьому світові. Чому саме З. Кузеля? Бо він мав широкі знання з різних ділянок українознавства: етнографії, бібліографії, був журналістом і редактором різних видань; зрештою, він був автором низки статей в «Українській Загальній Енциклопедії» і в довіднику «Гандбух дер Україне». Кузеля радо погодився стати головним

редактором «ЕУ»; ми відбули на цю тему низку розмов і ширших нарад, обговорили питання складу редакційної колегії тощо. Але... мої надії були марні: Кузеля 1947 року (йому було тоді 65 років) не був Кузелею берлінських часів, йому трудно було працювати. Він жив далі на значній відстані від Мюнхену і приїздив до нього рідко, порикувши в адміністративну роботу в КОДУСі, тому конкретна робота над «ЕУ» не посувалася вперед. А що реалізації праці над «Енциклопедією Українознавства» я надавав великої ваги, то й вирішив перебрати тягар праці над «ЕУ» на себе. Я запропонував Кузелі, щоб головними редакторами ми були обоє. Кузеля мав деякі застереження, наприклад, що при наших прізвищах на першому місці буду я (за абеткою), але це не допомогло. На весні 1948 року я став одним з двох головних редакторів «ЕУ» і взяв на себе більшість організаційної й редакційної роботи. Зробив я це дуже нерado, бо нові обов'язки забирали мені стільки часу, що праця в Інституті національних дослідів відійшла на другий план і майже не було можливості вести особисту наукову роботу. Цей стан триває до нині. Разом з тим з 1948 року дотепер найбільше зусиль НТШ і моїх спрямовано на працю над «ЕУ».

Я мав також застереження, чи зможу бути добрим редактором, бо не мав широкого знання з різних ділянок українознавства і не мав редакційного досвіду; натомість був добрим організатором, був працездатним і завзятим.

Працю над «ЕУ» і ми розпочали на весні 1948 року; в червні наступного року появилася друком перший том, улітку 1951 була закінчена праця над рукописом, а в червні 1952 року закінчено друк «ЕУ» I (на той час головна редакція перебувала вже в Сарселі).

Осідком Наукового Товариства ім. Шевченка і редакції «ЕУ» був Мюнхен, який тоді був найбільшим і найважливішим скупченням української еміграції. Тут жило найбільше українських науковців і співробітників «ЕУ» I. Інші жили недалеко: в Регенсбурзі, Авгсбурзі, в українських таборах переміщених осіб (у Міттенвальді і Берхтесгадені). Мюнхен був осідком Українського Вільного Університету; в тому самому будинку містилася й редакція «Енциклопедії Українознавства».

Серед науковців, які перебували в Мюнхені і в Баварії, були фахівці майже всіх ділянок українознавства, що докладно опанували свою царину знання і могли дати цінні статті навіть при

малих бібліотечних фондах (до речі, більшість з них вивезла з собою деякі джерела з своєї спеціальності).

Першим моїм завданням було скласти докладний глян «ЕУ I і підшукати редакторів поодиноких ділянок українознавства й авторів та організувати редакційне бюро. Я шукав співробітників насамперед серед знайомих фахівців з Галичини й еміграції (з Берліну і Праги), а далі з центральних і східних земель, і я їх знайшов. Ніхто не відмовився. З більшістю авторів я підтримував і товариські зв'язки, які інколи переходили в приятельство.

Центром праці над «ЕУ» було редакційне бюро, в якому, крім мене, працював Микола Миколайович Глобенко, Софія Янів і ще дві-три особи. М. Глобенко був літературним редактором; він не тільки виправляв мову й стиль, але часто і зміст. Софія Янів працювала в НТШ вже давніше, була секретарем Інституту національних дослідів; для допомоги ми мали одну чи дві технічні сили. Допомога З. Кузелі в редакції «ЕУ» не була великою, зате він був автором низки статей і редактором двох відділів, читав більшість статей і всі коректи.

Авторам і редакторам ми могли виплачувати гонорари. Хоч вони були малі, проте мали значення при тодішній матеріальній скруті. Додамо до цього, що в умовах еміграційного життя наші співробітники мали досить багато вільного часу. Та ще важливішу роль відігравав запал українських учених, які охоче перемagalи злидні еміграційного життя і включилися в спільну працю.

Наші автори походили зі всіх українських земель і з обох еміграцій. Статті були назагал задовільні, однак ми їх посилали ще на рецензії знавцям з даної ділянки науки, і вони були ще вдруге, а навіть утретє редаговані.

До складу редакційної колегії входили проф. Є. Гловінський, проф. Р. Димінський, проф. Н. Полонська-Василенко, проф. Ю. Шерех (Шевельов); секретарем була С. Янів; карти й діаграми виконував М. Кулицький. Редакторами відділів чи підвідділів було понад двадцять осіб, авторів статей — сто двадцять. Більшість з них за цей час відійшла назавжди.

У процесі розгортання роботи довелося збільшити об'єм «ЕУ» I з двох томів на три, тобто з 800 на 1 200 сторінок друку. Щоб далі не збільшувати об'єму «ЕУ» I, довелося головній редакції відмовитися від запланованих спершу індексів, обмежившись докладно поданим змістом. Крім того, деякі розділи (наприклад,

про українців за межами України, про місцеве господарство, техніку, окремі питання — нумізматику, філателію, геральдику тощо) довелося перенести до словникової частини «Енциклопедії Українознавства».

Видавничу справу взяло не себе пластова видавництво «Молоде життя» на чолі з А. Фіголем. Надходження з передплат «ЕУ» і покривали лише частину видатків на редакцію і друк, тим більше, що вони надходили повільно. Закінчити друк «ЕУ» і вдалося тільки тому, що громадянство, зокрема кооперація, фіндувало друк поодиноких зошитів; значні суми вплатили окремі особи, зокрема едмонтонський єпископ Ніль Саварин і духовенство з його єпархії. Врешті 160 жертводавців фіндувало «ЕУ» і для чужомовних бібліотек.

«ЕУ» і друкувалася у великому друкарському заведенні Себальдуса в Нюрнберзі у чужій друкарні, з чужими складачами, далеко від головної редакції, що значно утруднювало працю. У технічному оформленні книги, особливо кліш і малюнків чимало допоміг В. Черхавський.

«ЕУ» і, хоч була найкращим з дотеперішніх довідників українознавства, вже була дещо застаріла на той час: вона віддзеркалювала стан знання на кінець 1940-их років, а інколи й на кінець 1930-их. У деякій мірі новим виданням «ЕУ» і є її англломовне видання — «АЕУ» і.

Англломовне видання «Енциклопедії Українознавства» («АЕУ» і)

Ще під час перебування в Мюнхені і праці над «Енциклопедією Українознавства» і ми думали про потребу видання «ЕУ» і також чужою мовою, насамперед англійською. У справі такого видання я сконтактувався з Миколою Чубатим, який жив тоді близько Нью-Йорку і очолював американський відділ Наукового Товариства ім. Шевченка. На його думку, видати «Енциклопедію Українознавства» англійською мовою міг би в США тільки Український Народний Союз — найсильніша братська організація в США, — яка й видала вже англійською мовою кілька публікацій про Україну. По переїзді до Сарселю я сконтактувався з редактором органу Українського Народного Союзу щоденника «Свобода», який був одночасно і референтом культурних справ у Союзі, Лукою Мишугою, відомим політичним і культурним діячем. Початок листування був позитивний. УНС у принципі був готовий взятися за видання «АЕУ». Недуга, а незабаром і смерть (1955) Мишуги

ускладнила справу. Але тим часом виникали й роздуми: чи правильно я роблю, беручися за нове діло? Адже одночасна праця над обома «Енциклопедіями Українознавства» мусіла сповільнюватися випуск дальших томів «ЕУ». Такої думки були й дехто з проводу НТШ. А все ж таки я пішов на ризик подвійної праці. Чому? Я хотів використати можливість випустити нашу енциклопедію на «світовий ринок»; звичайно, роллю відіграла й особиста амбіція. З другого боку, я не припускав, що з редагуванням «АЕУ» буде стільки мороки.

Були думки, щоб «АЕУ» видати й іншими європейськими мовами, зокрема німецькою і французькою. Коли по переїзді до Сарселю я викладав на ширших зборах Наукового Товариства ім. Шевченка актуальні проблеми «Енциклопедії Українознавства» і пляни видати англomовну «ЕУ», один молодий колега палко підкреслював, що «ЕУ» треба видати і французькою мовою, бож ми живемо у Франції. Звичайно, заперечень не було. Я також був за «треба», але висунув на адресу внескодавця заувагу, щоб він став співредактором французької «ЕУ», подбав за переклад і знайшов французьку фірму, яка б видала «ЕУ». Здається, що наш колега моєю пропозицією був дещо ображений.

А нещодавно українська громада в Буенос-Айресі висунула пропозицію видання «ЕУ» еспанською мовою. Бажаю успіхів у реалізації цих намірів...

Натомість близький до реалізації був проєкт видати «ЕУ» німецькою мовою. Ми майже домовилися в цій справі з проф. Гансом Кохом, директором Інституту Східної Європи в Мюнхені. Про це докладніше в іншому місці, а тут деякі повторення: редактором німецької «ЕУ» були б ми з Гансом Кохом, редакція мала б приміщення в Інституті, директор подбав би і про фонди на редакцію; німецькомовне видання мало б фірму НТШ й Інституту. Треба було знайти ще видаця. Що це не було б трудно, свідчать розмови мої й Атанаса Фіголя з головним редактором енциклопедичного відділу у видавцтві Гердера. Воно було готове видати на свій ризик німецьку «ЕУ», якщо матиме безкоштовно рукопис німецькою мовою і якщо купимо (за знижену ціну) деяке число (мабуть, 200) примірників. Та не стало проф. Коха, не стало й проєкту «НЕУ».

Натомість справа «АЕУ» посунулася вперед. Я її вдруге висунув під час мого першого перебування в США. 1957-58 я відвідав керівництво Українського Народного Союзу — його

голову Дмитра Галичина і редактора «Свободи» Антона Драгана. У принципі УНС був готовий видати «АЕУ», але остаточний договір між Науковим Товариством ім. Шевченка в Європі та мною, як головним редактором «ЕУ», і УНС ми підписали щойно пізніше.

Вже тоді виявилось, що англомовне видання «Енциклопедії Українознавства» не буде тільки перекладом, але в деякій мірі переробкою «ЕУ», відсвіженням фактажу, статистики й бібліографії, та переробкою деяких статей, навіть заміною їх новими. Моїм партнером у справі редакції «АЕУ» був редактор Драган. Він був членом редколегії «АЕУ», з ним мені доводилося обговорювати всі поточні справи.

Перед початком конкретної роботи Український Народний Союз мусів знайти американське чи канадське видавництво, відоме у науковому світі, яке взялося б фірмувати видання «АЕУ». Оповідав мені редактор Драган, що це було дуже трудно. Українська проблематика в Америці була мало відома, а поважні видавництва відмовлялися від пропозиції Українського Народного Союзу. Врешті заходами Юрія Луцького, на той час професора Торонтського університету, досягнуто успіхів: визнане і шановане в англійському світі Видавництво університету в Торонто перебрало видання «АЕУ»; наш твір друкують у їхній друкарні: Український Народний Союз мав дати видавництву рукопис англійською мовою, але редактори видавництва мали цей переклад перевіряти і часто — я був свідком розмов — прохали телефоном Драгана про якісь вияснення, бо текст їм не був зрозумілий.

Щоб увести довідник українознавства в американський світ, Драган подбав про написання вступного слова до «АЕУ» (як в I, так в II томах) відомим американським славістом професором Ернестом Соммонсом.

Перший том «АЕУ»

Швидко виявилось, що матеріяли до «АЕУ» треба розбивати на два томи, тому що ми децю збільшили текст й додали докладні індекси. Перекладницьке бюро організував Драган; у ньому працювали: В. Цюцюра, М. Соневицький, згодом Б. Кравців і В. Душник. Переклади давали стороннім особам, кваліфікації яких були різні. Але справа перекладу не була мою справою: я мав гасла переглядати вже після складу. Свого роду посередником між

Українським Народним Союзом і видавництвом у Торонто був Ю. Луцький.

З переробкою першого тому було відносно мало праці. Ми придбали кілька нових авторів, переважно до написання невеликих статей. Притягнуто до співпраці: Л. Дражевську, Б. Кравцева, І. Лисяка-Рудницького, В. Маркуся та інших. У відділі «Історія» замінили (О. Оглоблин і я) кілька статей новими, — їх відредагував Оглоблин. Найбільших змін зазнали статті з найновішої історії України, з підсоветського часу; їх написав Всеволод Голубничий. Тільки винятково я слав статті на рецензії, звичайно, їх читали члени редколегії.

Чимало клопотів було з перевіркою перекладу. Я майже не знав англійської мови, однак побачив окремі недоречності. Ось читаю статтю про Хмельниччину й довідаюся про союз гетьмана Хмельницького з молдавським господарем «Вольфом». Старанний перекладач (властиво, член редколегії, який відповідав за переклад) «переклав» прізвище Лупула на англійську мову і зробив з нього Вольфа. Тому я кілька днів уважно переглядав уже вискладані переклади. Довелося поїхати з Сарселю до Нью-Йорку і представити Драганові скандальний переклад. Я дістав на допомогу члена редакції газети «Свобода» молодого магістра Зенона Снилика і з його допомогою зв'язав тексти. У маленькій напівтемній кімнатці сіли ми за столом: я з українським рукописом, Зенон проти мене з складеним вже англійським перекладом. Він перекладав мені англійський текст на українську мову і ми його співставляли з українським оригіналом.

Так плинули дні, тижні й місяці (яких чотири): п'ять днів, сорок годин тижнево. Я сидів би й більше, щоб позбутися цієї нудної роботи, але Зенон мав цих перекладів досить. Часто він припиняв працю й утікав, а я шукав його по всьому будинку.

Ми обчислювали з Драганом, що якусь чверть вискладаного треба перекладати вдруге. Були зайві фінансові витрати.

Моя праця в «Свободі» почалася на провесні 1963 року; тоді я й познайомився з керівництвом УНС. Його очолював Йосип Лисогір, секретарем був старий знайомий з Галичини Ярослав Падох, скарбником — С. Куропась. У редакції «Свободи» працювали також давні знайомі: Б. Кравців, І. Кедрин-Рудницький, П. Постолюк та інші. Ми зустрічалися при ранковій каві та при чаю після обіду. Часто я був гостем екзекутивного комітету в добрих

ресторанах; мене прохали інформувати про стан праці над «АЕУ» також на ширших зборах та нарадах, які відбувалися у відпочинковій оселі УНСоюзу в горах на «Союзівці».

Зокрема багато доводилося мені працювати з редактором Драганом. Інколи ми сперечалися, але завжди в міру і для добра справи. Біля бюро Драгана стояв сейф зі справами «АЕУ», і коли я не давав в умовлений час матеріялів до перекладу, Драган витягав з сейфу договір і зачитував мені, що я на його підставі вже мав дати матеріял. А я: «Але я не міг дати за браком часу, а поганого матеріялу не хочу давати». «Бізнес» «АЕУ» був коштовним, і управа УНСоюзу не була ним захоплена (це ж не наукова і не харитативна установа), але вона розуміла і мої труднощі.

З перспективи часу я приємно згадую свою співпрацю з УНСоюзом, зокрема з редактором Драганом: вона була гармонійна й ділова. Це саме можна сказати й про співпрацю з проф. Ю. Луцьким; чого, на жаль, не можна сказати про мою співпрацю з співвидавцем другої частини «АЕУ» — Канадським інститутом українських студій.

Праця над першим томом «АЕУ» була закінчена до початку гарячого літа 1963 року. Було важко. Увечері я ледве доходив до хати (до моїх цвагрів Оксани і Лева Щурів): вогка гаряча мряка вбивала. Але я тягнув возик першого тому «АЕУ» і до кінця і влітку 1963 міг повернутися до Сарселю. А пізно восени появилася перший том. Він має 1 186 сторінок, з них 85 припадає на індекс. Головний редактор — В. Кубійович; члени редакційної колегії — З. Кузеля (етнографія), Ю. Луцький (література), О. Оглоблин (історія), Ю. Шевельов (мова); редактор-видавець — А. Драган; допоміжні члени редакції — Л. Дражевська, Б. Кравців, К. Маннінг, Л. Соневицький; асистенти: В. Душник, З. Снлик, М. Сосновський (упорядник індексу).

Наші автори були фахівці з усіх ділянок українознавства, вчені зі всіх українських земель (Наддніпрянщини, Західньої України) й з еміграції 1920-30-их років. Вони були різного віку; дехто з них виявив себе ще до 1914 року; більшість — у 1920-30-их роках, а дехто закінчив студії щойно по другій світовій війні. 1970 року, коли появилася друга книга «АЕУ» 1, третина авторів відійшла у вічність. Нормальне явище, але на еміграції не завжди знаходимо молодших, хто посів би їх місце, та про це буде мова при розповіді про словникову частину «Енциклопедії Українознавства».

Богдан Кравців був співробітником обох видань «ЕУ»,

українського й англійського, але особливо близько я зійшовся з ним при праці над виданням «АЕУ» 1. Далі дещо докладніше про співробітництво з ним.

Богдан Миколайович Кравців (1904-1975) — поет, журналіст, пластовий і громадсько-політичний діяч, в'язень польських тюрем. З 1960 року — співробітник, згодом член редакційної колегії «Енциклопедії Українознавства».

З Богданом Миколайовичем ми познайомилися пізно — десь на початку 1945 року, коли він жив у Берліні і був редактором газети «Голос», що її видавала німецька влада для українських робітників у Німеччині. Він мав до мене якусь ділову справу, пов'язану з його редакторством. По війні ми обидва жили в американській зоні Німеччини, але не зустрічалися.

Справжнє наше знайомство припадає на початок 1960-их років, коли майже кожного дня ми зустрічалися в редакції газети «Свобода», в якій працював Богдан Миколайович, а я в приміщенні редакції звіряв переклади першого тому англomовної «Енциклопедії Українознавства». В обідні перерви і при питті чайку був час на розмови (і взаємне «обнюхування»). Я подивляв витривалість Богдана. Жив він у Філядельфії і доїздив на працю через Нью-Йорк до Джерсі-Сіті, — це до п'яти годин разом, туди і назад. Але Богдан Миколайович під час подорожі щось спокійно читав, робив коректу, писав, «бо в потязі майже так само добре працювати, як і при бюрку». Ще до нашого ближчого знайомства з Богданом Кравцевим він написав гасло про історичні карти України (це було його гоббі, а таких гоббі він мав декілька). Під час мого перебування в США 1962 року редактор «Свободи» А. Драган «відкомандирував» Богдана на звірювання першого тому «АЕУ» з оригіналом (звичайно, йшлося не про тонкість англійської мови, а про вірність перекладу); ясно, що й там я був потрібним. Так нав'язалася ближча співпраця між нами. Я пізнав здібності Богдана Миколайовича, його знання історії й культури України, начитаність, вміння впрацюватися навіть у тематику, досі йому не відому; все це, не зважаючи на те, що він не мав диплома про закінчення високих студій (головне, через втрату літ в ув'язненні, а згодом мусів працювати для прохарчування родини). З середини 1960-их років Богдан став членом редколегії «ЕУ».

Саме в той час родина Кравцевих переселилася до містечка Рутерфорд біля Нью-Йорку; тепер Богдан Миколайович жив вже

медалеко від редакції газети «Свобода». У його гостинній хаті я бував часто і познайомився з дружиною Богдана пані Неонілою. Богдан мав гарну і багату бібліотеку з тисячами виписок, потрібних для опрацювання різних тем. Це й дозволяло йому особисту працю й працю для енциклопедії відбувати в хаті.

Великими знаннями і редакційними здібностями Богдан Миколайович до деякої міри нагадував Миколу Глобенка. Обидва вони вміли писати гасла, зміст яких не був пов'язаний з їхньою безпосередньою діяльністю знання. В англійському виданні «Енциклопедії Українознавства» Богдан опрацьовував перш за все гасла з тих ділянок, які своїх редакторів не мали: з етнографії й фолкльору, освіти, частинно з науки й літератури. Але деколи треба було йому писати й на теми, досить далекі від його спеціальності: гасла-статті, які ніхто не хотів (і не міг) написати, а вони мусли бути в «АЕУ», наприклад, «польські» гасла («Польща й Україна», «Поляки на Україні»). Цими «хтось», що мали б написати перший варіант, були Богдан і я. Цей варіант ішов на рецензії, і після їх використання поставав другий варіант, який ще раз ішов на рецензії й ще раз зазнавав змін. Ці справи тривали кілька місяців.

Про широкий діапазон гасел, які опрацьовав Богдан Миколайович, хай свідчить список його більших гасел у п'ятому томі «ЕУ»: Музей, Народна усна творчість, Народна медицина (у співавторстві), Народне будівництво, Народні доми, Народні звичаї й обряди, Наука (у співавторстві), Нумізматика, Нью-Йорк, Одеса (у співавторстві), Олесь О., Освіта, Наука, Техніка — хронологічна таблиця, Охорона історичних пам'яток (у співавторстві), Педагогіка, Перекладна література (у співавторстві). Названі гасла були написані в другій половині 1960-их років.

Рівночасно ми спільно працювали над редакцією другого тому першої загальної частини «Енциклопедії Українознавства» англійською мовою. Цій праці Богдан міг присвятити більше часу, бо редактор «Свободи» А. Драган, власне, управа Українського Народного Союзу, яка видала «АЕУ» I, приділили його повнотою до праці над «АЕУ» I. Обидва ми співпрацювали на віддалі: я — в Сарселі, а він у Джерсі-Сіті, а під час мого перебування в США — в приміщеннях Українського Народного Союзу, деколи в хаті Богдана, а деякий час на відпочинковій оселі УНСоюзу — на «Союзівці» в горах. Ми дістали там гарну кімнату в лісопарку, матеріали для праці привезли авто, і працюювали по десять годин денно. Для відпочинку були прогулянки по узгір'ях.

Після закінчення праці над «АЕУ» і можна було знову більше часу присвятити «ЕУ»2, а щоб її прискорити, я прохав Богдана Миколайовича присвятити їй більше часу. Це було можливе, бо Богдан перейшов уже на пенсію. Я навіть пропонував йому переїхати (свентуально з дружиною) на деякий час до Сарселю. Під час відвідин Європи родина Кравцевих пробула кілька днів у Сарселі й побачила наші умови праці. Виявилось, що їхній переїзд до Сарселю не актуальний. Натомість ми майже домовилися з Богданом, що він буде на півставки постійно працювати для «ЕУ»2 (ми тоді працювали над гаслами до восьмого тому). Ми мали ще підписати формальний договір після мого повороту з Канади, куди я тоді їхав. З Торонто я розмовляв телефонічно з Богданом, і він нарікав, що знову хворий (він уже хворів пару місяців перед тим). Ми далі майже домовилися про нашу тісну співпрацю. А за пару днів я дістав звістку, що Богдана вже не стало... Про його тяжку хворобу знала його дружина від лікаря, як і знала, що наші з Богданом домовлення про співпрацю нереальні, але мовчала.

Відхід Богдана у вічність був ударом не лише для його найближчих, але й для широкого кола приятелів. І для мене... А для праці над енциклопедіями українознавства це був найбільший удар після першої катастрофи — відходу Миколи Миколайовича Глобенюка.

Останні більші гасла Богдана появились у восьмому томі «ЕУ»2: Символізм, Скити, Сковорода Г., Слісаренко О., Слов'янський конгрес у Празі; крім того, десятки малих гасел, які не мають підпису. Його гасла, написані для «ЕУ»2, появляються і в англomовному виданні (деякі вже появились).

Словникова «Енциклопедія Українознавства» — «ЕУ»2

Як вже було згадано, «ЕУ»2 є частково доповненням, поглибленням і деталізацією інформації, поданих у першій частині «Енциклопедії Українознавства» («ЕУ»1). Порівняно з першою частиною словникова «ЕУ» має такі відмінності:

1. Подає деякі інформації, що їх через брак місця не подано в «ЕУ»1. Багато місця присвячено українській діаспорі в різних країнах.

2. В «ЕУ»1 інформації з різних ділянок українознавства подані стосовно до всієї території України; в «ЕУ»2 застосовано

регіональний підхід, тобто тут подані відомості з географії, природи, історії, етнографії, культури та народного господарства окремих земель України. Звичайно, в «ЕУ» 1 матеріал розбитий на різні тематичні ділянки, а в «ЕУ» 2 матеріал з різних ділянок об'єднаний при характеристиці окремих географічно-історичних районів України.

3. «ЕУ» 2 об'єднує й поширює відомості з першої частини, характеризуючи той самий предмет з різних поглядів. Так, наприклад, у статті «Місто» (20 стор.) знайдемо інформації про міста України з погляду географічного, історичного, правничого, економічного, культурного. У статті «Жінки» знаходимо характеристику українського жіноцтва з погляду історичного, соціального й демографічного, при чому частину інформацій про жіноцтво даємо в окремій статті «Жіночий рух».

4. В «ЕУ» 2 подаємо такий детальний матеріал, як тисячі біографічних і географічних гасел, сотні нотаток, присвячених поодиноким історичним, політичним, правничим, культурним об'єктам тощо.

5. Маючи на оці численних читачів, що першої частини «ЕУ» не придбали, словникова частина має в деякій мірі характер самостійного твору. Тому, не повторюючи, зрозуміла річ, оглядів з першої частини, ми замінюємо їх або короткими статтями, або у ряді випадків великими хронологічними таблицями з відповідними коментарями, які мають чіткий перегляд явищ. З 5 тому ми, щоб заощадити місце, при низці гасел пишемо лише про найновіші часи — з 1940 року, а на давніші посилаємо читача до «ЕУ» 1.

6. З уваги на те, що «ЕУ» 2 виходить на еміграції, подаємо в ній детальніші інформації про українську еміграцію та про зв'язки різних народів і країн з Україною.

Обмежені місцем, ми беремо до уваги ту обставину, що природничі, медичні, точні й технічні науки на Україні розвиваються в незрівняно кращих умовах, ніж гуманістичні, та що інформації з цих ділянок представлені в СРСР (зокрема в «УРЕ» та «УРЕС») назагал вірно. Натомість відомості з української історії, історії церкви, культури, а частого і з народного господарства та мистецтва, інформації про українську еміграцію появляються в СРСР у тенденційному перекрученні або зовсім не появляються. З цих причин відомості про природу України подаємо часто лише як підставу для зрозуміння її господарства та історії, натомість докладніше інформуємо про факти з тих ділянок минулого й

сучасного України, які в СРСР представлені невірно. Тому зрозуміле, що «ЕУ» 2 присвячує багато місця подіям з українських визвольних змагань, з історії церкви, намагається рятувати від забуття імена тих діячів давнього і недавнього минулого України, яких нині в УРСР свідомо намагаються промовчуванням пустити в забуття.

Умови праці над «ЕУ» 2 були (і є) далекі від ідеальних. Щоправда, редакція має у Сарселі вигідніший верстат праці, ніж це було в Мюнхені: будинок НТШ, бібліотеку, досить багатий пресовий архів, архів світлин, картографічну збірку, але працюю уповільнює й утруднює розкинення наших співробітників і редакторів по світу.

Коли перша частина «ЕУ» містила більші чи менші статті сотні авторів, скупчених у Мюнхені й Баварії, то в другій співпрацює понад сто науковців і фахівців, але вони розкидані по чотирьох континентах. Усе це вимагає складної й чіткої праці головної редакції в Сарселі.

Першим етапом роботи над «ЕУ» 2 було створення картотеки гасел, що мали бути згодом опрацьовані. Ця картотека поставала одночасно в двох видах: за абеткою і за змістом з розподілом на десятки груп, підгруп і т. д. Джерелом для укладання цієї картотеки були українознавчі гасла «Української Загальної Енциклопедії», відповідні гасла російських, радянських, польських енциклопедій, матеріали «ЕУ» I, підручники українознавства, деякі журнали, що виходили між двома світовими війнами, окремі комплекти газет (наприклад, щоденника «Діло» у Львові з 1930-их років), періодична преса з часів другої світової війни (зокрема щоденник «Краківські вісті») та повоєнні важливіші радянські й еміграційні видання. Поступово наша картотека українознавчих гасел збільшилася до 20 000. У першій стадії роботи ці 20 000 гасел поділено за розміром з таким розрахунком, щоб вмістити цілість на 2 000 сторінок друку. На гаслах-картках позначено джерела, на підставі яких буде опрацьований їх зміст, часто додаються і виписки з цих джерел, і таким чином картковий каталог поступово перетворюється на збірку, хоч не повну, сирих матеріалів для остаточного опрацювання гасел. Картковий каталог постійно доповнювано і далі реєстровано нові явища й факти, що дозволили б опрацювати після закінчення основного видання окремий том «Доповнення».

Після опрацювання списку гасел треба було визначити величину нашого твору і реченці, подати передплатникам «ЕУ» 2

величнну та час появи твору, який він має купити. А видавцем мало бути пластове видавництво «Молоде життя». Перед очима стоїть м'яні картина розмови трьох — я, Миколи Глобенка по лінії редакції, і керівник видавництва «Молоде життя» Атанас Фіголь. Устійнено розміри «ЕУ»: 4 томи по 400 сторінок кожний, разом 1 600 сторінок. Реченець — шість років. На це Глобенко з лагідною усмішкою: «Ви оптиміст, Володимире Михайловичу, за цей час ми не зможемо видати «ЕУ» 2, і такого договору я не міг би підписати». Дійшли до згоди, що довершимо наше діло за вісім років. Але все це були фантазії — і величина «ЕУ» 2 і реченець появи. Про це далі.

Після такої підготовчої праці, що тривала два роки, ми приступили до другого етапу: остаточного опрацювання гасел і видання поодиноких зошитів (перший появився у вересні 1955 року). З перших початків праці над «ЕУ» 2 ми натрапили на низку труднощів організаційно-технічного, фінансового і редакційного порядку. Ніхто їх краще не знає від мене, як і помилок, які ми поробили.

Працю над «ЕУ» ускладнює факт, що осідком головної редакції є Сарсель, а друку та адміністрації — Мюнхен. Зроблено це тому, що європейське НТШ користувалося довгий час з фінансової допомоги архієпископа Івана Бучка, і тому ми хотіли друкувати «ЕУ» 2 в друкарні «Логос» у Мюнхені, яка була власністю Апостольської вітатури для українців-католиків у Західній Європі. Пізніше ми отримували субвенції від західнонімецького уряду в Бонні, і нам треба було їх зужити в Німеччині. У Мюнхені зараз постійно перебуває Іван Кошелівець, який є літературним редактором «ЕУ» 2 і допильнює її друк. Адміністративними та фінансовими справами відає Танас Фіголь.

Зовнішнє оформлення «ЕУ» 2 (папір і оправа) досить убогі. Тоді, починаючи випускати перші зошити «ЕУ» 2, ми диспонували мінімальними фінансовими засобами і хотіли обнизити кошти продукції купівлею дешевшого паперу. Тепер вже цього змінити не можна.

Повертаюся до проблематики «ЕУ» 2. Праця над нею порівняно з «ЕУ» 1 — відмінна. Там редакційна праця не була надто складна. Статті, які присилали автори, не вимагали великих змін і їх число було обмежене. Натомість до «ЕУ» 2 малі гасла треба було масово фабрикувати в редакційному бюро, а тільки деякі, більші, замовляти в авторів. Інколи ми робили й так, що опрацьовували гасла з якоїсь ділянки в Сарселі й слали їх на рецензії фахівцям.

Деколи траплялося знайти редакторів ділянок, які, хоч і жили на американському континенті, опрацьовували всі гасла зі своєї ділянки (наприклад, Ю. Шевельов з мови, Я. Пастернак з археології, деякою мірою О. Оглоблин з історії).

Найбільшою слабкістю нашої праці над «ЕУ» 2 було невелике число постійних працівників у Сарселі. А на них припадала редакційна робота, мовна редакція, справа ілюстративного і картографічного матеріалу, коректи та багато всілякої технічної роботи.

У Парижі жило тоді кілька українських науковців, які опрацьовували деякі гасла: історики І. Борщак і О. Шульгин та економіст Д. Піснячевський. Ми працювали в одній середньої величини кімнаті; окремі кімнати мали тільки С. Янів і Д. Сіяк (вона дещо допомагала, виписуючи матеріяли з преси й журналів), яка працювала в бібліотеці.

Вже за першого періоду до співпраці над «ЕУ» 2 пристали два молодші (обидва 1922 року народження) колеги — Василь Маркусь та Аркадій Жуковський. Вони мали деякі спільні прикмети; обидва були родом з окраїн України: Жуковський з Буковини, Маркусь — з Закарпаття, обидва були суспільно-політичними і церковними діячами, за деякий час обидва стали членами редколегії, ще пізніше — заступниками головного редактора «АЕУ». В. Маркусь закінчив правничі і політичні студії в Парижі, деякий час постійно працював в «ЕУ» 2 і був редактором гасел з ділянки права і політики, а після переїзду до США в 1962 він був професором університету Льюїсола в Чикаго; він і далі співпрацював з нами, тим більше, що деякий час перебував у Римі, де викладав у філії свого університету. Кілька разів приїздив до Сарселю, один рік жив у Парижі-Сарселі. І далі час від часу приїздить у Сарсель.

З Аркадієм Іларіоновичем я познайомився незабаром після нашого приїзду до Сарселю. Він був за фахом інженером-будівельником і працював у французькій фірмі в Парижі. Рівночасно він був головним редактором і автором збірника «Буковина». Я прохав Аркадія Іларіоновича вирисувати низку карт для «ЕУ» 2, і він не відмовив. Разом з цим, вже в першому томі «ЕУ» 2 ми помістили наші спільні гасла про Басарабію й Буковину. За деякий час Аркадій Іларіонович перейшов на повну працю в НТШ і в редакцію «ЕУ» 2, а згодом і в «АЕУ». Тим часом він закінчив студії з історії в Українському Вільному Університеті і Сорбонні й одержав докторат цих обох університетів. За деякий час він

перебрав в «АЕ» 2 й «АЕУ» співредакторство з ділянки історії. Нашою спільною «дитиною» була карта України 1:2 000 000. Наші родини в'язала й особиста приязнь.

Ще кілька зауважень про співробітників і редакторів. Це були ті самі особи, з участю яких постала й «ЕУ» 1. Але праця в «АЕ» 2 давала авторам менше задоволення, ніж в «ЕУ» 1. Там були більші статті, поява яких була приємна авторові — його творчий доробок. А в «ЕУ» 2? Переважно малі безіменні гасла, а й більші мали щонайбільше кілька сторінок: це малий доробок; праці, вложеної в писання гасла, було неспівмірно до ефекту. Це зокрема стосувалося наскрізних гасел, при опрацюванні яких треба було виявити й дещо творчості. «Отож, — скаржився мені І. Л.-Рудницький, — Скільки праці я вклав у написання гасла-статті „Консерватизм“, а це всього чотири сторінки».

Про подорож до США й Канади у 1957-58 роках я вже писав. І хоч на подорож пішло лівроку, другий том появився лише з невеликим запізненням. На перший том ми витратили півтора року, на другий — два з половиною, разом на два томи майже чотири роки. Якби ми дотримували цього темпу й далі, то на чотири томи (стільки томів ми мали видати) витратили б вісім років, як було й умовлено.

Але дійсність була інша. Четвертий том не дійшов до літери Я, а до М (останнє гасло «Місто»). Як це сталося? Бо ми з самого початку не докладно розплянували об'єм «ЕУ» 2, зокрема гасла були надто великі. Але були й інші причини. На початку нашої праці нам бракувало матеріалів, зокрема, якщо йдеться про представлення новіших подій. Згодом, за післясталінського часу, появилoся чимало праць, джерел, статистичних матеріалів з усіх ділянок українознавства, які нам треба було використати. Появилася також «УРЕ» в Києві, яка, особливо в дальших томах, подавала чимало цінного матеріалу. Це саме стосується «УРЕС» і спеціалізованих енциклопедій, які появляються з 1969 року. Ми могли тепер присвячувати ще менше уваги «неутральним» гаслам, які не мають політичного значення, бо вони назагал добре представлені в «УРЕ» й «УРЕС», і ми зосередилися на фактах, які замовчані або й фальшиво представлені в «УРЕ». Це також стало однією з причин поширення числа гасел, а ще більше їхнього змісту, а тим самим і розмірів «ЕУ» 2.

До зміцнення старих зв'язків і пошуку нових авторів спричинилися мої відвідини під час подорожей за океан. Тоді я

серед інших притягнув до співпраці двох: В. Голубничого і Б. Кравцева. Всеволод Сергійович Голубничий взяв на себе опрацювання радянських гасел з історії СРСР та економіки (не тільки СРСР). Тоді ж я встановив зв'язки з другим економістом — С. Процюком, який написав низку гасел з ділянки господарства і техніки України.

Під час моїх подорожей до Америки я зміцнив наші зв'язки з професорами О. Оглоблином та Ю. Шевельовим, знайшов нових співробітників, зокрема це були М. Прокоп і Б. Струмінський.

Кілька слів окремо про Олександра Оглоблїна. 1921 року він став професором кількох вищих шкіл у Києві й шанованим молодим ученим. Спогад: ми з ним познайомилися у вересні 1941 року в Києві, де Олександр Петрович обіймав посаду голови міста. Якось пощастило йому пережити всі важкі часи в Києві, 1944 року він опинився у Львові, потім у Празі, а згодом у Баварії. Жив не в центрі українського еміграційного життя в Мюнхені, а в баварському селі, та їздив на виклади в УВУ до Мюнхену; іноді відвідував Наталію Полонську-Василенко, яка жила в таборі Міттенвальду. Тут ми кілька разів бачилися. Тоді й дійшло до нашої тісної співпраці; Олександр Петрович став членом редакційної колегії «ЕУ» I та співредактором і автором статей з історії. Я запропонував Олександрові Петровичеві постійну співпрацю в «ЕУ» й переїзд до Сарселю, на що він погодився. Але до Сарселю не приїхав і виїмігрував до США, поселившись в містечку Лудлові; деколи приїжджав до Нью-Йорку і брав жваву участь у науковому житті, зокрема в УВАН, президентом якої був у 1970-79 роках. У Лудлові я й відвідав Олександра Петровича. Згодом, майже кожного року, коли їздив до Америки, відвідував його або в Лудлові, або зустрічався з ним у Нью-Йорку. Він мав свою багату приватну бібліотеку і міг спокійно працювати.

Співпраця з Олександром Петровичем виглядала так: він писав майже всі гасла з історіографії й козацько-гетьманської доби та гасла з історії центральних і східних земель з кінця 18 віку до 1917 року. Інші гасла він редагував, але треба було знайти автора. Не писав він так званих «наскрізних гасел», нерано їх редагував, але давав свої зауваження. Я багато завдячую його рецензіям (серед інших і на мною написані гасла). Мені приємно згадати кілька більших статей, підписаних спільно з ним: «Полтавщина», «Чернігівщина», «Польща й Україна» та ін.

Приємний спогад: на якомусь моєму -літті в Нью-Йорку промовляв і Олександр Петрович, відрекомендувавши мене як «полтавця», бо я так тепло і вірно написав про Полтаву в нашому спільному гаслі. З роками прийшли труднощі: вік, хвороби, й у висліді — співпраця Олександра Петровича в енциклопедії значно зменшилася. Його обов'язки щораз більше перебирав молодший від нього Аркадій Жуковський.

Відносно легію написати авторам гасла з їхнього спеціального зацікавлення, але в «ЕУ» 2 є чимало статей і ділянок, у яких наші дослідники спеціально не працюють. Якщо автор не «сидить» у даній проблематиці й до писання статті мусить робити додаткові розшуки, це забирєє іноді й кілька місяців. Де знайти таких авторів? Тому подекуди статті в «ЕУ» 2 — це спільна праця кількох авторів, часом не фахівців у даній ділянці. Доля таких статей звичайно така: перший варіант, що потрапляє на стіл головного редактора після першої суттєвої редакції йде на рецензії до знавців даної проблеми; звичайно, також посилаються запити до авторів з проханням в'яснити деякі неясні місця, часом навіть треба переробити вдруге. Після одержання зауважень рецензентів посилаємо їх ще раз фахівцям. Зрозуміле, що така процедура триває кілька місяців. Кожний зошит «ЕУ» 2 має «свої» статті, які йдуть до складу додатково, і це запізнює появу зошита.

Під деякими статтями є підпис Р. М. — редакційний матеріал. Це статті, для написання яких ми не мали авторів, і вони опрацьовані головною редакцією на основі різних матеріалів і присланих зауважень.

Так, поволі працюючи, дійшли ми до останнього, десятого тому. Кожен з них у друку складається з п'ятьох зошитів по вісімдесят сторінок. На десятій том припадають 46-50 зошити. Перші два (46 і 47) уже надруковані. До останнього (47) увійшла частина гасел на літеру Ч. Решта на цю літеру і гасла на Ш (там буде одне з найскладніших і найвідповідальніших гасел — про Шевченка), Щ, Ю, Я виповнять 48 і 49 зошити, а 50-ий піде на доповнення, тобто на ті гасла, яких ми з якихось причин не могли написати і зробили посилання: «Див. Доповнення».

Отож, як усе буде гаразд (маю на увазі: при людській праці й Божій ласці), десь у середині 1986 року наше діло буде закінчене. А я так мріяв закінчити його до мого 85-ліття, до якого й пишеться ця книжка! Але я часто запізнююся, і доведеться мені продовжити святкування цієї дати і на наступний, 1986 рік.

Після появи «АЕУ» 1 виникло питання перевидати англійською мовою «ЕУ» 2. Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі і головний редактор «ЕУ» 2 вели переговори з Українським Народним Союзом, щоб він став також видавцем «АЕУ» 2 і перебрав кошти редакції цього твору. 1975 року був опрацьований плян «АЕУ» 2, який обговорювався на наукових конференціях, в яких взяли участь кільканадцять фахівців (майже всі вони й автори гасел до «ЕУ» 2) у жовтні 1975 в Торонто і в грудні того ж року у Нью-Йорку. Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі й я мали надію, що видавцем «АЕУ» 2 буде далі Український Народний Союз, та він своє рішення відкладав, а далі відмовився. Пам'ятаю телефонну розмову, яку ми вели з Торонто з редактором А. Драганом. Мабуть, управа УНС побоювалася дальших ще більших, ніж з виданням «АЕУ» 1, витрат.

І мені треба було шукати іншого видавця. Ним могла б бути якась українська установа в Канаді. У цій справі я радився з проф. Луцьким та з українським політичним і суспільним діячем у Канаді адвокатом Петром Саварином в Едмонтоні. З Петром Михайловичем ми були вже давно знайомі; він підтримував акцію Сарселю збирання фондів на дальшу працю над «ЕУ» 2. Тепер у великій мірі завдяки П. Саваринові видання «АЕУ» 2 взяв на себе Клуб українських професіоналів і бізнесменів у Канаді, членом якого, а згодом і президентом управи він був (з 1975 назва — Канадська Фундація Українських Студій). На підставі домовлення 1977 між Канадським Інститутом Українських Студій і Канадською Фундацією Українських Студій та Науковим Товариством ім. Шевченка в Європі і мною видання «АЕУ» 2 забезпечене згаданими установами в Канаді: Канадською Фундацією Українських Студій (президент Петро Саварин, згодом Іван Сташук) і Канадським Інститутом Українських Студій (КІУС) в Едмонтоні (директор Манолій Лупул). Видавцем є далі Торонто Юніверсіті Пресс. Членами дирекції КІУС були в той час також Ю. Луцький (він і тепер взяв на себе переклад українського рукопису на англійську мову), І. Лисяк-Рудницький і Б. Боцюрків; усі три були співробітниками як української, так і англомовної енциклопедії, і з усіма ними я був в особистих зв'язках.

Перед початком праці нам треба було скласти плян «АЕУ» 2 і

попередню картотеку гасел. Плян праці над «АЕУ» 2 був докладно продуманий: це був наслідок мого довгорічного (майже 30-річного) досвіду праці над 12 томами «ЕУ» і 2 томами «АЕУ» 1 та тісної співпраці з десятками авторів. Профіль «АЕУ» 2 я з'ясував в еляборатах «Актуальні проблеми „АЕУ“ 2» і розіслав його до численних співробітників, зокрема до членів редколегії і редакторів поодиноких ділянок «ЕУ» 2. Були також опрацьовані еляборати в справі найважливіших гасел, зокрема з історії та народного господарства, список найважливіших гасел.

Проблеми, які я заторкнув, були також темою конференцій членів редколегії й авторів «АЕУ» 2 та дирекції КІУСу, що відбулися в Торонто в 1977, 1978, 1980 роках. З 1982 наради редколегії відбувалися щороку двічі на зміну в Торонто й Сарселі; це вже була рутинна.

Я прохав учасників конференцій відгукнутися на дискусійні і неясні питання, але зауважень одержав мало, і вони були не дуже конкретні. Ми говорили про деякі слабості «ЕУ» 2, про брак соціологічного підходу, про потребу підшукати нових авторів (не тільки українців), але не знайшлося соціолога, який взявся б нам допомагати, як також дискусанти не притягнули неукраїнських фахівців.

«АЕУ» 2 не є оригінальним твором, це переробка «ЕУ» 2 (як англомовне видання першої частини «ЕУ» було переробкою — другим, кращим виданням «ЕУ» 1), при всебічному використанні матеріалів з «АЕУ» 1 і з таким спрямуванням: сконцентрувати зміст (пропуск маловажливого фактажу, деяких біографічних нотаток, осель тощо, оминання повторень), відсвіження фактажу та доповнення сотнями нових гасел, зокрема біографічними нотатками; виклад, як у кращих англомовних довідниках. Одним словом, «АЕУ» 2 має бути кращим видання «ЕУ» 2.

До найбільших труднощів у праці над «АЕУ» 2 належить опрацювання синтетичних гасел, присвячених поодиноким ділянкам знання про Україну. Таких гасел немає в «ЕУ» 2, бо ми послалимо читача до «ЕУ» 1 або замінюємо їх хронологічними таблицями. Інакше в «АЕУ» 2: вона є замкненим у собі твором, який мусить дати всі галузі знання про Україну, і ми мусимо дати такі синтетичні гасла, як географія України, історія, література, економіка тощо. Матеріали для опрацювання цих гасел ми маємо

як в «ЕУ» 1, так і в «АЕУ» 1, але в «АЕУ» 2 вони мусять бути сильно скорочені й зовсім перебудовані.

Як і при праці над «ЕУ» 2, першим етапом було упорядкування і класифікація понад 15 000 гасел, які мали б увійти до «АЕУ» 2, та поділ їх за змістом і величиною. При устійненні каталога гасел ми консультувалися з редакторами окремих ділянок.

Порівнянно з «ЕУ» 2 найменше змін вимагають гасла з ділянки географії і біології (за винятком біографічних гасел), мови, церкви, війська; невеликих змін — гасла з історії. Натомість значних доповнень вимагають гасла з археології, народного господарства, образотворчого мистецтва й історії театру, стану технічних наук на Україні.

Перший том «АЕУ» 2

Перший том «АЕУ» 2 охоплює гасла на літери: А, Б, С, Ч, Я, Е, Ф. Він появився у жовтні 1984 року.

З першим томом «АЕУ» було порівняно з дальшими томами найбільше турбот з таких причин: 1) гасла на літери А, Б, Д були застарілі, написані 30 років тому і вимагали відсвіження й доповнення. Пригадаймо, що тоді ще не було «УРЕ», яка містила чимало матеріалів; 2) гасел на літери Ц, Ч, Ф ми ще не мали в «ЕУ» 2, і тепер їх треба було опрацювати; 3) за перших років праці над «АЕУ» осередок у Торонто відносно слабо працював. Тому праця над першим томом «АЕУ» 2 тривала аж 6 років. До першого тому додано докладну карту України В. Кубійовича й А. Жуковського (нове, виправлене видання).

Приспішити процес праці над «АЕУ» 2 можна б лише тоді, коли б у редакційній роботі брало участь більше осіб. Їх було мало: у Сарселі я, Аркадій Жуковський і Софія Янів; частково Василь Маркусь, бо він перебував у Сарселі кілька разів на довший час, а разом яких два роки. Майже рік перебував у Парижі і працював у Сарселі Данило Струк з Торонто; він чимало допоміг у організаційно-редакційній роботі над першим томом. Цінною була також допомога Богдана Струмінського, співробітника Гарвардського Українського Наукового Інституту, який працював на півставки і допомагав у редагуванні гасел з української культури, науки, освіти та ін. Я прохав кілька разів проф. Ю. Луцького редагувати, крім гасел з літератури (разом з І. Кошелівцем), також гасла з етнографії й культури, але цей труд переважно падав на

мене. Надія на успішну працю в технічно-редакційній роботі редактора Михайла Хом'яка не дала позитивних наслідків, і він через хворобу повернувся раніше до Канади.

Як я вже згадував, під час праці над «АЕУ» я часто їздив до Канади. З перспективи часу мило згадую мою участь у нарадах Канадської Фундації Українських Студій в Оттаві і вручення мені президентом КФУС Петром Саварином першої нагороди за наукову творчість (15.5.1981); я називав це в розмовах з приятелями українсько-канадською «нобелівською» премією.

Читання в Сарселі перекладу матеріалів на англійську мову і коректи забрали нам, і мені особисто, чимало часу. Тим часом на конференції 1982 року проф. Ю. Луцький вийшов з редколегії; перекладницьке бюро відтоді очолює Д. Струк.

Марудна праця з коректами вже вискладаних шпальт, з різними звірюваннями тривала ще кілька місяців, і врешті в жовтні 1984 року відбулася святочна презентація книги. Приємно було мені побачити свою «дитину». І коли ніхто не дивився на мене, я її погладив так, як колись гладив голівки дочок... і своїх котиків. З деяким зворушенням я приймав слова вдячності нашої громади на пишному банкеті (було понад 300 осіб) за мій твір. Так! Це був мій твір і десятки років праці, відданих українській справі й українській громаді.

Другий том «АЕУ» 2

Він охопить гасла на літери Г, Г, Е, К, Л, М. Працю над цим томом розпочато 1982 року. Першим завданням було опрацювати докладний каталог гасел, який зробила Дарія Маркусь.

Праця над другим томом «АЕУ» 2 вимагає менших зусиль порівняно з першим томом, бо маємо 70-80% гасел майже готових з «Еу» 2. Звичайно, найбільших змін і доповнень вимагають гасла на літери Г і Г (вони були опрацьовані в 1956-57 роках). Натомість гасла на літеру Х (англ. — Кг) не вимагають доповнень, бо вона була написана рік тому (серед них є такі великі і важливі гасла, як Харків, Хмельниччина, Хмельницький, Холмщина). Допомогою у редагуванні гасел до «АЕУ» 2 є поява другого видання УРЕ (найновіші числа і факти).

Найбільше праці ми матимемо з наскрізними гаслами про деякі ділянки знання про Україну: охорона здоров'я, географія України, геологія, історія (найбільше гасло в «АЕУ»), мова

українська, література українська, право на Україні та інші. Ці гасла займатимуть яких 80-100 сторінок друку.

Нещодавно зазнав деяких змін склад редакційної колегії «АЕУ»². Відійшов на своє бажання Ю. Луцький; редколегія поповнилася новими членами: Софія Янів, фізик О. Біланюк і соціолог Б. Кравченко. Отстаточно теперішній склад редколегії такий: В. Кубійович, головний редактор; його заступники: В. Маркусь, А. Жуковський, Д. Струк (керівник Торонтського бюро); інші члени: О. Біланюк, Б. Кравченко, С. Янів. Кожний член редколегії відповідає за редакцію деяких груп гасел. Співпрацю між редколегією НТШ і Фондацією кординує М. Лупул, директор КІУСУ-у.

Коли появиться цей том? Мабуть, 1986 року, тобто на працю над ним було витрачено чотири роки. Коли появляться дальші томи (3 і 4, а може, і 5)? Не питайте про це мене, любі читачі... адже мені минає 85 рік...

МОЇ ПОДОРОЖІ :

Пишу тут лише про мої подорожі, пов'язані з роботою над «ЕУ». Першими з них були, ще за мюнхенського періоду, подорожі до Риму для відвідин єпископа Івана Бучка, щоб одержати від нього допомогу для Наукового Товариства ім. Шевченка і для праці над «ЕУ» 1. Тоді я склав візиту й кардиналові Є. Тіссеранові і налагодив зв'язки з отцями василіянами та приєднав їх до співпраці над «ЕУ» 1, зокрема молодого ще тоді вченого о. Атанасія Великого, а згодом кількох інших. З 1964 року я відвідував у Римі блаженнішого Йосипа Сліпого.

За перших років перебування в Сарселі я кілька разів їздив до Великобританії та побував у Лондоні й у містах поселення молодого української еміграції, де мав доповіді про працю над «ЕУ» 2 й одержав чималі пожертви. Зокрема близькі зв'язки встановив я з Братством колишніх вояків І Української Дивізії, яке взялося фундувати видання моєї праці — «Етнічні групи Галичини». Взагалі Братство дивізійників підтримувало нашу працю у всіх країнах нашого поселення, і серед його членів ми знайшли великих прихильників моїх починань.

З 1957 року почалися мої з Фіголем подорожі по Американському континенту. Головною метою їх були зустрічі з українським громадянством у всіх більших українських скупченнях у США та Канаді, інформації про стан праці над «ЕУ» 2 і дальші її перспективи та заклики до громадськості фінансово допомагати в нашому ділі (це питання завжди реферував А. Фіголь). Чимале значення під час моїх подорожей мали розмови з співробітниками «ЕУ» 2 і відновлення давніх знайомств, а навіть приєднання нових авторів. Врешті, я мав на увазі і справи НТШ, будиши його генеральним секретарем і головою європейського відділу. Звичайно, я мав і суто особисті справи: відвідати моїх приятелів і пізнати країну. Перша подорож тривала п'ять місяців, ми відвідали бл. 20 місцевостей.

Кілька спогадів про ці подорожі. Я прилетів, як тоді бувало, невеликим пропелерним літаком (40 місць). Він по дорозі з Парижу до Нью-Йорку приземлявся два рази, щоб набрати пального. У Нью-Йорку привітало мене чимало друзів і діячів, а насамперед Микола Іванович Шлемкевич. Кілька днів я жив у розкішному готелі (і відбував офіційні візити), пізніше у скромній квартирі Василя Ленцика. Новий 1958 рік збудив мене в Денвері, в гостях у Богдана Винара. Чудовий гірський ранок (Денвер лежить високо). З Денверу полетів я на свята відвідати мого друга Тимоша Олесіюка, який працював у малому містечку Кервіл у лікарні для хворих на туберкульозу. Прилетів до субтропічного Сан-Антоніо, де затримався на кілька годин (найбільшою атракцією для мене був суворий апартейд: усі приміщення були поділені для білих і для чорних, навіть туалети). Далі вибрався автобусом до Кервілу, щоб відбутися Різдво в Олесіюка, а згодом ми відбули з ним далеку подорож автом. Їхали (мабуть, 600 кілометрів) пустелею і побачили національний парк над рікою Кольорадо. Мальовничі гори Біг-Бенг з порфіриту для географа було великим переживанням. На поворотному шляху відвідали пограничне місто в Мехіко. Перейшли міст через пограничну річку і помітили яскравий контраст між стилем життя англосакським (американським) і мексикансько-іспанським, де «час стоїть», а люди ходять повільно. Під час двотижневого гостювання у Тимоша був час і на відпочинок (на далекі прогулянки в півпустелі) і на розмови на близькі теми, насамперед політичні і «холмські».

А згодом, аж до весни, ми з Фіголем відвідали ряд міст у США й Канаді. Подорож була успішна, і ми збагатилися на долари.

До Європи я повернувся французьким трансатлантийським пароплавом «Іль де Франс»; це була чи не остання подорож цього велетня. Було цікаво в Америці, але якось мило було опинитися і в Сарселі, де чекали на мене Дарія і весна.

Згодом, майже кожного року я робив «прогулянки» за океан. Найдовше перебував у Америці в 1963 році, зокрема майже півроку в Нью-Йорку чи сусіднім Нью-Джерсі, осідку Українського Національного Союзу, де я працював над редакцією «АЕУ» 1. Разом я відвідав упродовж таких подорожей 23 українські скупчення у США: від Нью-Йорку, Вашингтону й Філядельфії на сході до Сан-Франсіско і Льюс-Анджелесу на заході та до Маямі на Флориді на півдні. А в Канаді — від Монреалю на сході до степової Канади і Саскачевану в центрі та до Ванкуверу.

З деякими осередками в Канаді зв'язки редколегії «ЕУ» 2 були особливо жваві, зокрема з 1970-их років, коли видання другої частини англійської «ЕУ» взяла на себе Канадська Фундація Українських Студій в Едмонтоні. Але й до цього часу мої зв'язки з Торонто були жваві, бо воно було найбільшим (близько 70 тисяч українців) українським осередком у Канаді, і там скупчилося чимало наших добрих знайомих та друзів.

Насамперед цим був Роман Томич Голод, який з 1953 року жив у Торонто. Про нього було окремо. У Торонто ми побачилися під час моєї першої подорожі за океан у кінці 1957 року. Тоді разом з Фігелем ми були гостями Романа Томича і його дружини Риси, спершу в їх скромній квартирі, а пізніше у новій гарній віллі. В Торонто жило кілька колишніх діячів Українського Центрального Комітету (З. Зеленій, О. Тарнавський, Кекілія Палів та інші). Всі вони були діяльні у Пласті, який став ініціатором і організатором постійної допомоги для Сарселю. Згодом вона набрала форми Центрального патронату над осередком НТШ, так званої Акції С, яка мала на меті дати тривке забезпечення НТШ в Сарселі. З 1966 року очолює патронат Євген Борис, відданості й діяльності якого Сарсель і «ЕУ» 2 завдячують своє існування. Мене з Євгеном Івановичем і його дружиною Оленою (вона родом з Лемківщини) в'яжуть і особисті дружні зв'язки. Бували вони обоє в Сарселі, два рази ми провели разом гарні вакації в Давосі, кілька років я був гостем у їхній хаті. З інших діячів патронату приємно згадати сотника М. Бігуса і дивізійників. Взагалі Пласт і Братство дивізійників найбільше підтримували акцію допомоги Сарселеві. Бюлетеном Акції С. є з 1963 року «Вісті з Сарселю», неперіодичний малий журнал, який редагує А. Фіголь. Там містяться всі докладні фінансові звіти, інформації про працю над «ЕУ» 2, про мої подорожі тощо.

Я розписався про Торонто, бо воно стало свого роду філіялом Сарселю. Другим містом Канади, в якому я відносно часто буваю, є Едмонтон, де я увійшов у ближчі стосунки з діячами Канадської Фундації Українських Студій і з її головною адвокатом Петром Саварином. Фундація визнала мені у 1981 році свою першу премію за наукову працю. В Едмонтоні жило кілька знайомих і наших вчених, зокрема І. Лисяк-Рудницький.

Час від часу ми відвідували колишню «столицю» Канадської України — Вінніпег, осідок митрополитів обох українських віровизнань і Комітету Українців Канади. Рідше ми відвідували

Монреаль, Оттаву, Ванкувер і в глибині степів положений Саскатун.

Вершком моїх мандрів була подорож довкола світу, що відбулася від початку квітня до початку травня 1974. Юнаком я читав повість Жюль Верна «Вісімдесят днів довкола світу», а тепер я зробив сам таку подорож впродовж 80 «півгодин» (тобто 40 годин, звичайно, чистого лету). Перша частина подорожі відбулася по американському континенту з зустрічами з українським громадянством в Ньюарку, Рочестері, Торонто, Вінніпегу, Саскатуні, Едмонтоні, Ванкувері, Сан-Франсіско і Льюс-Анджелесі. І звітти ми подалися до Австралії. Ця подорож навколо світу відбулася з нагоди 25-ліття появи «ЕУ» — «срібний ювілей» (завжди можна знайти якусь okazji).

По дорозі ми зупинилися набратися сил у місті Гонолюлю на островах Гаваї. На жаль, було хмарно і вулканів не було видно. Ми оглянули лише місто і його музей та полетіли через острів Фіджі на південний захід.

В Австралії ми приземлилися в місті Брізбені, де й відбулася перша зустріч з українською громадою. Наші виступи в Австралії організувала українська громадська централія Союзу Українських Організацій Австралії — СУОА (голова М. Цюрак). Нас підтримував єпископ Української Католицької Церкви Іван Прашко; велику підтримку ми мали й від пластової організації. Протягом місяця ми відвідали всі більші українські скупчення — Брізбен, Сідней, Камберра, Мелборн, Аделаїда і Перт-Нортгем.

Наша акція була добре підготована і вдало проведена. Нам було мило побачити гарно організоване українське громадське життя, допоміжне шкільництво, відділи Наукового Товариства ім. Шевченка (звичайно, вони мали не науковий, а науково-популярний характер). Українська громадськість радо бачила гостей з Європи і наше діло — «ЕУ»². На її фонд пожертвувано бл. 30 000 австралійських доларів.

З Перту я повернувся до Парижу через Сінгапур, Тегеран, Бейрут. Дальші контакти з українськими громадянами в Австралії ми підтримували кореспонденційним шляхом.

Ми й далі продовжували подорожі до США й Канади. Зокрема мало це місце в 1980 році, коли святковано моє 80-ліття. Майже кожного наступного року я брав участь у нарадах членів

редакційної колегії і редакторів поодиноких ділянок «АЕУ» 2, які відбувалися в Торонто.

Танас Фіголь плянує «продавати» своє 85-ліття під час відвідин усіх більших українських скупчень за океаном і в Австралії; він хотів би всюди мене «показати»; все це для організації «мільйонного фонду» на продовження видань нових енциклопедій українознавства. Я схвалюю цей проєкт і, може, навіть відвідаю кілька українських громад; але лише кілька, бо ж ... мені 85.

НАУКОВІ ПРАЦІ

Досліди над пастушим життям у Північних Карпатах

Мої наукові досліді й праці можна поділити на три основні групи: праці з антропогеографії Північних Карпат (зокрема над пастушим життям), синтетичні праці з географії України («Атлас України», «Географія України»), врешті, досліді з демографії й статистики України. Окреме місце посідає праця над картами України (переважно з М. Кулицьким) та над «Енциклопедією Українознавства».

Приблизно десять літ праці я присвятив дослідам пастушого життя в Північних Карпатах. Проблеми пастушого життя можна досліджувати з різних поглядів: економічного, агробіотанічного етнографії й фолкльору, але й з географічного. Чому ці проблеми цікавлять географів?

Пастуше життя — це сезонне заселення гірських пасовищ (полонин), пов'язане з випасом отар овець і кіз, рогатої худоби й коней. Постають літні сезонні оселі, часто досить віддалені від постійно заселених осель, що є причиною пастуших мандрівок з матірних селищ на полонини, з чого постає специфічний тип господарства. Досліді цих решток номадизму в горах (у літературі вживають часом термін півномадизм, французьке — *Transhumance*) приваблюють географів, бо дають їм змогу обсервувати зв'язок пастушого життя з природою, низку географічних форм, які вже давно зникли в нижче положених районах, численні переходові форми між постійним заселенням та перехід одних форм осель в другі.

Тому не дивно, що вже на початку 20 віку вели досліді над пастушим життям в Альпах, а також у Піренеях, Центральному масиві у Франції та Скандинавії. На Балканах досліджував тамошні

дуже цікаві форми півномадизму визначний сербський географ Йован Цвіч і його учні. У Карпатах, горах середнього типу, пастуше життя не приваблювало дослідників; зрештою, антропо-географічні студії в Карпатах були щойно в початках. Систематичні досліді над пастушим життям розпочав 1912 року мій професор П. Савіцький. Він опрацював пастуше життя (у польській і чеській мовах вживається часто термін «салашництво» або «шалашництво» — від слова «салаш», «шалас» — назва господарства на полонині) на польсько-чеському пограниччі на Моравії і Тешинському Шлезьку та опублікував свої досліді 1919 року. Савіцький далі не провадив студій над пастушим життям, але зацікавив цією проблемою своїх учнів, між іншими й мене.

Досліді над пастушим життям я розпочав улітку 1921 року і провадив їх у терені з перервами до 1933 року. Уперше я зібрав матеріяли до пастушого життя в невеликій групі Західніх Бескидів — Горцах. Це маю бути вступом до поважнішої праці в терені — у Горґанах. З великою сумлінністю й акуратністю початківця мандрував я від одного шаласу до другого (вони в Горцах густо розкидані на невеликих, людиною вироблених середлісних «галях»), розмовляв з «бачами» (те саме, що по-українському ватаг, керівник полонинського господарства), зокрема старшинами. Швидко пробігла на «галях» вістка, що якийсь молодий «пан» візитує (контролює) «шаласи», а разом з тим і підозріння, що все це робиться для податкових цілей. А старий бача Філяс під Трубачем (йому було понад 70 років, і він ще пам'ятав великого бачу — чарівника Булянду) сміявся з мене, що я за дівчатами по Горцах бігаю. Однак мені вдалося здобути довір'я більшости моїх співбесідників (я ночував завжди по стаях, давав невеликі подарунки — люльковий тютюн) і вяснити їм, що я вчуся на «професора» і мушу «термінувати»: написати про господарство і життя в галях. Цього самого і наступного року я зібрав матеріяли — разом з іншими — до пастушого життя в Горґанах. Перші невеликі причинки з них я опублікував у 1923 і 1924 роках.

Важливим етапом у моїх дослідях було постання, як я вже згадував, 1924 року Слов'янської комісії для досліді пастушого життя в Карпатах і на Балканах, секретарем якої обрано мене. Улітку цього року під час мандрівки з д-ром Кралем по Карпатській Україні я вперше запізнався побіжно з проблемами пастушого життя тієї частини Карпат і розпочав систематичні досліді у верхів'ях ріки Сяну. З того часу розпочалася моя

інтенсивна праця: довести до опрацювання дослідів пастушого життя в усіх Північних Карпатах. Улітку 1925 року і на весні 1926 я дослідив пастуше життя Західніх (Магурських) і Східніх Бескидів на території Польщі (їх висліди опублікував у 1926-27 роках); у 1928-33 роках — на Словаччині (головне 1928-29), Закарпатті (головне 1930-31), Буковині (1931-32) і Мармарошині (1932-33).

Праця над пастушим життям ділилася на три етапи: вступні студії, праця в терені, опрацювання зібраних матеріалів і їх публікація.

На першому етапі треба було ознайомитися з літературою до даного терену і картографічними (цінні карти 1:75 000) та статистичними матеріалами. Я їх знайшов у бібліотеках і географічних інститутах у Кракові, Львові, Братіславі, Празі й Чернівцях. Значну допомогу перед початком праці в терені давали відповіді на анкетні листки, розіслані до сотень осіб у поодиноких селах, головне до учителів і (рідше) священиків; на Словаччині також до нотарів. Вони були розіслані в Галичині секретаріатом Комісії для дослідів над пастушим життям, на Словаччині й Закарпатті — Географічним інститутом Братіславського університету, Словацьким музейним товариством у Турчанському Мартіні (лише на Словаччині). На підставі відповідей (їх прислало біля 80% осіб, до яких ми вислали анкети) можна було зорієнтуватися, в яких частинах Північних Карпат пастуше життя ще залишилося, в яких місцевинах воно недавно завмерло, пізнати його характер та дістати практичні вказівки, які особи могли б дати ближчі інформації про пастуше життя в даній місцевості. На підставі цього матеріалу я міг визначити терен і місцевості, які треба було відвідати. Найбільш допоміжними були матеріали анкет з Словаччини (разом з Пряшівщиною), польського Бескиду, Лемківщини і західньої Бойківщини, в яких пастуше життя становило лише острови. Зайве було слати запити на територію решти Східніх Карпат, де пастуше життя було розвинене на великих суцільних теренах.

Досліди в терені вимагали збирання матеріалів по селах і містечках, а також по всіх без винятку полонинах і майже по всіх стаях. У тереновій праці, завдяки рекомендації польської Академії Наук у Кракові, крайових урядів у Братіславі й Ужгороді й університету в Чернівцях, я не мав ніяких труднощів з боку урядових установ. Збирання матеріалів у долах — це були інформації в управліннях державних і приватних лісів, господарсь-

ких інспекторатах (Чехо-Словаччина), хліборобських урядах (Буковина, Мармарощина), які постачали деякий статистичний матеріал, давали до диспозиції лісові карти тощо.

Докладніші матеріали я діставав від людей, які знали пастуші відносини та їх еволюцію, від власників і торгівців полонинами, купців-торгівців вівцями, власників бриндзарень тощо. Прийшовши до села, я негайно відвідував людину, від якої дістав відповідь на анкету, і прохав її запросити осіб, які найкраще знали пастуші відносини; деяких відвідував сам. Цим способом можна було зібрати також інформації про пастуше життя в минулому, зокрема в областях, в яких воно завмерло вже кількадесят років тому. На території, де під випасами були суцільні терени (наприклад, у Мармарощині) часто вистачало інформацій, зібраних по стаях.

Зрозуміле, що найбільше часу я присвятив збиранню матеріалів на полонинах (по-польськи «галах», по-словацьки — «голях»). Інформації, зібрані в селах і від пастухів, я порівнював з іншими, щоб дістати вірну картину. Назагал я не мав більших труднощів у збиранні матеріалів. Деколи (зокрема про число тварин) треба було ставити питання посередньо, деколи відповіді давали радо, зокрема ватаги, які «вже бачили світ». Найкращий час для розмов був вечір; я завжди ночував по колибах разом з пастухами.

У перші роки своїх екскурсій я провадив досліди самотою, згодом часами брав когось до товариства, ще пізніше допомагали мені в праці студенти географії чи колишні студенти Краківського і Чернівецького університетів. Найбільше я мандрував з своїм приятелем Куляцьким (Словаччина, Закарпаття), кількакратно з колишнім учнем гімназії, а згодом студентом університету Мечиславом Клімашевським («Мецьом» — сьогодні визначний польський географ, ректор Краківського університету). На Буковині й Мармарощині багато допомагали мені студенти Іван Абрамюк та Микола Дарій, частинно і Юрій Гавалешка. Їх допомога була тим цінніша, що ми працювали частинно на румунській етнографічній території, а я румунської мови не знав. Чимало мандрівок по Словаччині й Закарпаттю я відбув з проф. Кралем. З інших товаришів моїх мандрівок треба б згадати Миколу Ковалюка (Гуцульщина) і Теодора Музичишина (Закарпаття).

У терені я (чи ми) працював швидко, навіть у негоду. Денно робили 25-30 км; від стаї до стаї йшли без відпочинку (зрештою, не до кожної вступали), відпочивали при розмовах з людьми і на

ночівлях. Бували дні, коли треба було переходити через нецікавий для дослідів терен, тоді ми робили і 40 км., це в гірському терені з важким наплечником не було легко. Часами ми не сходили до сіл цілими тижнями (наприклад, у Мармарошині); підставою нашого харчування були, як у пастухів, молоко, кулеша і сир. Досліди в Західніх Бескидах забрали мені приблизно два місяці часу, у Східніх — два з половиною, на Закарпатті — чотири, на Буковині — три, на Мармарошині — півтора, на Словаччині — приблизно п'ять місяців. Місяцями теренової праці були передусім липень і серпень, бо це був найкращий пастуший сезон, а в мене — вільний час від праці в школі; деколи я продовжував роботу в терені (діставав відпустку), деколи використовував вакації під час латинських Великодніх свят і тоді збирав матеріали по селах. Два чи три рази, коли треба було спішно доповнити матеріали в Західніх Бескидах чи на північній Словаччині, я удавав з себе «хворого» і їхав на тиждень у терен.

Праця в терені вимагала чимало фізичних зусиль, але втому після довгого перебування в Кракові я доволі швидко перемагав. Добре залишилися мені в пам'яті досліди на Закарпатті в червні 1931 року (в університетському навчальному 1930-31 році я мав річну відпустку). Цілі місяці я безперервно працював над більшим дослідженням про розміщення культур і населення в Північних Карпатах. Нарешті рукопис і карти були готові; у подудень (пам'ятаю дату — 5 червня) я вислав весь матеріал поштою до Братіслави на руки проф. Краля, увечорі (разом з Миколою Кулицьким) виїхав через Львів-Стрий-Лавочне до Волівця на Закарпатті, і наступного дня ми вже ночували на прекрасній полонині Боржаві. Але за різку зміну клімату і способу життя треба були заплатити підгарячковим станом і великою втомою в перші дні мандрівки; по трьох днях я прийшов до форми.

Праця в терені давала велике задоволення. Це поєднання наукових дослідів з найкращим родом спорту — мандрівництвом, змога пізнати різні країни (терен моїх дослідів обіймав близько 50 000 км²) з різноманітною природою, заселені кількома народами і численними етнічними племенами, з різними культурами, економічними і політичними відносинами. Безліч картин з моїх, зокрема самотніх мандрівок встають після десятиків років перед очима! Але я не мистець і не зумію передати гордої силуети гуцульських Альп, ні майже безкраїх високогірських степів Свидівця чи Рівної, ні краси «сльовенської заградки» — Турчанської

котловини, ні карстової — майже рівні словацького карсту. А чар самотніх ночей у залишених колибах, ловецьких хатинах, а навіть запущених землянках з часу першої світової війни!

Як мило згадати з перспективи часу три дні мандрівки у вересні 1925 року по позимнях Черногори (від стаї до стаї) серед мряки. А на четвертий день виринув з мряки вкритий першим снігом Піп Іван. А далі швидко, швидко мандрівка по Чивчинських горах, бо треба було зібрати ще багато інформацій по стаях, а моя відпустка кінчалася 15 вересня. Фінал: 60 км. дороги з Буркута над Чорним Черемошем до найближчої залізничної станції — за один день.

Під час мандрівок я мав змогу пізнати людей різних національностей і різних суспільних груп. Були це звичайні, часто неписьменні селяни-пастухи, але й свідомі селяни, місцеві інтелігенти й діячі. Я доволі добре пізнав Словаччину і словаків, серед них діячів у Турчанському Св. Мартіні й Братіславі, і визначного словацького провідника моєсіньора Андрія Глінку. Добре пізнав я українсько-словацьке пограниччя на західній Пряшівщині та ті течії, які нуртували серед тамошніх українців (русинів). Чимало матеріалу до національного питання я побачив на Спішу — мешканці чотирьох етнічних груп: словаків, українців, поляків (гуралів) і німців з додатками жидів, угорців та циган. Я пізнав українсько-румунське пограниччя в горах Буковини і Мармарошчини. Натомість я не мав контакту з нашою верхівкою на Буковині чи Закарпатті, бо її в горах не було. Я міг би розказувати про найдалі на захід висунені українські села: Оструню (в якій русини говорять польською говіркою), Порич, Яков'яни і десятки інших, тоді вже частинно пословачених; а на сході — про останні українські села: про Карлибабу на пограниччі Семигороду, напівзрумунізовані українські острови — Пантікапей і Джеміні на південній Буковині, про великі мармароські села Руську Поляну і руське Криве; де чинки носили дивні повстані капелюхи, але... нема тут місця на описи. Коротко, я бачив під час своїх мандрівок не лише географію пелонин...

Я розписався про другу фазу праці над пастушим життям Карпат — роботу в терені. Після повороту з екскурсій треба було впорядкувати зібрані матеріали і писати монографії про поодинокі області Північних Карпат. Звичайно, по році часу монографія була готова і швидше-пізніше появлялася друком у різних виданнях і різними мовами, завжди з обширним резюме французькою або німецькою мовою. Перші монографії про пастуше життя в Східних і

Західніх (Магурських) Бескидах появилися польською мовою 1926-27 року, перша в працях Географічного інституту Ягеллонського університету, друга — в працях Етнографічної комісії польської Академії наук. Після кількох років перерви, протягом яких я публікував лише невеликі статті, появилися за короткий час праці про Мармарошину (1934, румунською мовою), Буковину (1935, українською мовою) і Закарпаття (Підкарпатську Русь) у двох частинах (1935 і 1937, чеською мовою). Про пастуше життя на Словащині я встиг опублікувати лише кілька статей, хоча зібрав матеріали з усієї Словащини, за винятком Високих і Низьких Татр, які дослідила й написала про них великі монографії польська географка Софія Голуб-Пацевічова.

У передмові до праці про пастуше життя на Підкарпатській Русі я міг написати, що «тепер або в найближчому часі Північні Карпати будуть належати до найкраще досліджених гірських просторів у цілій Європі, якщо йдеться про географію пастушого життя». На жаль, дійсність була інша. Правда, 1933 року я закінчив досліди в терені майже по всіх Північних Карпатах, але не вистачило часу на опрацювання монографії про Словащину; з того часу я сконцентрував усю енергію на праці над географією усіх українських земель, зокрема над атласом України. Щойно влітку 1939 року я знайшов дещо часу й написав перший розділ: про пастухів Орави, але війна не дозволила продовжити працю. На початку 1945 року всі матеріали до пастушого життя Словащини (разом з картами й світлинами) я залишив у проф. Краля в Празі. Вони згодом пропали, а разом з ними не лише доробок моїх студій, але (це важливіше) й матеріали, яких уже ніхто не зможе зібрати, бо сьогоднішні відносини в пастушому житті на Словащині зовсім відмінні; врешті, в моїх матеріалах були зібрані не лише відомості з 1928-33 років, але й еволюція за 50 літ до того часу.

Моїм наміром було після написання монографії про пастуше життя Словащини взятися за синтетичну працю про пастуше життя цілих Північних Карпат на тлі порівняння з іншими гірськими країнами Європи. Ясно, що й цей плян не міг бути реалізований.

Як я вже згадував, у моїх працях про пастуше життя була мова лише з географічного погляду та про його еволюцію за останні 50-70 літ (зокрема там, де воно почало зникати, наприклад, у Західніх Бескидах). Які проблеми я висував, найкраще видно з назв розділів праці про пастуше життя Підкарпатської Русі: Вступ (стан дослідів над пастушим життям у Північних Карпатах, матеріали, метода

праці); I. Підстави пастушого життя (морфологія, клімат і ровнинність, населення, економічні і власницькі відносини); II. Пастушество в лісах і перелогах; III. Фізіографія полонин (низка підрозділів, в яких представлено морфологію полонинської смуги, II висоти, висота і положення стай тощо; все у вісьмох природних районах Закарпаття); IV. Пастуша статистика (число і рід домашніх тварин, величина полонинських господарств, пастуший персонал, густота тварин і число пастухів); V. Засяг пастушества, пастуші мандрівки і шляхи; VI. Час випасу; VII. Пастуше будівництво; VIII. Організація і господарство. У другій частині праці про Підкарпатську Русь вміщено низку статистичних таблиць, які ілюструють проблеми, порушені в першій частині (між іншим список всіх стай з поданням їх висот та морфологічного положення, числа тварин і пастухів, список осель, з яких вони походили), 10 карт (між іншими одна основна в мірілі 1:400 000) та багато світлин.

За подобою схемою були опрацьовані й інші монографії, хоч монографія про Закарпаття була найобширніша і з технічного погляду найстаранніше видана.

Інші праці з географії Північних Карпат

Хоч я присвятив найбільше уваги дослідям над пастушим життям, однак не залишав поза увагою й інші проблеми з ділянки антропогеографії (проблеми фізичної географії Східних Карпат я присвятив лише дві статті про розміщення релятивних висот і районізацію Східних Бескидів). На підставі матеріалів, зібраних до моєї дисертаційної праці, появилася стаття про горішню границю заселення в долині Наддвірянської Бистриці; антропогеографічна карта Горганів була, правда, репродукована (в мірілі 1:150 000), але з технічного погляду виглядала дуже слабо, так що не пішла на ринок.

Під час теренових дослідів я зібрав матеріал для докладної антропогеографічної карти Гуцульщини (без огляду на тодішні політичні кордони; для галицької частини разом з М. Кулицьким), але її рукопис (у мірілі 1:75 000) загинув. З статей, присвячених Словаччині, можна згадати статтю про заселені й незаселені простори Словаччини, яка появилася словацькою мовою.

Найбільшою моєю працею з Північних Карпат є праця про розміщення культур і населення в Північних Карпатах, яка

появилася чеською і французькою мовами накладом філософічного факультету Університету Коменського в Братиславі 1932 року. Я її присвятив пам'яті свого вчителя — проф. Савіцького. Вже 1924 року я написав на цю тему малу розвідку стосовно Східних Бескидів на території Галичини. Головним завданням цієї праці було представити з допомогою відносно докладних (мірило 1:1 000 000) карт розміщення сучасного культурного краєвиду й населення. Кольорова карта докладно представляє розміщення лісів, винниць, нежитків і решту простору, тобто сільсько-господарські культури (рілля, сіножаті та пасовиська) у п'ятьох фарбах, які представляють взаємну пропорцію ріллі до сіножатей і пасовиськ; таким чином на карті бачимо простори, які є рілльним степом (наприклад, Покуття), на яких немає (полонини) або майже немає (Гуцульщина) ріллі, та всі переходи між цими крайностями. Цю карту доповнює карта розміщення ріллі у відсотках до всієї площі. Карта розміщення населення представляє при допомозі більших чи менших точок 100, 500 або 2 500 осіб там, де вони живуть. Матеріалом до всіх цих трьох карт були топографічні карти, статистика культур і населення (на 1921 рік) за найменшими адміністративними одиницями (громадами), врешті, знання терену, яке дозволило на відповідну інтерпретацію статистичного і картографічного матеріалу. Текст праці пояснює розміщення культур і населення природними, етнічними, історичними й іншими впливами, все за географічними районами, на які я поділив Карпати та Передкарпаття. У другій частині праці вміщено статистику поодиноких культур та числа населення за 95 географічними районами і 424 субрайонами. Північні Карпати були єдиною більшою країною (125 000 км²), для якої опрацьовано подібні карти і статистичне зіставлення. Праця проф. Н. Крепса про австрійські Альпи (вона була до певної міри зразком для мене) мала (зокрема карти) більш загальний характер.

З різних антропогеографічних ділянок цікавила мене географія міст. Її присвячена праця про моє рідне місто «З антропогеографії міста Нового Санчу», яка появилася 1927 року. Головною проблемою цієї праці було представити на прикладі Нового Санчу при допомозі карт і статистичних таблиць основні сучасні географічні проблеми міста. Ці карти, опрацьовані на підставі автопсії й оригінального матеріалу з перепису населення 1921 року, який я використав у Головному статистичному уряді в Варшаві, були такі: краєвид міста (розміщення будинків, їх матеріял і висота;

такі карти вже існували); докладне розміщення за віровизнанням (християни, жиди) та за професіями (10, винятково 50 осіб — одна сигнатура); врешті, розміщення населення, яке, правда, не жило на території Нового Санчу, але доїздило до нього на працю. Ця монографія була рівночасно і причинком до географії Нового Санчу і мала деяке значення для загальної географії міст.

Я плянував написати більшу працю про антропологеографію цілих Північних Карпат і зібрав до цієї теми чимало матеріалу. Але плян залишився пляном...

Атлас України

Ідея опрацювати атлас України зародилася в мене під час самотніх мандрівок по Закарпаттю в 1933 році. У довгій мандрівці я натрапив на терен, де не було що обсервувати (нецікавий терен, дощ, туман), не було потреби збирати матеріял у людей, і тоді я роздумував над синтетичними працями з обсягу географії України. Поволі викристалізувався загальний плян атласу. Після повороту до Кракова і перегляду існуючих вже національних атласів (зокрема Фінляндії, Канади, досить слабого Польщі, автором якого був проф. Ромер, й інших) можна було опрацювати плян атласу України в деталях.

Про завдання атласу я писав у квітні 1937 року у вступному слові до того ж атласу: «По роках великого зриву 1917-1921, після кількох років віднову самостійної української держави, наш народ знову утратив незалежність і його національна територія знову розділена між різними державами. Те, що життя поодиноких віток нашого народу частинно замкнене в межах окремих держав, — є причиною нашого недостатнього знання нашої всієї національної території. Зокрема теперішні умови життя в СРСР є причиною, що ті частини нашої нації, які живуть поза межами совєтів, а також чужинці, — дуже мало знають про найбільшу частину українських земель. Ці сумні факти кладуть на незалежну українську науку обов'язок подавати і своїй суспільності, і заграниці відомості про життя на всіх українських землях, без огляду на політичні кордони. Таку мету має й наш атлас України і сумежних країв. Він дозволяє огорнути оком ціле нашої національної території і в легко доступний спосіб, з допомогою карт і діаграм, пізнати найважливі явища нашого життя в їх географічному розміщенні».

Реалізація пляну натрапляла на дуже великі труднощі, як наукові, так і видавничі. Нелегко було роздобути статистичний матеріал до виготовлення діаграм та карт. До опрацювання деяких карт треба було притягнути спеціалістів-негеографів, прохати їх дати сирі матеріали (наприклад, числа до карт розміщення друків, заліснення) або й самим опрацювати нові карти (головне з природи й історії). Суто технічну, картографічну ділянку праці міг перебрати добрий фахівець, мій приятель Микола Кулицький. Треба було знайти графічне заведення, яке б виконало відносно не дорого цю роботу. Але передусім треба було знайти видавця, а видання атласу вимагало грошового вкладу. Можна було сподіватися, що українське громадянство розкупить атлас, але хтось мусів взятися за його видання. Розмови з президією Наукового Товариства ім. Шевченка ні до чого не довели, не лише через брак грошей в НТШ, але й через брак відваги взяти на себе відповідальність, хоча діло було дуже потрібне. І розмови з іншими центральними галицькими установами не дали позитивних вислідів. Багато більше зрозуміння виявили видавці Української Загальної Енциклопедії, зокрема директор Василь Микитчук з Коломиї.

Я вже давно розпочав працю над атласом. Зібрав матеріали в бібліотеках Кракова, Львова, Варшави, Праги (головне в Державному статистичному уряді та в Слов'янській бібліотеці), підшукав авторів до спеціальних карт (зі Львова, Праги й Подєбрад). Разом з Кулицьким ми виготовили чернетки (підклади) для рисунку карт, врешті, я взявся до опрацювання карт і діаграм (на мене припало близько 80% роботи).

Щоб спопуляризувати ідею видання атласу і знайти видавця, я вирішив зробити виставку карт і діаграм, які мали б ввійти до атласу. Звичайно, це мусіли бути великі стінні карти, тобто треба було видрукувати чорні підклади і ручно фарбами нанести на них зміст готових уже оригінальних карт і діаграм. Площа цих стінних карт і діаграм займала понад 150 м². Підготову підкладів, оплату рисунка я мусів фінансувати сам і навіть затагнув позичку.

Праця над атласом розпочалася 1933 року і вимагала великої інтенсивності. Її перший, але й головний етап був закінчений пізньої осені 1935 року. Першого грудня того ж року у приміщенні музею НТШ відбулося відкриття виставки карт під назвою «Український народ, його життя і праця». Видано невеликий каталог карт і діаграм з поясненнями. Двотижнева виставка мала не лише моральні, але й конкретні успіхи. Директор Микитчук разом з

іншими заложили Український видавничий інститут у Львові й заходилися коло видання атласу. Фірму дало Наукове Товариство ім. Шевченка (за це воно дістало 100 дарованих примірників з обов'язком розіслати їх до закордонних наукових установ). Я щиро вдячний і сьогодні членам Українського видавничого інституту, між іншими д-рові Ігореві Федеву та д-рові Василюві Витвицькому.

Цілий 1936 і початок 1937 року пішли на продукцію карт і їх друк. Коли наш атлас міг з технічного погляду сміло рівнятися з подібними чужинними працями, хоч він і не опрацьований у жадному картографічному інституті, при скромних технічних засобах, то це треба завдячувати в першій мірі знаменитій, повній захоплення й самопожертви праці д-ра М. Кулицького.

Виставка карт України відбулася також в інших містах Галичини: у Самборі, Коломиї, Станиславові, Дрогобичі, Тустановичах, Тернополі, Збаражі (можливо, що я якесь місто забув). На відкритті і закритті виставок приїздив я і мав доповіді. Всі виставки відбувалися з успіхом і принесли підбадьорення духа в ці важкі для нас часи.

Великий успіх мала виставка в Берліні. Вона відбулася на початку 1936 року заходами Географічного інституту Берлінського університету (і в його приміщеннях) та Українського наукового інституту в Берліні. Фактичним організатором виставки був директор Українського наукового інституту проф. Іван Мірчук. У відкритті виставки (вона відбувалася у великій залі Морського інституту) взяло участь понад 500 осіб; крім української колонії з гетьманом П. Скоропадським, були присутні сотні німців, між ними такі визначні географи, як професори А. Пенк і Н. Крепс. Моя вступна доповідь тривала, мабуть, задовго, понад годину (вона була пов'язана з демонстрацією важливіших карт), але фахова дискусія (її розпочав проф. Пенк) тривала ще довше. Для цієї виставки видано каталог карт і діаграм.

Друга закордонна виставка карт відбулася заходами Українсько-болгарського товариства в Софії 16-22 серпня 1936 року. Вона була пов'язана з IV Слов'янським конгресом географів і етнографів у Болгарії. Виставку відвідала більшість учасників конгресу і чимало болгарів. І в Болгарії видано каталог — «Україна вь діаграми и карти».

Видаючи атлас, треба було брати до уваги і польську цензуру. Як представити українські землі під Польщею в атласі України? На це знайшовся спосіб: атлас має назву «Атлас України й сумежних

країв»; на західніх українських землях є написи держав, до яких вони належали («Польща» тощо); на поодиноких картах представлено і сусідні з українською національною територією землі, наприклад, частини Угорщини, Молдавію, Тамбовщину тощо. Хто розбереться, де «Україна», а де «сусідні землі»? На кількох картах подано розміщення українських колоній у світі.

Атлас був надрукований і англійською мовою.

Весь матеріал атласу розподілений на такі відділи: I — Природа; II — Населення; III — Сільське господарство; IV — Інші галузі господарства; V — Різне; VI — Українські землі в Польщі. В атласі ці проблеми подано так, як це звичайно буває в подібних географічно-статистичних атласах. Природні карти є лише вступом, що має пояснювати проблеми, з'ясовані в дальших розділах; вони опрацьовані переважно на підставі готових уже фізіогеографічних карт. У відділі «Населення» покладено найбільший наголос на з'ясування національної ситуації, а при характеристиці економіки — на сільське господарство. У розділі «Різне» бачимо адміністративну карту, розміщення наших друків та видавництва, шкільництва та три історичні карти українських земель за трьох періодів нашої державності. Додатком до атласу є VI розділ, в якому подано перегляд наших найважливіших економічних і культурних установ на українській етнографічній території в Польщі.

Діаграми, розміщені то в атласі, то в тексті, мають два завдання: одні графічним способом подають числа тих пунктів, що зображені на картах, другі — з'ясовують їх еволюцію. Діаграми торкаються всіх українських етнографічних земель, разом з мішаними; з деяких виходить порівняння наших земель з іншими країнами.

Текст атласу має метою пояснити методу будови карт, подати джерела, на підставі яких опрацьовано карти, звернути коротеньку увагу на найважливіші пункти, що їх можна вичитати з карт, а переважно їх і пояснити. Поміщена на початку тексту таблиця подає адміністративно-територіальний поділ і населення українських земель.

Формат атласу 260x240 мм., карт — 420x230 або 210x115 мм. Текст має 40 сторінок; число подвійних сторінок, призначених для карт і діаграм, — 66; на них поміщено 38 великих і 166 малих карт та діаграм. Наклад атласу — 4 000 примірників.

До вибуху другої світової війни розпродано понад 3000 примірників атласу, решту знищили більшовики.

На закінчення споминів про «Атлас» подаю моє заключне слово з вступу до нього:

«Ніхто краще за мене не знає недоліків атласу, алеж бо й ніхто краще не знає труднощів, з якими було зв'язане опрацювання його. На такі труднощі не натрапляє ніхто, працюючи над атласом будь-якої держави, з одноцільним статистичним матеріалом. А далі: нормально опрацювають подібні атласи в державних наукових інститутах, з цілим штабом працівників, з відповідними науковими та фінансовими допоміжними засобами. У наших умовах всю роботу проведено без такої допомоги. Але бездержавна, хоч і стара нація та її наука мусять на місце окремих наукових інститутів дати власну жертвенність і енергію. А всі, що спричинилися до опрацювання й видання цього атласу, дали все, що можна було дати, щоб атлас своє завдання виконав.

Хай же він учить своїх і чужих, хай краще ознайомлення з старовинною величчю нашої Батьківщини додасть нам енергії й сили до праці, а серед чужої науки хай пробуджує знання про Україну, та приєднує до неї прихильників».

Географія України

Вже рік після появи «Атласу України» вийшов перший том географії України під назвою (з огляду на цензуру) — «Географія України і суміжних країв». Ця книжка мала за мету частинно виповнити одну з дошкульних прогалин у нашому українознавстві: подати географію всіх українських етнографічних земель. Досі, щоправда, появилосся кілька підручників географії чи описів наших земель. Однак вони здебільша були невеликі об'ємом і перестарілі, головне, коли мати на увазі географію людини. Крім того, вони були або без ілюстративного матеріалу, — карт, діаграм, — або той ілюстративний матеріал був дуже скупенький. Для порівняння можна подати, що найкращий досі довідник географії України — «Основи землезнання України» Степана Рудницького у двох томах (перший вийшов 1924 року в Львові, другий — 1926 в Ужгороді) — мав усього 340 сторінок об'єму і без жадного ілюстративного матеріалу й карт, а лише перший том моєї «Географії...» мав 512 сторінок, 422 карти, діаграми і світлини та шість великих кольорових карт.

Географія мала науково-популярний характер. Для чисто наукової географії України тоді ще не прийшов час: слабо були досліджені з географічного погляду наші землі, мало було українських географів, що розробляли б окремі ділянки землезнання України, вузьке було ще коло читачів для чисто наукового розгляду географії України. До цього треба ще додати, що доступ до тих наукових джерел (карти, статистичні матеріали) й географічної літератури, які вийшли в СРСР, був утруднений, а пізнати ці землі з автопсії — неможливо.

Географія українських і сумежних земель мала поділитися на дві частини. Перший том — це загальна географія українських земель; другий мав обіймати опис поодиноких географічних країв української етнографічної території. У першому томі обговорені основні проблеми: природу, людність і господарство. Тому що людностеві й господарські відносини зазнавали на Україні, зокрема на українських територіях в СРСР, великих і швидких змін, у географії підкреслено в першу чергу тривкі основи, які впливають з тривалих взаємовідносин людини з природою. Але змальовано розвиток цих проблем аж до найновішого часу, щоб читач бачив їх еволюцію.

Книжка опрацьована спільними силами: половину її написав я, кілька розділів написали спеціалісти з поодиноких відділів географії чи споріднених наук, проте я зредагував її так, щоб «Географія», хоч написана багатьма людьми, творила гармонійну і одностаїну цілість.

Ось назви окремих розділів «Географії» та прізвища їх авторів:

I. Положення, границі й територія українських етнографічних земель (В. Кубійович); II. Геологія (Ю. Полянський); III. Рельєф українських земель (В. Кубійович); IV. Морфологічні краєвиди українських земель (Стефанія Пашкевич); V. Ґрунти (В. Чередів); VI. Підсоння (І. Тесля); VII. Гідрологія (І. Тесля); VIII. Чорне і Озівське моря (І. Федів); IX. Рослиність (М. Мельник); X. Тварини (Е. Жарський); XI. Історія української колонізації (І. Крип'якевич); XII. Розміщення населення (В. Кубійович); XIII. Рух населення (В. Кубійович); XIV. Національні відносини (В. Кубійович); XV. Расові й мовні прикмети нашого народу (Р. Єндик, І. Злинський); XVI. Оселі (В. Кубійович, М. Кулицький); XVII. Географія сільського господарства (В. Кубійович); XVIII. Географія лісу (В. Кубійович); XIX. Ґриництво і промисловість (В. Іванис); XX. Географія

транспорту (В. Кубійович); ХХІ. Географія торгівлі (В. Кубійович).

Рукопис другого тому «Географія поодиноких географічних країв України» був до початку другої світової війни 1939 року майже готовий. Він мав би близько 500 сторінок друку і кількох сотень зарт та ілюстрацій, врешті, докладнішу карту України. В основному другий том написало кілька авторів — більшість розділів я, далі проф. Полянський (інші співавтори: В. Огоновський, С. Пашкович, О. Степанів-Дашкевич). Третина книжки була вже вискладана в друкарні. Більшовики по окупації Львова знищили решту накладу «Атласу» і першого тому «Географії» та все, що було вискладане до другого тому (разом з тим картографічний і ілюстративний матеріал). Праця двох років пішла намарне (деякі матеріали з другого тому — в мене залишився рукопис — використано при статтях до «Енциклопедії Українознавства»).

У моїх плянах було опрацювати третій том «Географії»: географію української діаспори в Азії й на американському континенті та видати нарис географії України німецькою мовою (поважне німецьке видавництво погодилося на видання такої книжки).

1943 року вийшло друге видання першого тому «Географії» з невеликими доповненнями. Розділ про гірництво і промисловість був наново написаний доцентом Р. Димінським.

Звичайно, обидві праці — «Атлас» і «Географія України» — сьогодні застаріли, бо представляють відносини з початку 1930-их років. Але вони мають не лише історичну вартість: вони представляють вірну картину людностевих і економічних відносин всіх українських з земель того часу та їх еволюцію на протязі кількох десятиків літ. Для порівняння згадаймо, що на радянській Україні досі не появились подібні твори. «Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР» (Москва, 1962) не лише що появилвся чужою мовою, але він бере до уваги лише природу і економіку УРСР під кінець 1950-их років; у ньому не представлено людностевих відносин (ледве одна карта) й еволюції. Довідники географії України є або надто спеціалізовані (тобто представляють лише одну галузь географії України), або надто популярні (наприклад, «Географія Української РСР» О. Діброви); вони майже не беруть до уваги людностевих, зокрема національних відносин, подають односторонню картину економічних відносин, не згадують ні

словечком про українські землі і українців за межами УРСР. Українська проблематика в атласах і довідниках географії УРСР здушена й односторонньо, а то й викривлено представлена.

Досліди з демографії й статистики України

За малими винятками всі мої праці з демографії (чи радше з демогеографії) та статистики стосуються України. Їх можна поділити на кілька груп: праці про українську національну територію та про етнічний склад її населення; про розміщення населення України та його еволюцію; про етнічні відносини на Західній Україні, зокрема в Галичині; врешті, синтетичні праці про людність України; окремо варто згадати про «Українські статистичні річніки».

У новіші часи докладніше визначення величини території, заселеної українцями та національний склад її людности належить М. Кордубі («Територія і населення України», 1918), а ще більше С. Рудницькому («Основи землезнання України», II т., 1926 та ін.). Підставою їх праць були передусім переписи населення 1897 (Росія) та 1900 і 1910 (Австро-Угорщина) років. Я визначив докладніше українську етнічну територію на підставі новіших джерел, головне радянського перепису 1926 року, поділив її на суцільну і мішану та представив докладно національний склад людности цих територій, врешті, розміщення українців у діаспорі, зокрема в Азії; всі числа я зівставив на початок 1933 року. Огляд цілої української території я вперше дав у львівському «Віснику» (згодом в окремій книжечці) і в «Українському статистичному річнику». Ці проблеми є порушені в моїх творах «Атлас», «Географія України» та в «Енциклопедії Українознавства» при допомозі карт, статистичних таблиць і обширних статей. Розміщенню українців в Азії (перша докладніша карта і статистичні зівставлення) присвячена окрема стаття. Сучасні національні стосунки (головне на підставі радянського перепису населення 1959 року), кількість та розміщення українців у світі з'ясовані в окремій статті та в англомовному виданні «Енциклопедії Українознавства» (там же й етнічна карта УРСР згідно з переписом 1959 року).

Розміщенню всього населення українських земель та змінам в їхньому складі присвячено ряд публікацій. Такою була брошура про розміщення населення на радянській Україні — перша моя розвідка з ділянки географії України; цю тематику я згодом

поширив на вивчення всіх українських земель, а потім присвятив їй місце в атласі, географії та в «ЕУ» й «АЕУ».

Зміни стану населення України за період до 1935 року наświetлені мною в кількох статтях, в яких я звертав увагу читачів на більшовицький геноцид на Україні 1932-33 років. Повоєнні зміни представлені в кількох статтях та в різних гаслах «ЕУ» й «АЕУ».

Національні відносини на українських землях під Польщею я намагався подавати подвійно: шляхом аналізу переписів населення і власних дослідів. Аналіза польського перепису населення 1931 року з'ясована в кількох статтях у львівському «Віснику» — для Полісся, Галичини й Волині; для Холмщини і Підляшшя — у третьому томі «Українського статистичного річника»; національні відносини на Західній Україні представлені також в окремій брошурі.

Мене вабило докладніше дослідження складних етнічних відносин у Галичині та їх еволюція. Я вже згадував про неуспіх моїх заходів організувати у Львові Інститут національних дослідів та лише частинно вдале збирання матеріалів з допомогою студентів. У 1943-44 роках статистичне бюро при УЦК виготовило картотеку всіх громад Галичини за віровизнаневими й національними прикметами на підставі державних переписів і церковних шематичів. Цю картотеку я зберіг на еміграції, тут я випрацював методу збирання інформацій про етнічний стан Галичини серед близько 10 000 українців, що походили з Галичини і жили переважно по таборах переміщених осіб. У 1946-48 роках я зібрав при допомозі студентів географії УВУ (В. Островського, П. Оришкевича й ін.), докторів Кулицького і Сидорука й ін. понад 12 000 інформацій про етнічні відносини у всіх громадах Галичини; згодом я їх ще доповнив з допомогою закликів у пресі й кореспондентичним способом. Крім того, я дістав від близько 250 осіб відповіді на питальники з 200 запитами, при допомозі яких мені хотілося у подробицях розглянути прикмети поодиноких етнічних груп, зокрема переходових, їх взаємини між собою і еволюцію національних відносин.

На підставі цих даних я опрацював докладну національну статистику Галичини по громадах з розподілом населення на 7 (а не, як дотепер, на 4) етнічних груп: українців, поляків, польських колоністів, греко-католиків, які вживали польської мови, латинників (римо-католики з українською мовою), жидів та інших (гол.

німців). Це і було джерело до праці «Етнічні групи Південно-західної України (Галичини) на 1.01.1939», перший том якої видано 1953 року матеріальними заходами Об'єднання б. вояків-українців у Великій Британії українською й англійською мовами. Це докладна карта в мірілі 1:2 500 000, яка представляє точно і чітко довоєнні етнографічні відносини Галичини.

Думаю, що ніяка інша країна Європи не має такої докладної етнічної карти (на карті представлено простір бл. 60 000 км.²). За головну її цінність я вважаю фіксацію уже історичних етнічних відносин чітким картографічним і статистичним способом. З цього погляду ця карта стала певного роду історичним документом. До карти доданий двомовний текст з характеристикою етнічних груп Галичини, з'ясуванням джерел до опрацювання карти та методи.

З наукового погляду більше значення має другий том праці, який подає етнічну статистику Галичини за громадами (часто і присілками), пояснення про зміни етнічних відносин там, де вони мали місце (понад 1 000 приміток) та індекс усіх громад. Ця частина праці була вже частково вискладана 1957 року, але моя подорож до Америки і надмір праці над «ЕУ» і «АЕУ» спричинили перерву, і вона появилася друком щойно 1983 року.

На підставі зібраних мною матеріалів можна і треба б написати третю частину праці: дати обширнішу аналізу й еволюцію національних відносин Галичини за останні кількадесять років до другої світової війни. Чи зможу ще це зробити?

Українська еміграція в Німеччині представляла в 1945-49 роках вдячний об'єкт демографічних дослідів. Причиною до цієї проблематики є моя аналіза українського населення в таборі переміщених осіб у Міттенвальді. Натомість невдачею закінчилися мої спроби зібрати по таборах переміщених осіб матеріали до демографії центральних і східних земель (у першу чергу до голоду, більшовицького терору, переміщення людей). Я випрацював методу дослідів (м. ін. вибірковий перепис населення з допомогою запитів бл. 1 000 осіб про долю їх широкої рідні, що дало б нам інформації про долю понад 30 000 осіб за часів радянського режиму), але я знайшов мало осіб, які були готові збирати такі інформації, і виявилось, що люди, яких ми допитували, не радо давали докладніші відомості.

На маргінесі: велика шкода, що наші науковці майже не використали перебування в Німеччині й Австрії, щоб зібрати

матеріали до різних ділянок українознавства: етнографії, фольклору, антропології, мови, соціології, народного господарства, найновішої історії. Я звертав на це не раз увагу.

Синтетичний погляд на демографію України й українців я подав у «Географії» і зокрема «ЕУ» й «АЕУ».

Доцільно присвятити невелику згадку «Українському статистичному річникові». У 1933 році Українське економічне бюро у Варшаві видало свій невеликий «Перший річник», в якому подано чимало інформації і статистичних даних. У «Другому річнику» взяв участь і я; 1935 року я ввійшов до складу редакційного комітету «Річників», і ми змінили їх назву на «Український статистичний річник». Разом з тим прийшли значні зміни в укладі та змісті третього річника. Він став подібний змістом до статистичних річників, що їх видають статистичні уряди різних держав. «IV Український статистичний річник» за 1936-37 рік вийшов уже під моєю головною редакцією (інші члени редакційного комітету: Л. Лукашевич та Є. Гловінський) і під фірмою НТШ. Його мета дати українському й чужинському читачеві («Річники» появилися українською й англійською мовами) у формі чисел низку інформацій найважливіших явищ суспільного, господарського та культурного життя на всіх українських землях, без огляду на державні кордони. З деякою гордістю я бачив у неукраїнських бібліотеках на полицях статистичних річників, видаваних різними державами, побіч Уругваю наш «Річник», який репрезентував Україну. Не диво, що останній «Річник» конфіскувала варшавська прокуратура (але щойно 1939 року, коли його наклад був вичерпаний).

Чи не шкода, що українська діаспора не може здобутися на видання українських статистичних річників?

Праці з ділянки картографії

Українська картографія була дуже вбога. Ми не мали українських карт для шкіл і широкого вжитку. Єдина стінна карта України С. Рудницького (1:1 000 000) була вже вичерпана. Я пробував виповнити цю прогалину та видати шкільні й підручні карти України й Галичини. Треба було знайти видавця. Мої розмови з централею «Просвіти» не довели ні до чого: якось не розуміли того, що в читальнях «Просвіти» — побіч портретів Шевченка, Франка й ін., національного гербу, календаря, повинна

висіти на стіні й карта України. Ризик видання карти треба було взяти на себе.

Разом з М. Кулицьким ми видали 1934 року підручну карту Галичини, з углядженням потреб церкви, і з розпродажу здобули фонди на видання підручної адміністративної карти Галичини. Врешті, ми відважилися видати стінну фізичну карту України. На жаль, війна не дозволила на широкий розпродаж карти (решту накладу знищили більшовики), але ми не мусли сплачувати борги. 1940 року ми перевидали цю карту під назвою «Карта Чорноморських країв»; видавцем було Українське видавництво в Кракові. Два роки пізніше ми її переробили; її надруковано в колишньому картографічному заведенні ім. проф. Ромера у Львові, і вона та її поменшення є, мабуть, найкращими — з технічного погляду — картами України по сьогоднішній день. Ми видали також досить гарну адміністративну карту Галичини, а вже 1940 року карту Лемківщини і Надсяння.

Про суто наукові карти («Атлас», моя етнічна карта Галичини, карти в географії України, в енциклопедіях тощо) була вже згадка. Сумний рефлекс: за стільки років перебування на еміграції ми не видали ні одної фізичної стінної карти для українських шкіл...

**БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА**

1. Sprawozdanie z wycieczki Instytutu Geograficznego U. J. w góry Żywieckie. „Sprawozdanie Naukowe Kola Geografów Sl. U. J.” Kraków 1920, стр. 55—63.
2. Przyczynek do antropogeografii Gorganów. „Przegląd Geograficzny”, II, Warszawa, 1920—1, стр. 146—8.
3. Izochrony południowej Polski. Kraków 1923, 60 стр. + 3 карти. „Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, wydawane przez Ludomira Sawickiego, Zeszyt I.
4. Szalańictwo w Karpatach, „Czasopismo Geograficzne”, Łódź 1923, ч. 2—3, стр. 154—60 + 1 карта.
5. Rozmieszczenie kultur i ludności w Karpatach Wschodnich. Kraków 1924, 24 стр. + 4 карти. „Krakowskie Odczyty Geograficzne”. Nr. 7.
6. Mapa gospodarczo-osadnicza Gorganów. Podziałka 1:150.000. Kraków 1925.
7. M. Mrazekówna, W. Kubijowicz, Ze studiów nad osadnictwem Babiej Góry. „Czasopismo Geograficzne”, Kraków 1925, т. 3, зш. 1—2, стр. 45—71.
8. Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich. Kraków 1926, 138 + (2) стр. + 4 таблиці + 12 стр. ілюстрацій. „Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”. Zeszyt V.
9. Rozmieszczenie ludności na Polesiu. II Sprawozdanie Kola Geografów Sl. U. J. Kraków 1926 (?).
10. Z antropogeografji Nowego Sącza. Kraków 1927, 50 стр. + 5 карт. „Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego”, wydawane przez Ludomira Sawickiego. Zeszyt 8.
11. Życie pasterskie w Beskidach Magórkich. Kraków 1927. 64 стр. + 2 карти + світлини, „Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności” Nr. 2.
12. Jednostki krajobrazowe w polskich Karpatach Wschodnich. „Czasopismo Geograficzne”, Львів 1927, т. V, стр. 8—15.
13. Rozmieszczenie wysokości względnych w Beskidach Wschodnich. „Czasopismo Geograficzne”, Львів 1928, т. VI, ч. 7.
14. Rozmieszczenie ludności na Ukrainie Radzieckiej, Kraków 1928, 32 стр. + 1 карта. „Krakowskie Odczyty Geograficzne”. Nr. 10.

В бібліографії подається лише головніші праці, статті і карти. 1943 р. Українське Видавництво Краків—Львів видало брошуру — «Бібліографія наукових праць проф. д-ра Вол. Кубійовича», яка є далеко повніша.

15. Górna granica osadnictwa w dolinie Bystrzycy Nadwórniańskiej. „Przegląd Geograficzny”, Warszawa 1929, IX, стор. 73—86 + карта.
16. Мапи осель і господарських культур Східних Карпат. Науковий збірник географічної секції при Українській Студентській Громаді в Кракові під редакцією Др. В. Кубішовича. Краків 1930, стор. 4—8.
17. Туру pastierskeho života na Slovensku. „Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti”, Turčiansky Sv. Martin, 1930, Ročník XXIV. Sořit 3—4, стор. 101—10 + 1 карта + 1 табл.
18. Zycie pasterskie w Wielkiej Fatrze. „Sborník Vlastivedneho Muzea”, Bratislava 1931, стор. 117—26 + 1 карта + 3 табл.
19. Obývané a neobývané plochy v slovenských Karpatech. „Sborník Muzeálnej Slovenskej Spoločnosti” Turčiansky Sv. Martin 1932, Ročník XXVI, Sořit 1—4, стор. 53—68 + 1 карта.
20. Rozšíření kultur a obyvatelstva v Severních Karpatech. Bratislava 1932, 145 + (1) стор. + 28 табл. + 4 карти. „Sborník filosofické fakulty university Komenského v Bratislavě”. Ročník VIII, říslo 60 (1).
21. Učast obyvatelov Spiša v živote pastierskom „Bratislava” časopis Učené Spoločnosti Šafařkovy. Bratislava. 1932, VI. ř. I. стор. 103—15.
22. Dr. J. Král, Dr. V. Kubijovů, Dr. M. Maloch: Boržava v Podkarpatské Rusi. Bratislava [1933] II. Zeměpisné práce Hřdí Prof. Jiří Král. 1933/34. — 1. Dr. V. Kubijovů: Horní hranice sídel v oblasti Boržavy, стор. 15—23. 2. Dr. V. Kubijovů, Dr. J. Král: Antropogeografické mapy v oblasti Boržavy, стор. 5—14. 3. Dr. V. Kubijovů, Dr. J. Král: Život pastýřský na Boržavě. стор. 24—42.
23. Українська людність в Польщі в світлі перепису 9. XII. 1931. р. «Вісник» Львів 1933, кн. 7—8, стор. 574—84, Львів 1933.
24. Le mouvement de la population en Pologne dans la periode 1921—1931. „La Monde Slave” Nouvelle serie, XII. An. Paris 1933, стор. 441—54.
25. Українська національна територія. «Вісник», Львів 1934, кн. 3, стор. 192—202.
26. В. Кубішович — М. Кулицький: Адміністративна карта Галичини зі спеціальним узглядженням адміністраційного поділу греко-кат. Епархій. Мірило 1 : 600.000. Львів 1934, 1 л., 55,5×52 см. Накладом авторів.
27. Die Verteilung der Bevölkerung in der Ukraine. Berlin 1934, стор. 39 + (1) + 1 карта. „Beiträge zur Ukrainekunde” herausgegeben vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut. Heft 2.
28. Джерела до статистики людности українських земель, стор. 17—21 Територія і людність українських земель. III табл. стор. 21—38 «Другий річник Українського Економічного Бюро у Варшаві» 1934.
29. Kubjowicz, Włodzimierz: Rozmieszczenie Ukraińców w Azji. „Biuletyn Polsko-Ukraiński” Warszawa, R. III. Nr. 21 (56) 1934, стор. 9—11; Nr. 22 (57) 1934, стор. 3—4; Nr. 23 (58) стор. 5—6.

30. Păștoritul în Maramureș, „Buletinul Soc. Reg. Române de geografie”, București 1935. Anul LIII 1934, стор. 215—293 + 1 карта + 4 таблиці (18 світлин).
31. Територія і людиність українських земель. З 2 мапами. Львів 1935, 84 + (4) стор. + 2 таблиці + 2 мапи. Накладом фонду «Учітеся брати мої».
32. В. Кубійович — М. Кулицький: Карта України і суміжних країн. Мірло 1 : 2,500,000. Львів 1935 1 л., 83×42 см. Накладом авторів.
33. Пастушество Буковини. «Праці Географічної Комісії Наукового Товариства ім. Шевченка». Львів 1935, випуск I, стор. 25—118 + 1 карта + таблиці на стор. 189—203.
34. Людиність Полісся. (Демографічний нарис). «Вістник», Львів 1935, кн. 7—8 стор. 372—83.
35. Le mouvement de la population de l'Ukraine Sovietique. „Prométhée”, Paris 1935, Nr. 107—108.
36. Антропogeографія і демографія [України]. «Українська загальна Енциклопедія», том III, Львів—Станіславів—Коломия 1935, стор. 409—423 з додатком 4 карт.
37. Ракѣнскѣ живот в Подкарпатскѣ Руси. Díl I. — Text. Bratislava, 91 + (5) стор. „Zeměpisné práce” Hdi prof. Jiří Král. 1935.
38. Людиність, 1 таблиця + 1 карта + 9 таблиць (на стор. 9—25). — Сільське господарство, 59 таблиць (на стор. 26—80). — Вироповідний і національний склад людиности Холмицьки і Підляшши, (стор. 246—252). «III. Український статистичний річник 1935». Видання Українського Економічного Бюро у Варшаві. Варшава—Краків—Львів 1935.
39. Зміни в стані населення на українських землях в СССР за останні роки, написав В. Кубійович. „Mélanges de Géographie”, Offerts par ses collègues et amis de l'étranger à M. Vaclav Svambera, Directeur de l'Institut de Géographie de l'Université Charles IV. a Prague a l'occasion de son soixantedixième anniversaire”. Praha 1936, стор. 75—82.
40. Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9. XI. 1831 р. «Вістник», Львів 1936, кн. 3, стор. 211—23.
41. Людиність Зах. Волині. (Демографічний нарис). «Вісник», Львів 1936, кн. 11, стор. 815—23.
42. Die Entwicklung der Bevölkerung der Ukraine in den Jahren 1890—1932. „Archiv für Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik” VI. 1936, Heft 5, стор. 281—96.
43. Das Donetzbecken. „Osteuropa” J. XII. Königsberg—Berlin, H. 2. стор. 96—108.
44. Атлас України й суміжних країн під загальною редакцією д-ра Володимира Кубійовича, доцента Ягійлонського Університету. Атлас опрацював д-р Володимир Кубійович при співучасті В. Дорошенка, Е. Жарського, проф. д-р І. Зілинського, д-р Р. Зубика, проф. В. Іванюса, проф. І. Іваницького, д-р. І. Крижаневича, проф.

- В. Садовського, І. Теслі, д-р І. Федіва, д-р інж. Є. Храпливого і проф. В. Чередіса. Львів 1937, XLVIII стор. + 66 таблиць, карт і діаграм + окремо XL стор. окремого англійського тексту: Atlas of Ukraine and adjoining Countries arranged by Dr. Volodymyr Kubijovych, lecturer at the University of Kraków. Український Видавничий Інститут у Львові.
45. Територія і людність, 18 таблиць (на стор. 4—26). — Рух людности, 20 таблиць (на стор. 27—46). — Сільське господарство, 52 таблиці (на стор. 47—107). «IV Український Статистичний річник 1936—1937». Видання Українського Економічного Бюро у Варшаві. Варшава—Львів 1937, 1—38 стор. (8) + 305 + (23) + 2 таблиці + 1 карта.
 46. *Pastýřský život v Podkarpatské Rusi. Díl II.* — Tabulky, mapy, vυobrazení Bratislava [1937], 50 стор. + 2 карти + 12 таблиць з ілюстраціями „Zemřisné práce“ řídí prof. Jiří Král.
 47. Географія українських і сумесних земель. Том І. Загальна географія. Опрацював і зредагував д-р В. Кубійович при співучасті д-р Р. Єндика, мгр. Е. Жарського, проф. д-р І. Злімського, проф. інж. В. Іваниса, М. Кулицького, д-р І. Крип'якевича, проф. М. Мельника, проф. С. Пашкевич, д-р Ю. Полянського, мгр. І. Федіва і професора В. Чередіса. Львів 1938, VIII + 512 стор. + 7 карт. Український Видавничий Інститут у Львові.
 48. Із актуальних антропогеографічних проблем Закарпаття. «Сьогочасне і Минуле». Львів 1939, кн. 1. стор. 70—82.
 49. В. Кубійович — М. Кулицький: Фізична карта Українських Земель. Мірло 1 : 1,500,000. Львів 1939, 1 л., 144,8×77,7 см. Український Видавничий Інститут у Львові.
 50. Українці в Америці. «Вістник», Львів 1939, річник VII, книжка 9., стор. 623—629.
 51. Людність [Карпатської України]. «Карпатська Україна». Львів 1939, стор. 37—49. Український Видавничий Інститут.
 52. Сільське господарство [Карпатської України]. «Карпатська Україна». Львів 1939, стор. 50—60. Український Видавничий Інститут.
 53. В. Кубійович — М. Кулицький: Лемківщина і Надсяннл. Мірло: 1 : 400,000. Краків 1940, 1 л., 45,4×35,5 см. Українське Видавництво.
 54. *Das geographische Bild und die Bevölkerung der Ukraine*, „Handbuch der Ukraine“, Leipzig 1941, стор. 1—30. Otto Harrassowitz.
 55. В. Кубійович — М. Кулицький: Фізична Карта Чорноморських Країв. Мірло 1 : 1,500,000. Українське Видавництво, Краків—Львів 1942, 1 л., 160×87,5 см. + обгортка 21,5×30.
 56. В. Кубійович — М. Кулицький: Фізична Карта Чорноморських Країв. Мірло: 1 : 2,500,000. Українське Видавництво, Краків—Львів 1942, 1 л., 95×54,5 см. + обгортка 19×32,5.
 57. В. Кубійович — М. Кулицький: Адміністративна Карта Галичини. Мірло: 1 : 500,000, 1 л., 76×74 см. + обгортка 19,5×21,5. Українське Видавництво, Краків—Львів 1943. (Наголовок на обгортці: «Карта Галичини»).

58. Географія українських і суміжних земель. Опрацював і склав д-р В. Кубійович. Друге видання. Українське Видавництво. Країна—Львів 1943. 320 стор. (видання дещо змінене і доповнене у порівнянні з першим, див. ч. 47).
59. Сучасні проблеми української науки. «Сьогодні і минуле» I. Мюнхен—Нью Йорк 1948, стор. 5—17.
60. З демографічних проблем української еміграції (на прикладі таборів у Міттенвальді). «Сьогодні і минуле» I—II. Мюнхен—Нью Йорк, 1949.
61. Енциклопедія Українознавства. Під головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузеля. Том перший. Наукове Товариство ім. Шевченка, I, II, III т. Мюнхен—Нью Йорк, «Молоде Життя», 1949, 1230 стор. Важливіші статті В. Кубійовича: Положення, границі й територія України стор. 77—79; Географія й природа України в XIX—XX ст. (стор. 35—36); Людність (стор. 130—133); Західна Україна під час другої світової війни (стор. 578—58, 587—90, 596—600); Загальна характеристика сільського господарства України (стор. 1054—1066, 1067—68); Транспорт (стор. 1096—1103; разом з Р. Димітським).
62. Етнічні групи Південно-західної України (Галичини) на 1. I. 1939. Частина I. Етнографічна карта Південно-західної України (Галичини), мірло 1 : 250.000, 1 л., 139×139 см. + 15 стор. тексту укр. і 15 стор. англ. мовою. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 160. Лондон—Мюнхен—Нью Йорк—Париж, 1953.
63. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Головний редактор проф. д-р Володимир Кубійович. Наукове Товариство ім. Шевченка. Томи 1—6. Париж—Нью Йорк, «Молоде Життя», 1955—76. 2080 стор. Важливіші статті В. Кубійовича: Адміністративно-територіальний поділ українських земель; Васарабія (разом з А. Жуковським); Буковина (разом з А. Жуковським); Галичина (разом з І. Вітановичем і Я. Пастернаком); Географія; Геологія; Гуцульщина (разом з С. Вінцентом і В. Січинським); Дніпро (разом з М. Глобенком, Е. Жарським, І. Теслею); Дністер (разом з І. Теслею); Донецький басейн (разом з В. Голубничим і А. Поплюком); Еміграція (разом з В. Маркусем); Закарпаття (разом з І. Лисак-Рудницьким і В. Маркусем); Зелений Клин (разом з І. Світом); Землеве господарство; Кавказькі гори; Київ (разом з В. Павловським); Книга (разом з В. Кравцевом); Крим (разом з М. Міллером); Кубань (разом з В. Іванисом і М. Міллером); Лемки; Людність українських земель; Львів (разом з А. Фіголем); Місто (разом з В. Голубничим, В. Кравцевом, О. Оглоблином); Наука (разом з І. Бакалом і Б. Кравцевим); Національна українська територія; Національний склад людности українських земель; Одеса (разом з Б. Кравцевим); Охо-

- рона природи; Перемишль (разом з П. Ісаєвим); Переписи населення; Південна Україна (разом з М. Аркасом, М. Жданом, О. Оглоблином, Н. Половською-Василенко); Підляшшя (разом з В. Веригою, Я. Пастернаком); Покуття (разом з А. Жуковським, М. Коваленком); Полісся (разом з Сидорук-Паульсом); Полтавщина (разом з І. Бакалом, О. Оглоблином); Полтава, Поляки на Україні (разом з Б. Кравцевим, О. Оглоблином, І. Лисяком-Рудницьким); Польща і Україна (разом з М. Жданом, Б. Кравцевим, О. Оглоблином і І. Лисяком-Рудницьким); Посяння, Придніпровська височина, Придніпровська низовина, Природний рух населення, Просо, Пришівщина (разом з О. Краснянським і В. Маркусем); Пшениця, Районування фізико-географічне, «Рідна школа», Рогата худоба, Росія (разом з М. Жданом, А. Жуковським, Б. Кравцевим); Росіяни на Україні (разом з А. Жуковським, Б. Кравцевим, М. Прокопом); Рудницький Степан, Румуни на Україні (разом з А. Жуковським); Румунія (разом з В. Голубничим і А. Жуковським); Русифікація (разом з Б. Кравцевим); Руш людности, Свинарство, Севастопіль, Сезонні міграції, Середня височина, Середньо-Азійський Степовий край, Сибір (разом з І. Світом); Симферопіль, Скліна промисловість (разом з О. Оглоблином); Слобідська Україна (разом з О. Оглоблином); Соляна промисловість (разом з О. Оглоблином); Союз Советських Соціалістичних Республік (разом з В. Маркусем); Ставропільщина, Стрий (разом з Я. Падохом); Суми, Сянік, Тваринництво, Тернопіль, Терщина (разом з Р. Миколаєвичем); Тракторобудування, Технічні рослини, Тутковський Павло, Українська діаспора, Українське видавництво, Український Науковий Інститут у Берліні, Український Науковий Інститут у Варшаві, Український Центральний комітет, Українські Освітні Товариства, Харбін, Харчова промисловість (разом з Ю. Савчуком); Херсон, Холм, Холмщина, Цигани, Цукрова промисловість (разом з Б. Винарем); Чернігів (разом з О. Оглоблином); Чернігівщина (разом з А. Жуковським); Чорна металургія (разом з Б. Винарем); Чорне море (разом з І. Теслею).
64. Зміни в стані населення Советської України в рр. 1927—1958. (Відбітка з Українського Збірника кн. 16, видання Інституту для вивчення СССР). Мюнхен, 1959, 18 стор. Це саме англ. мовою [Changes in the Population of the Ukrainian SSR (1927—1958)].
65. Національний склад населення Радянської України в світлі советських переписів з 17. 12. 1926. і 15. 1. 1959. Збірник на пошану Зенона Кузелі. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, т. 169, стор. 538—553. Париж—Нью Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней, 1962.
66. Західні Українські Землі в межах Польщі 1920—1939 (Етнографічні відношення). Український Публіцистично-Науковий Інститут, Чикаго—Нью Йорк, 1963, стор. 32. Ця сама праця видана англ. мовою [Western Ukraine within Poland 1920—1939 (Ethnic Relationship)].
67. Ukraine a Concise Encyclopaedia. Prepared by Shevchenko Scientific Society.

- Edited by *Volodymyr Kubijovyč*. Vol. I. Published for the Ukrainian National Association. University of Toronto Press. 1963. стор. 38 + 1185. Статті *В. Кубійовича*: The Territory of Ukraine (стор. 12—30); History and the Present State of Geographic and Naturalistic Studies of Ukraine (стор. 38—46); Ukraine as a Geographical Entity and its Sub-Regions (стор. 146—55); Population (стор. 162—267); Western Ukraine to the Outbreak of the German-Soviet War (стор. 271—78); Western Ukraine after June 22, 1941 (стор. 286—90); Ukrainian Political Refugees and Emigrants after 1945 (стор. 311—16).
68. *Ukraine a Concise Encyclopaedia*. Prepared by Shevchenko Scientific Society. Edited by *Volodymyr Kubijovyč*. Vol. II. Published for the Ukrainian National Association. University of Toronto Press. 1970. близько 1400 стор. + 6 карт. Статті *В. Кубійовича*: Scholarship in Western Ukraine and in the Emigration, 1919—45 (стор. 278—84; разом з *В. Кравцевим*); Scholarship Abroad 1945—67 (стор. 284—89; разом з *В. Кравцевим*); Education in Western Ukraine in 1919—44 and Abroad (стор. 271—381; разом з *І. Герасимовичем*, *М. Терлецьким*, *О. Терлецьким*); Reservations and conservation (стор. 424—27); Book publishing 1917—66 (стор. 458—72; разом з *В. Дорошенком*, *П. Зленком*, *В. Кравцевим*); Agricultural development in Central and Eastern Ukraine from the early nineteenth century to 1914 (стор. 840—48; разом з *К. Кононенко*, *Г. Маховим*); Principal branches of agriculture (стор. 860—85); Utilization and management of water resources (стор. 904—11); Transportation and communications (стор. 912—32); Ukrainian Abroad (стор. 1092—1100; разом з *В. Маркусем*); Ukrainians in Germany (стор. 1214—18; разом з *Г. Прокопчуком*); Ukrainians in Poland (стор. 1233—38).
69. *В. Кубійович і А. Жуковський*, Україна (карта України), мірило 1:2.000.000, Мюнхен-Париж, 1978; 38 стор. і карта.
70. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на І. І. 1939. Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Halychyna-Caliccia) I. I. 1939. Національна статистика Галичини. National Statistics of Halychyna-Caliccia. Distribution rights with Otto Harrasowitz — Wiesbaden, 1983.
71. *V. Kubijovyč and A. Zhukovsky*, Map & Gazetteer of Ukraine. Scale: 1:2.000.000 in Encyclopedia of Ukraine. University of Toronto Press, Toronto-Buffalo-London, 1984, 30 p. and Map.
- Encyclopedia of Ukraine, Volume I:A — F (Edited by *Volodymyr Kubijovyč*. Published for the Canadian Institute of Ukrainian Studies, the Shevchenko Scientific Society (Sarcelles, France), and the Canadian Foundation for Ukrainian Studies.
- Статті *В. Кубійовича*: Administrative territorial division; Agricultural organizations; Agricultural Scientific Committee of Ukraine; Animal husbandry (разом з *І. Стебельським*); Arable land; Azov, Sea of; Barley;

Belorussia (разом з М. Глобенком і О. Оглоблином); Bessarabia (разом з А. Жуковським); Bilovezha Forest; Black Sea (разом з І. Теслею); Black Sea Lowland; Bukovyna (разом з А. Жуковським); Carpathian Mountains; Caucasia; Census; Cities and towns; Crimea (разом з М. Міллером, О. Оглоблином, А. Жуковським); Crimean Lowland; Crimean Mountains; Crimean southern shore; Dnieper Industrial Region (разом з А. Поплюйком); Dnieper Lowland; Dnieper River (разом з І. Теслею); Dnieper Upland; Dniester River (разом з І. Теслею); Dnipropetrovske (разом з М. Глобенком); Dnipropetrovske oblast; Don region (разом з В. Маркусем, М. Міллером, О. Оглоблином); Donetsk Basin; Donetsk Ridge; Donetske; Donetske oblast; Drohobych-Boryslav Industrial Region; Emigration (разом з В. Маркусем); Far East (разом з І. Світом); Food Industry; Forest (разом з Б. Лучаковським); Forest-steppe.

ЗМІСТ

- 5 Передне слово
- 7 Як я став українцем
- 36 Як я став географом
- 55 Як я став українським географом
- 65 Українські професори у Краківському університеті
- 72 Наукове Товариство ім. Шевченка в 1920-30 роках
- 75 Їржі Краль
- 80 Українські географи в Галичині
- 86 1939-1945 роки
- 117 Мої співробітники з доби УЦК
- 161 Німецькі діячі в Генеральній Губернії
- 178 Берлін
- 189 Під кінець війни
- 195 На еміграції в Німеччині
- 208 Український Вільний Університет
- 215 У Франції
- 230 Товаришка мого життя
- 246 «Енциклопедія Українознавства»
- 274 Мої подорожі
- 279 Наукові праці

- 300 Бібліографія наукових праць Володимира Кубійовича

